

**МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ**

**НАУКОВІ ПРАЦІ
МІЖРЕГІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ**

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

**SCIENTIFIC WORKS
OF INTERREGIONAL ACADEMY
OF PERSONNEL MANAGEMENT**

LEGAL SCIENCES

Випуск 2 (74), 2025

Видавничий дім
“Гельветика”
2025

Редакційна колегія

Заросило В. О., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом (**головний редактор**)

Берзін П. С., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права та кримінології Інституту права, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Богатирьов І. Г., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Вакулік О. О., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики та судової медицини, Національна академія внутрішніх справ

Головко Л. О., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Гордієнко С. Г., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри національної безпеки навчально-наукового інституту права ім. Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Доценко О. С., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування, Національна академія внутрішніх справ

Заросило В. О., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Калиновський Б. В., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного права та прав людини, Національна академія внутрішніх справ

Кисленко Д. П., кандидат юридичних наук, д.пед.н., доцент, професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Кислий А. М., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Козаченко О. І., доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого, Міжрегіональна академія управління персоналом

Козін С. М., доктор юридичних наук, старший викладач кафедри теорії та історії держави і права, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Колб О. Г., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Ладиченко В. В., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Лисенко С. О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Макєєва О. М., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Національний авіаційний університет

Мердова О. М., кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін факультету № 2, Донецький державний університет внутрішніх справ

Муравйов К. В., доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого, Міжрегіональна академія управління персоналом

Омаров Азад Енвер огли, доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри публічного адміністрування, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Піддубний О. Ю., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного та господарського права, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Сервецький І. В., доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри національної безпеки навчально-наукового інституту права ім. Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Стрельбицька Л. М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін, Національна академія Служби Безпеки України

Стрельбицький М. П., доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник науково-організаційного центру, Національна академія Служби Безпеки України

Стрелюк Я. В., доктор юридичних наук, прокурор, Офіс Генерального прокурора України

Чусько В. І., кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін та міжнародного права Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Шульга С. В., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Яра О. С., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного та фінансового права, декан юридичного факультету, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Łukasz Moniuszko, Doktor habilitowany, Profesor, Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy (Bydgoszcz, Rzeczpospolita Polska)

Agnieszka Szpak, dr hab., Professor, Department of International Security,

Institute of Security Studies, Toruń, Poland

Dariusz Skalski, dr hab., Professor, Gdansk University of Physical Education and Sport, Gdańsk, Poland

Затверджено Вченою радою
Міжрегіональної Академії управління персоналом 29.08.2025 (протокол № 7)

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:
Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1173 від 11.04.2024 року.
Ідентифікатор медіа: R30-03891

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Приватне акціонерне товариство «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» (вул. Фрометівська, буд. 2, м. Київ, 03039, iapm@iapm.edu.ua, тел. (044) 490-95-00).

Відповідно до Наказу МОН України № 320 від 07 квітня 2022 року (додаток 2) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія Б). Спеціальності: D8 – Право; K9 – Правоохоронна діяльність; D9 – Міжнародне право.

Видання індексується Google Scholar

DOI: 10.32689/2522-4603

Наукові праці МАУП. Юридичні науки. 2025. Вип. 2 (74). Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2025. 112 с.

Публікуються статті науковців, які досліджують актуальні проблеми розвитку права. Для науковців, викладачів, студентів та всіх, кого цікавить розвиток юридичної науки в Україні.

ЗМІСТ

Андрій БЕНЦЬКИЙ

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СХІДНИХ КОРДОНІВ ВІЙСЬКА
ЗАПОРОЗЬКОГО У ХVІІІ СТОЛІТТІ.....5

Валентин БОРТНИК, Юлія ЛІСОВСЬКА, Олексій ПРИЙМАК

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОДАТКОВОГО АДМІНІСТРУВАННЯ.....14

Євгеній НАЛИВАЙКО

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ДІЇ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ
НА ПОВІТРЯНОМУ, МОРСЬКОМУ ЧИ РІЧКОВОМУ СУДНІ,
ЩО ПЕРЕБУВАЄ ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ ПІД ПРАПОРОМ УКРАЇНИ.....19

Віталій ОСМОЛЯН

ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВА СПЕЦИФІКА РОЗСЛІДУВАННЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЯКІ ВЧИНЕНІ НЕПОВНОЛІТНІМИ26

Олександр САВКА

ІМУНІТЕТИ ТА ВИКЛЮЧЕННЯ ЗІ СФЕРИ МІЖНАРОДНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СПІВРОБІТНИКІВ ПРИВАТНИХ ВІЙСЬКОВИХ КОМПАНІЙ.....34

Оксана САРАБУН

УТИЛІТАРИСТСЬКИЙ, ЛІБЕРАЛІСТСЬКИЙ ТА КОМУНІТАРИСТСЬКИЙ ПІДХОДИ
ДО РОЗУМІННЯ ЕТИКО-ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ СПРАВЕДЛИВОСТІ.....39

Роман СВИСТОВИЧ

ВИДИ МАСОВИХ ЗАХОДІВ ТА АДМІНІСТРАТИВНОЇ
І КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ
ВИМОГ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРОВЕДЕННЯ МАСОВИХ ЗАХОДІВ.....46

Іван СЕРВЕЦЬКИЙ, Олександр СУШКО

ІСТОРІЯ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЦ УНР (1926–1936 РР.).....51

Дмитро ЦІСАР, Сергій ХАЛИМОН

ПРАВОВИЙ СТАТУС КУРСАНТІВ У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ.....59

Кирило ШИПОВ

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ
ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЗАФІКСОВАНИХ В АВТОМАТИЧНОМУ
РЕЖИМІ, ВЧИНЕНИХ ВОДІЯМИ ЛЕГКОВИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ.....64

Дмитро КІРЮШИН, Микола РЯБЧЕНКО

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІСТОБУДУВАННЯ В УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ.....73

Сергій МАРТИНЮК

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ.....78

Олександр МАРТИНЮК, Микола РЯБЧЕНКО

КОРПОРАТИВНИЙ ДОГОВІР: ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДЕННЯ
ТА ВИКОНАННЯ В УКРАЇНІ.....84

Анатолій ПОДОЛЯКА, Ірина КУРБАТОВА, Людмила КРЮТЧЕНКО

РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ: ВИКЛИКИ ВОЄННОГО СТАНУ
ТА ШЛЯХИ АДАПТАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ.....89

Анатолій ПОДОЛЯКА, Ірина КУРБАТОВА, Володимир ЗАРОСИЛО ПРОТИДІЯ ВТРУЧАННЮ В ДІЯЛЬНІСТЬ СУДОВИХ ОРГАНІВ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДДІВ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ.....	98
Олексій ЮЛДАШЕВ, Ростислав ЩОКІН ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПІВ ДОБРОСОВІСНОСТІ ТА СПРАВЕДЛИВОСТІ В ГОСПОДАРСЬКО-ДОГОВІРНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ.....	107

CONTENTS

Andriy BENITSKIY LEGAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE EASTERN BORDERS OF THE ZAPORIZHIAN ARMY IN THE 18TH CENTURY.....	5
Valentyn BORTNYK, Yulia LISOVSKA, Oleksiy PRYYMAK CURRENT PROBLEMS OF TAX ADMINISTRATION.....	14
Yevheniy NALYVAIKO PROCEDURAL ACTIONS DURING CRIMINAL PROCEEDINGS ON AN AIR,SEA, OR RIVER VESSEL THAT IS OUTSIDE UKRAINE BEARING THE FLAG OF UKRAINE.....	19
Vitaliy OSMOLIAN PROCEDURAL AND LEGAL SPECIFICITY OF THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY MINORS.....	26
Oleksandr SAVKA IMMUNITIES AND EXEMPTIONS FROM INTERNATIONAL CRIMINAL LIABILITY OF EMPLOYEES OF PRIVATE MILITARY COMPANIES.....	34
Oksana SARABUN UTILITARIAN, LIBERALIST AND COMMUNITARIAN APPROACHES TO UNDERSTANDING THE ETHICO-LEGAL NATURE OF JUSTICE.....	39
Roman SVYSTOVYCH TYPES OF MASS EVENTS AND ADMINISTRATIVE AND CRIMINAL LIABILITY FOR VIOLATION OF THE REQUIREMENTS OF THE LEGISLATION ON HOLDING MASS EVENTS.....	46
Ivan SERVETSKY, Oleksandr SUSHKO HISTORY OF INTELLIGENCE ACTIVITIES OF THE UNR CENTRAL COMMITTEE (1926–1936).....	41
Dmytro TSISAR, Serhii KHALYMON LEGAL STATUS OF CADETS IN HIGHER MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UKRAINE: PROBLEM ASPECTS.....	59
Kirill SHIPOV PECULIARITIES OF THE LEGAL QUALIFICATION OF ADMINISTRATIVE OFFENSES RECORDED IN AUTOMATIC MODE, COMMITTED BY DRIVERS OF PASSENGER VEHICLES.....	64
Dmytro KIRIUSHYN, Mykola RIABCHENKO LEGAL REGULATION OF URBAN PLANNING IN UKRAINE: PROBLEMS OF LAW ENFORCEMENT AND WAYS OF REFORM.....	73
Serhii MARTYNIUK NATIONAL SECURITY AS AN OBJECT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT: CONCEPT AND CONTENT IN THE WORKS OF DOMESTIC RESEARCHERS.....	78
Oleksandr MARTYNIUK, Mykola RIABCHENKO CORPORATE AGREEMENT: FEATURES OF CONCLUSION AND IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	84
Anatolii PODOLIKA, Iryna KURBATOVA, Ludmila KRUTCHENKO INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY MILITARY PERSONNEL: CHALLENGES OF MARTIAL LAW AND WAYS OF ADAPTATION OF THE CRIMINAL PROCESS.....	89

Anatolii PODOLIAKA, Iryna KURBATOVA, Volodymyr ZAROSYLO PREVENTING INTERFERENCE IN THE ACTIVITIES OF THE JUDICIARY AND ENSURING THE INDEPENDENCE OF JUDGES: CRIMINAL LEGAL AND PROCEDURAL ASPECTS.....	98
Oleksii YULDASHEV, Rostislav SHCHOKIN COMPLIANCE WITH THE PRINCIPLES OF GOOD FAITH AND FAIRNESS IN ECONOMIC AND CONTRACTUAL RELATIONS.....	107

УДК 342.1:3.071.55(477.61)

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.1>**Андрій БЕНІЦЬКИЙ**

кандидат юридичних наук, професор,

професор кафедри кримінально-правових дисциплін

Одеського державного університету внутрішніх справ, benitsky@ukr.net

ORCID: 0000-0002-9505-4495

**ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СХІДНИХ КОРДОНІВ
ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО У XVIII СТОЛІТТІ**

В роботі проаналізовано етапи формування східних кордонів земель війська Запорозького у XVIII столітті. Зазначено, що перші спроби офіційного визначення кордонів запорозьких земель відбувались в ході роботи московсько-турецької межової комісії 1704–1705 рр., яка була утворена після укладення Константинопольського договору 1700 р. Зауважено, що після поразки у 1711 р. Московського царства у війні з Османською імперією кордони між цими державами було змінено. Андріанопольським договором 1713 р. було утворено московсько-турецький кордон в басейні річок Лугань, Міус та ін. Військо Запорозьке отримало протекторат Османської імперії й зимівники запорожців облаштовувались в донецьких та приазовських степах.

Звернуто увагу на те, що Белградським договором 1739 р. та Нісськими Конвенціями 1739–1742 рр. було змінено російсько-турецькі кордони. До середини XVIII ст. були визначені східні кордони земель війська Запорозького, яке межувало там із землями війська Донського. Встановлення кордонів між цими військами поклало край суперечкам між запорозькими та донськими козаками, які доходили до збройного насильства серед козацьких громад.

Зазначено, що у 1760–1770-х рр. межові суперечки запорожців виникали із адміністраціями Бахмутської та Ізюмської провінцій за право користування землями на правобережній частині Сіверського Дінця в місцевості річок Берека, Сухий Торець та ін. Вказано, що з метою урегулювання цих спорів у 1769 р. була утворена комісія. Делегації бахмутських, ізюмських та запорозьких козаків зустрічались й обговорювали питання щодо вирішення земельних суперечок та встановлення межових кордонів.

З'ясовано, що на сході кордонів війська Запорозького юрисдикція Коша Запорозької Січі розповсюджувалась на місцевість річки Кальміус, а також верхів'я річки Міус. Ці землі були у підпорядкуванні Кальміуської паланки війська Запорозького.

Ключові слова: договір, Нісські конвенції, кордони, межова комісія, територіальний устрій, збройні конфлікти, військо Запорозьке.

Andriy Benitskiy. LEGAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE EASTERN BORDERS OF THE ZAPORIZHIAN ARMY IN THE 18TH CENTURY

The paper analyzes the stages of the formation of the eastern borders of the Zaporozhian army in the 18th century. It is noted that the first attempts to officially define the borders of the Zaporozhian lands took place during the work of the Moscow-Turkish border commission in 1704-1705, which was formed after the conclusion of the Treaty of Constantinople in 1700. It is noted that after the defeat of the Moscow kingdom in 1711 in the war with the Ottoman Empire, the borders between these states were changed. The Treaty of Adrianople in 1713 established the Moscow-Turkish border in the basin of the Luhan, Mius, and other rivers. The Zaporozhian army received the protectorate of the Ottoman Empire and the winter camps of the Zaporozhians were established in the Donetsk and Azov steppes.

Attention is drawn to the fact that the Treaty of Belgrade in 1739 and the Nissa Conventions of 1739–1742 changed the Russian-Turkish borders. By the middle of the 18th century, the eastern borders of the lands of the Zaporozhian army were determined, which bordered there with the lands of the Don army. The establishment of borders between these troops put an end to disputes between the Zaporozhian and Don Cossacks, which reached armed violence among the Cossack communities.

It is noted that in the 1760s–1770s, the Zaporozhians had border disputes with the administrations of the Bakhmut and Izyum provinces for the right to use lands on the right bank of the Seversky Donets in the area of the Bereka, Sukhyi Torets, etc. It is indicated that a commission was formed in 1769 to resolve these disputes. Delegations of Bakhmut, Izyum and Zaporozhian Cossacks met and discussed issues related to resolving land disputes and establishing border boundaries.

It was found that in the east of the borders of the Zaporozhian army, the jurisdiction of the Kosh of the Zaporozhian Sich extended to the area of the Kalmius River, as well as the upper reaches of the Mius River. These lands were subordinated to the Kalmius palanka of the Zaporozhian army.

Key words: treaty, Nissa Conventions, borders, border commission, territorial structure, armed conflicts, Zaporozhian army.

Постановка проблеми. У XVIII ст. внаслідок війн між Османською імперією та Московським царством (Російською імперією) періодично змінювались кордони, які проходили на Півдні України. Передумовою визначення кордонів були Константинопольський договір 1700 р., Андріанопольський договір 1713 р., Белградський договір 1739 р., Нісські Конвенції 1739–1742 рр. та ін. Встановлення кордонів між цими державами зачіпали інтереси війська Запорозького, оскільки подекуди вони проходили через історичні землі запорозьких козаків. Внаслідок цього виникали конфлікти між Кошом Запорозької Січі та урядовцями Московського царства (Російської імперії). Крім того, суперечки виникали у запорозьких та донських козаків у Північному Приазов'ї за право користування угіддями в басейні річок Міус, Кальміус тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Територіальний устрій та утворення у XVIII ст. східних кордонів війська Запорозького досліджували у своїх роботах О.А. Бачинська, В.В. Грибовський, В.І. Мільчев, Ю.О. Ніколаєць, Т.С. Водотика, І.В. Сасенко, В.А. Смолій, Т.В. Чухліб та ін. Проте серед авторів є різні погляди щодо формування у XVIII ст. у донецьких та приазовських степах кордонів запорозьких земель, причин та наслідків межових конфліктів та ін.

Мета статті. Встановити етапи формування у XVIII ст. східних кордонів земель війська Запорозького. Визначити роль Константинопольського договору 1700 р., Андріанопольського договору 1713 р., Белградського договору 1739 р., Нісських Конвенцій 1739–1742 рр. у адміністративно-територіальному устрої східних паланок війська Запорозького. Зазначити фактори виникнення межових конфліктів у 1740-х рр. між донськими та запорозькими козаками, а у 1760–1770 рр. із адміністрацією Бахмутською та Ізюмською провінцій. Вказати наслідки роботи межових комісій в середині XVIII ст. для визначення східних кордонів війська Запорозького.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після захоплення наприкінці XVII – на початку XVIII ст. в Османській імперії Азова, Кизикермена й інших міст Північного Приазов'я і Причорномор'я і укладання 3 липня 1700 р. договору Московського царства з Османською імперією (Константинопольський мирний договір 1700 р.) [1, с. 66–72] було змінено кордони між Московським царством та Османською імперією. Для визначення нових кордонів протягом 1704–1705 рр. на запорозьких зем-

лях працювала московсько-турецька межова комісія. Комісари Московського царства найменше зважали на інтереси запорозьких козаків й розмежовували землі, які контролював колишній турецький гарнізон Кизикерменської фортеці та ін. [2, с. 58–60]. Робота цієї комісії так і не була повністю завершена, проте Спільна Комісія 1705 року створила Межовий запис, яким позначили кордони між державами лише в районі пониззя Дніпра, річок Південний Буг й Інгул. В іншій місцевості прикордонні комісари розмежування не проводили.

У 1711 р. після поразки московського війська на річці Прут й укладання нового договору між Османською імперією і Московським царством кордони було змінено. Трактат (Андріанопольський мирний договір), укладений 13 червня 1713 р. в Адріанополі російськими послами бароном Шафіровим і графом Шереметьєвим із верховним турецьким візиром Алі пашею, визначив московсько-турецький кордон [3, с. 36–43]. Місто Азов і Приазов'я були повернуті Османській імперії. Спільна московсько-турецька комісія затвердила новий, позначений межовими знаками, кордон улітку 1714 р.

У 1709 р. запорозькі козаки на чолі з кошовим отаманом Костянтином Гордієнком опинились під владою Османської імперії, кримський хан дозволив їм користуватися угіддями в Північному Приазов'ї, облаштовувати там зимівники, створювати рибні заводи та ін. У цей час Запорозьке військо перебувало вже під протекторатом Османської імперії і мало можливість безперешкодно використовувати землі, якими володіло запорозьке товариство в Північному Причорномор'ї і Приазов'ї. На цій території запорожці існували поруч із ногайськими улусами. У першій половині XVIII ст. запорожці мали зимівники на півдні сучасної Луганської області, а саме, у верхів'ях річки Міус.

Під час знаходження запорожців під владою Османської імперії московський уряд усіляко перешкоджав запорожцям в їхньому прагненні вільно торгувати. Жителям Гетьманської і Слобідської України було заборонено будь-який товарообмін із запорожцями Османської імперії. Запорожці не могли вільно пересуватися до України. На кордонах із землями запорозьких козаків у місцях переправ московські урядовці встановили пости, де військові гарнізонів слідували за тим, щоб запорожці не ввозили свої товари в Україну. Установлені московським урядом «економічні» заборони, а також неможливість вільного пересування запорожців до українських містечок, де проживали

їхні родичі, призвели до формування промосковської «партії» серед запорозької старшини Олешківської Січі, яка на початку 1730-х рр. схилила частину запорозького товариства до переходу під московську владу.

Незважаючи на перехід у 1734 року частини запорожців під протекторат Російської імперії, у зимівниках на берегах річок Кальміус і Міус запорозькі родини залишалися. У ході російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на цій території були активні бойові дії. Запорозькі козаки були вимушені залишати свої оселі, щоб не опинитися в турецькій неволі, оскільки в очах ногайців вони були «поза законом». Запорозькі козаки власноруч знищували свої зимівники, аби кримські татари й ногайці не могли ними користуватися.

У результаті російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Російська імперія захопила частину Північного Приазов'я. Після укладання у 1739 р. Белградської мирної угоди кордони Османської імперії відійшли на захід від тих, офіційно оформлених 1705 року межевою комісією із представників (комісарів) Османської і Російської імперій. Нісські Конвенції 1739 р. й 1742 р. визначили кордони між Російською та Османською імперіями на Півдні України [4, с. 914–915; 5, с. 986–988; 6, с. 671–672]. У період протекторату Османської імперії над військом Запорізьким у приазовських степах існували запорізькі зимівники. Проте після Белградської мирної угоди 1739 р. офіційного оформлення кордонів війська Запорозького не сталося.

Слід не погодитись із висновками авторів про те, що «за умовами Белградського мирного договору за Росією визнавались права на Азов, Запорожжя, а також землі між річками Південний Буг і Сіверський Донець, що офіційно перейшли в розпорядження Війська Запорозького» [7, с. 623]. Після підписання 1704 р. Трактату Московським царством з Османською імперією (Константинопольський мирний договір) російсько-турецькі кордони не проходили по берегах Сіверського Дінця. У середині осені 1741 р. Азов, а також фортеці Лютик і «Каланчі» були зруйновані згідно з домовленостями урядів Російської та Османської імперій [8, с. 526–527]. Землі на правому березі річки Сіверський Донець, а також на річках Кальміус і Міус опинилися у складі Російської імперії, як це було на початку XVIII ст. [9]. На місці Азова й у всьому Північному Приазов'ї була встановлена «бар'єрна територія» між цими імперіями, на якій будь-які будови були заборонені [10, с. 527–528].

Згідно Конвенції від 12 жовтня 1742 р. степова прибережна територія Приазов'я від річки Берда до Кальміусу була в спільному

користуванні: «... а от развилины реки Большой Берды даже до Нового города, который имеется в том месте, где река Миус в Азовское море впадает, во всем быть непременно по глашению 1700 года Трактата о Конвенции о границах; река же Конскія воды даже до впадения ея в Днепр вместо знаков граничных учреждена; от впадения же Конских вод вниз река Днепр между обеих имперій оставлена; в помянутых же реках подданным обеим имперій без нарушения пользоваться позволяется...» [10, с. 672]. Конвенцією від 12 жовтня 1742 р. була встановлена бар'єрна територія у Північному Приазов'ї [11, с. 677].

Після Белградської мирної угоди 1739 р. для запорозьких і донських козацьких громад стали вільно користування землями на річках Кальміус і Міус. Ногайці, які раніше володіли цими територіями [12], були витіснені із цієї частини Приазов'я [13]. Зі сходу ці землі почали освоювати донські козаки, а з заходу – запорожці. Саме в басейні річок Кальміус і Міус зустрілися інтереси війська Запорозького й війська Донського.

На початку 1740-х рр. в місцевості річок Міус і Кальміус між донськими й запорозькими козаками спалахували збройні конфлікти щодо права володіння звіриними й рибними угіддями. Між козаками обох військ спори доходили до обопільних розорень селищ і насильств, які іноді закінчувались убивствами. Обоюдні збройні сутички козаків відбувались упродовж річки Міус від місця її перетину з річкою Конкою й аж до її впадіння в Азовське море [14, с. 1388–1389, 1413–1414].

Спільних кордонів між Донським і Запорозьким військом не існувало. У зв'язку з конфліктами донських і запорозьких козаків, які виникали на ґрунті відстоювання прав користування землями на Кальміусі й Міусі, російський уряд у 1743 р. наказав комендантові фортеці Святої Анни Вирубову розмежувати кордони між ними: «... между оными Донским и Запорожским низовыми войсками, в реках, в лесах, в степных местах и в прочих угодьях разобрать по сущей справедливости, по имеющимся у них письменным документам (ежели есть); буде же иногда письменных документов нет, то себеих сторон старыми и знающими Старшиною и казаками...» [15, с. 935]. Питання про розмежування спірних земель, на які претендували Запорозька Січ і військо Донське, тяглося ще кілька років. Серед старожилів від війська Донського у 1745 р. було залучено козаків Гундоровської станиці [14, с. 1451], які в басейні річки Міус користувались лісними угіддями, займалися звіриним промислом тощо. Остаточного спору між запорожцями

й донськими козаками були вирішені у 1746 році розмежуванням кордонів цих громад по річці Кальміус [16, с. 544–545].

Проте в середині XVIII ст. між донськими й запорозькими козаками не завжди виникали збройні суперечки за користування рибним і звіриним промислами на південному сході України. Між цими козацькими громадами були тісні торгові відносини, особливо між тими, котрі проживали на прикордонних територіях. Були чималі випадки, коли козаки Луганського й Гундоровського юртів війська Донського відбували козацьку службу на землях війська Запорозького. Так, наприклад, у середині XVIII ст. Семен Багмут із Луганської станиці і Іван Широкий із Гундоровської станиці відбували службу на Кодацькій паланці війська Запорозького й жили в містечку Новий Кодак [17, с. 215, 217]. У реєстрі козаків Запорозької Січі 1756 р. зустрічались прізвища запорожців, пов'язаних із донецькими козацькими юртами війська Донського. Серед таких запорожців були Микита Луганський та Ілько Багмут із Івонівського куреня та ін. З прізвищем «Донець», наприклад, було відомо більше тридцяти запорожців із Батуринського, Брюховецького, Васюринського, Величківського, Джерелівського Донського, Івонівського, Конелівського, Корсунського, Коренівського, Кушівського, Мінського, Переяславського, Полтавського, Пашківського, Поповичівського, Сергіївського й Титарівського куренів [18, с. 44, 50, 76–77, 85, 94–97, 105–106, 125, 140–141, 146, 156–157, 159, 163, 166, 171, 177, 189, 191, 197, 211, 221, 232, 263, 265, 281, 287].

У 1764 р. було описано кордони війська Запорозького від міста впадіння річки Орель у Дніпро й до Азовського моря. Межування здійснив запорозький військовий старшина, осавул Андрій Порохня. Йому допомагали старожили – запорожці Олекса Шекеренко з Пластунівського куреня і Олекса Краснощека з Переяславського куреня, які «слихали і сами с малолетства будучи довольно знают, яко запорожскіе дачи находятся» [19, с. 79]. Східні кордони запорозьких козаків проходили по верхів'ях річок Самара, Казенний Торець, Кривой Торець, Вовча, Кальміус та ін.: «По вершинах и кряжах, просто суперником до Отпалихи и Торца, которая Отпалиха Запорожских а Торец Узюмских (Ізюмських – прим. автор.) дач. Оттоль же по вершинах Зеленой, которая Зеленая Запорожских, а Локноваха Узюмских дачь; от Локновахи и Зеленой суперником на вершинах Самарских, под который суперник поподтягали вершинами и из Торской дачи Бычок и Маячьи балки с байраками ... под той же

суперник подтягли вершинами Добревки из Торских дачей; между Быком и Добревками могила разроблена. От тех же впрочем, просто суперником, из Запорожских дачь балка прозываемая Тор-Казенный. Той же Тор подтяг под Вовчу, которая Вовча Запорожских дачь, а Тор Торской дачи. Вовча подтягла вершинами под Кальміускіе вершины; под тіеж вершины Кальміускіе притяг Тор-Кривой Бахмутскаго владенія. Тою стороною Кальміуса, войска Донскаго дачи, а сею стороною Кальміуса Запорожския войсковыя дачи, до самага моря Азовскаго, а там между границами тромя: Донскою, Запорожскою и Бахмутскою, укупан пень обгорелый, войсками: Донским и Запорожским, над Кальміусом речкою, для знатя всякому своей границы» [20, с. 312–314].

У басейні річок Кальміус і Міус козаки, в основному, полювали й рибалили. Активному землеробству заважала близькість ворожих ногайських кочовиків. Лише в другій половині XVIII ст. з правових джерел можна було довідатися про певні кроки активної торгівлі з ногайцями. Це було обумовлено, по-перше, підписанням Кючук-Кайнарджийського договору 1774 р. [21, с. 957–967] після чергової російсько-турецької війни 1768–1774 рр. і, по-друге, захопленням російським урядом земель кочових ногайських орд. Ногайці, які залишилися на цих землях, перетворилися на підданих Російської імперії. Однак у верхів'ях Міуса після російсько-турецької війни 1738–1739 рр. ногайські кочовища зникали, й на їхні місця приходили калмики, яких підтримувала російська влада й дозволяла облаштовувати там улуси.

У другій половині XVIII ст. верхів'я річки Міус залишались малозаселеними. Там «острівками» розміщувались селища донських і запорозьких козаків, а також – калмицькі кочовища. Питання заселення земель на Міусі навіть розглядалось під час засідання 13 червня 1768 р. Уложеної комісії. Так, депутат від Хоперського козацького полку Андрій Олейников звертав увагу на малозаселені землі на річці Міус і пропонував заселити їх циганами, приписаними до Новохоперської фортеці [22, с. 136]. Лише наприкінці XVIII ст. – початку XIX ст. землі на берегах Міусу поступово стали заселятися, здебільшого, вихідцями з України.

Слід відмітити, що на східних кордонах війська Запорозького в другій половині XVIII ст. час від часу виникали прикордонні суперечки між козацькими громадами ізюмських і бахмутських козаків, для вирішення яких залучались урядовці Бахмутської та Ізюмської провінцій.

Запорожці відстоювали свої права на землі верхів'їв річки Самара, від запорозької слободи Барвінкова Стінка на північ до Ізюма, у місцевості річок Сухий Торець і Берека. Там, з середини XVIII ст. старшини ізюмських і бахмутських козаків облаштували близько п'ятдесяти хуторів. Слобода Барвінкова Стінка фактично була північно-східним кордоном Запорозької Січі. Там, наприкінці існування Запорозької Січі, полковник Іван Гараджа організував декілька хуторів, зокрема х. Комишеваха та ін. [23, с. 614]. Як зазначав Йоган Гюльденштедт, запорожці Барвінківської паланки вважали, що кордони запорозьких земель із Ізюмською провінцією повинні були проходити по річці Гола Долина [24, с. 31–32]. На правому березі Голої Долини були запорозькі поселення.

У 1760–1770-х рр. частими були сутички запорозьких козаків Барвінківської паланки з населенням Бахмутської провінції та Ізюмським слобідським полком (з 1764 р. – Ізюмської провінції). Слід зазначити, що Кошом Запорозької Січі організація Барвінківської паланки так й не було завершено. Проте, у відомостях про запорозькі селища, які знаходились у 1776 р. на території Азовській губернії, згадується паланка Барвенська (Барвінківська – прим. автору) Стінка [25, с. 131].

Цікаво зазначити, що 28 лютого 1775 р. у Святогірському монастирі під час молебню була спроба заарештувати через нібито порушення карантинних правил невеликий загін запорожців, очолених осавулом Сербиновим, які прибули із Барвінківської паланки. За наказом «наглядача» Торської слободи поручика Андрія Мазана, який з п'ятнадцятьма гусарами Бахмутського гусарського полку перебував у монастирі, кілька запорожців було взято «під караул». Відставний прапорщик Боженков, який був призначений комісаром Ізюмського комісарства начальником над українськими мешканцями в місті Тор (Слов'янськ) [26, с. 647], передав архімандритові Святогірського монастиря Феофану ордер завідувача карантинном у Бахмуті, лейб-гвардії поручика Грибоєдова на арешт запорожців, які порушили карантинні правила. Однак завдяки втручанням архімандрита Феофана й монахів запорожці змогли уникнути арешту й покинути стіни монастиря [23, с. 631–632].

Протягом 1768–1774 рр. військові Донецького й Луганського пікінерних полків захоплювали земельні угідді на річці Орель, які належали запорожцям. Там вони косили сіно, орали, рубали ліс, випасали скот та ін. [19, с. 150].

Щоб урегулювати земельні спори між Запорозької Січчю та Ізюмською провінцією

Слобідсько-Української губернії, російський уряд у 1769 р. утворив комісію [27]. Делегація зі старожилів-колишніх слобідських козаків, військових обивателів Торської фортеці-колишніх бахмутських козаків з однієї сторони й делегация запорозької старшини Барвінківської паланки – з іншої зустрічались й обговорювали питання щодо земельних суперечок.

Делегация колишніх козаків Ізюмського слобідського козацького полку й Бахмутського козацького полку запропонували запорожцям свій варіант розділу земель, кордон яких повинен був пройти з верхів'їв річки Орель на тополю, а від тополі – на гирло річки Курульчина і через річку (Сухий) Торець на річку Маячка на хутір Бахмутського кінного козацького полку козака Данили Мораховського, а від того урочища – через річку Грузька на верхів'я Кальміуса [28]. Слід відзначити, що в другій половині XVIII ст. у верхів'ях річки Булавінський Колодязь (лівий приток річки Кальміус) на шляху Таганрог–Бахмут розміщалась південно-східна Бахмутська застава [29]. У середині XVIII ст. в басейні річки Міус козацькі оселі здебільшого були в її низов'ях. У місцевості середньої течії Міусу, там де впадає в нього річка Вільховчик, на картах 1736 р. було позначено поселення – Даниїлов Буєрак [30; 31]. У подальшому через нього проходив поштовий тракт із Бахмута до фортеці Святого Дмитра Ростовського й Троїцької. Вище Даниїлова Буєрака за течією річки Міус аж до Сіверського Дінця, на картах 1730-х рр. жодної оселі не було позначено. На початку XVIII ст. в цій місцевості на річці Міус була дер. Леонтьєвський (Леонтьєв) Буєрак. З назвою цього селища пов'язані географічні назви, зокрема урочища Леонтьєв-байрак [32] (Леонтьєвське байрачне урочище) і Леонтьєвський ліс.

Пропозиція, висловлена делегациєю ізюмських і бахмутських козаків, позначала фактичні кордони Ізюмської та Бахмутської провінцій з землями запорозьких козаків, які не були офіційно встановленими, але номінальними. Лише на сході кордони запорозьких і донських козаків були визначені в 1746 р. по річці Кальміус. Тому, вищезгадана делегация ізюмських і бахмутських козаків кінцевим пунктом кордонів із запорозькими землями пропонувала саме «вершину Кальміуса», де вже починались кордони запорожців із донськими козаками.

5 жовтня 1772 р. Кальміуський полковник Петро Велегура рапортував Кошові Запорозької Січі про запорозькі поселення в місцевості на річці Міус за часів запорозького

полковника Василя Кишенського. Слід підкреслити, що 1743 року В. Кишенський був призначений полковником Кальміуської паланки. У цей період виникали суперечки між запорожцями й донськими козаками щодо користування землями в Північному Приазов'ї. Полковник Кишенський активно відстоював інтереси Запорозької Січі в конфліктах із військом Донським. У столиці донських козаків Черкаську він навіть закликав запорожців й українське населення, яке мешкало в землях війська Донського, переходити під його заступництво, переселятися на Кальміуську паланку, рибалити там й полювати.

Так, полковник П. Велегура рапортував 5 жовтня 1772 р.: «для розгляду поставленої грані за буття пана полковника війська Запорозького Кишенського на річці Середньому Сланчику паланкою: доки цей Кишенський роз'їжджав і у відомстві своєму тримав навколишньої землі, так і я від вершин Кальміуса та Кримки, і понад Кринкою до впадіння її в Міус, і понад Міусом до Кам'яного броду до млина, збудованого паном генерал-майором і комендантом таганрозьким Іваном Петровичем Ажидерасом, а від млина понад річкою Міусом до трьох великих лиманів, які впадають у Азовське море...» [33, с. 185]. Таким чином, на річці Міус запорожці заселяли місцевість середньої її течії, а у верхів'ях річки Міус їх не було. Принаймні документальних свідчень про їхню там присутність немає. Ймовірніше за все, у верхів'ях Міусу запорожці оселились, коли були під протекторатом Османської імперії.

Т.В. Чухліб і М.М. Коропатник у своїх роботах писали, що Кальміуську паланку запорожських козаків також іменували Міуською паланкою: «На Сході та Півдні України протягом довгого часу функціонували Кальміуська (Міуська), Сланецька та Барвінківська паланки Війська Запорозького Низового...» [34, с. 41; 35, с. 75]. Такий авторський підхід до назви Кальміуської паланки не є зрозумілим. В історичних джерелах періоду існування Запорозької Січі Кальміуську паланку ніколи не йменували Міуською.

Слід зазначити, що юрисдикція війська Запорозького розповсюджувалась на верхню частину річки Міус, де були звірині й рибальські угіддя. У цій місцевості могли існувати й поселення запорожців, які вели там господарства. Запорозькі землі у верхів'ях Міусу могли бути підпорядкованими полковникові Кальміуської паланки війська Запорозького, а тому, на цих землях панувало право війська Запорозького.

Запорозькі козаки ставилися дуже ревно до захисту своїх кордонів Так, Йоган Гюльденш-

тедт, який відвідав у 1774 р. містечка на кордоні Запорозького війська й Слобідської України згадував: «Далее же на восток между крепостями Ефремовской и Алексеевской запорожцы не дозволяют жителям провинции (Катерининської провінції – прим. автор.) пользоваться землями по ту сторону линии; от эого места до реки Донца границей они назначили реку Береку, текущую параллельно линии текущую на небольшом разстоянии от нея. ... Около 3-х лет тому назад запорожцы назначили этот ров, начинающийся от Грековки, своей границей с Изюмом и Каменкой и изгнали жителей последних из их многочисленных хуторов, расположенных по верхнему течению Каменки и Торца» [36, с. 91, 98].

8 червня 1775 р. Потьомкін наказав генерал-поручикові Текелі знищити Запорозьку Січ [37, с. 36]. 14 серпня 1775 р. Катерина II видала маніфест, в якому йшлося про ліквідацію Запорозької Січі. Запорозькі землі з населеними пунктами було включено до складу Новоросійської губернії.

У другий чверті XVIII ст. російський уряд залучав колишніх запорожців у військові кампанії проти Османської імперії. З них у 1788 р. було утворено «Військо вірних козаків», реорганізоване 1790 р. в Чорноморське козацьке військо. Слід підкреслити, що не всі запорожці залишились у Російській імперії після ліквідації Запорозької Січі. Частина з них у 1775 р. переселилась на землі, які належали Османській імперії. У 1780-х рр. османський уряд надав запорожцям в гирлі Дунаю землі для поселення. На цих землях було утворено Задунайську Січ, яка поіснувала близько півстоліття.

У період свого існування Задунайська Січ активно поповнювалась українським населенням. Сюди тікали з Російської імперії селяни, солдати, матроси, рекрути, розкольники й правопорушники. Відомо, що під час Єсаульського повстання 1792–1794 рр. козаки війська Донського, які служили в донських і катеринославських козацьких полках на Півдні України, і не бажали бути підданими Російської імперії, залишали службу й переселялись за Дунай на територію Османської імперії. У подальшому вони ввійшли до місцевих козацьких громад.

20 січня 1807 р. з «задунайських запорожців» було утворено Усть-Дунайське козацьке військо [38, с. 1024]. Частиною козацької громади Усть-Дунайського козацького війська були також некрасівські козаки [39, с. 54]. Іноді в документах воно йменувалось Усть-Дунайським (Буджацьким) козацьким військом. Проте, 20 червня 1807 р. Усть-Дунайське козацьке військо було скасовано.

У 1830-і рр. із козаків лівобережжя Дунаю, а також із частини населення Аккермана було створено Дунайське козацьке військо. 10 листопада 1836 р. козацька печатка ліквідованого Усть-Дунайського (Буджацького) козацького війська була передана на зберігання до Дунайського козацького війська як пам'ятка [40, с. 3]. Таким чином російський уряд намагався показати наступність нового козацького війська, що було утворено на Дунаї. Положення про Дунайське козацьке військо від 13 грудня 1844 року визначало устрій і склад війська; його однострій та озброєння; порядок утримання козацьких полків; обов'язки й привілеї дунайських козаків; порядок управління і здійснення правосуддя тощо [41, с. 847–868].

Незважаючи на повернення на початку XIX ст. задунайських запорожців до Російської імперії, на Дунаї продовжувала існувати Задунайська Січ. Російські емісари всіляко переманювали запорожців із-за Дунаю на територію імперії. У 1828 році велика кількість козаків Задунайської Січі під проводом кошового отамана Йосипа Гладкого перейшли на бік російського війська. У 1833 році із задунайських козаків було утворено Азовське козацьке військо, оскільки їм було надано землі у Північному Приазов'ї. У 1865 році Азовське козацьке військо було ліквідовано. На території колишнього Азовського козацького війська виникли цивільні адміністрації, а колишні азовські козаки перейшли у стан казенних селян. Азовські козаки, які побажали залишитися у козацькому стані, разом із сім'ями переселились на територію Кубанського козацького війська. Військові клейноди Азовського козацького війська передали Кубанському козацькому війську.

Таким чином, на теренах України аж до кінця 1860-х рр. залишалась пам'ять про славне запорозьке товариство через дунайських та азовських козаків.

Висновки. Після укладення 3 липня 1700 р. Константинопольського договору були змінені кордони між Московським царством та Османською імперією. Була утворена межова комісія, яка протягом 1704–1705 рр. працювала над визначенням в пониззі Дніпра, річок Південний Буг й Інгул нових кордонів, що проходили через землі війська Запорозького.

На сході запорозьких земель кордони між зазначеними державами московсько-турецькою межовою комісією визначено не було.

Після поразки у 1711 р. Московського царства у війні з Османською імперією кордони між цими державами було змінено. Згідно з Андріанопольським договором від 13 червня 1713 р. було встановлено московсько-турецький кордон, східна частина якого проходила в районі басейну річок Лугань, Міус та ін. Над військом Запорозьким було встановлено протекторат Османської імперії, й зимівники запорозьких козаків утворювались на східних кордонах Османської імперії в донецьких та приазовських степах.

Після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. кордони Османської та Російської імперій було змінено Белградським договором 1739 р. та Нісськими Конвенціями 1739–1742 рр. Запорожці опинились під російською владою, й до середини XVIII ст. східні кордони їхніх земель були офіційно визначені. На сході військо Запорозьке межувало із землями війська Донського в місцевості річки Кальміус до її впадіння у Азовське море. Встановлення східних кордонів між цими військами поклало край суперечкам, які доходили до збройного насильства серед козацьких громад.

У 1760–1770-х рр. межові суперечки запорожців Барвінківської паланки виникали із адміністрацією Бахмутської та Ізюмської провінцій за право користування землями на північно-східних частинах земель війська запорозького, на правобережній частині Сіверського Дінця в місцевості річок Берека, Сухий Торець та ін. З метою урегулювання цих земельних спорів у 1769 р. була утворена комісія. Делегації бахмутських, ізюмських та запорозьких козаків зустрічались й обговорювали питання щодо вирішення земельних суперечок та встановлення межових кордонів.

У роботі встановлено, що у XVIII ст. на сході кордонів війська Запорозького юрисдикція Коша Запорозької Січі розповсюджувалась на місцевість річки Кальміус, а також на верхню частину річки Міус. Ці землі були у підпорядкуванні Кальміуської паланки війська Запорозького.

Література:

1. Трактат, заключенный в Цареграде с Турецким Султаном Мустафою II Российскими посланниками Украинцовым и Дьяком Черодеевым (3 июля 1700 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том IV (1700–1712)*. СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 1804. С. 66–72.
2. Лист О. Українцев до Ф. Головіна з повідомленнями про хід розмежування земель із Туреччиною, укладення карти земель між ріками П. Бугом та Дніпром та невдоволення запорожців попередніми результатами розмежування (3 серпня 1705 р.). *Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р.* / упоряд. В. Мільчев. Запоріжжя : Видавництво ВАТ «Мотор Січ», 2004. С. 58–60.
3. Трактат, заключенный в Андрианополе Российскими послами Бароном Шафировым и Графом Шереметьевым с Верховным Турецким Визирем Али пашею (13 июня 1713 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том V (1713–1719)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 2687. С. 36–43.
4. Конвенція, в следствии Белградского мирного трактата ... «Об определении границ обеих империй» (3 октября 1739 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том X (1737–1739)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 7915. С. 914–915.
5. Конвенція, заключенная в Константинополе между Российским и Турецким Дворами (28 декабря 1739 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том X (1737–1739)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 7982. С. 986–988.
6. Конвенція, заключенная при вершине реки Большой Берды (12 октября 1742 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том XI (1740–1743)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 8628. С. 671–672.
7. Архів Коша Нової Запорозької Січі : корпус документів 1734–1775. Том 2 / гол. ред. кол. : Сохань П. С. (голова) та ін. ; упорядн. тому : Гісцова Л. З. (ст. упорядн.) та ін. ; наук. ред. тому Бутич І. Л. ДКАУ ; ЦДІАУ ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 2000. 750 с.
8. Запись, данная от турецкаго комиссара Ахмет Эфендия российскому комиссару генерал-лейтенанту князю Василью Репнину «О исполненном 2 и 11 числе месяца Шабана подорвании городов Азова, Лютина и каланчей» (20 октября 1741 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том XI (1740–1743)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 8463. С. 526–527.
9. Достоверная Ландкарта между рек Днепра і Донца на расстояниях от усть Самары до Изюма і Луганской Станицы (май, 1750 г.). «Шахты та рудники Донбасу». URL : <http://surl.li/mougd> (дата звернення: 10.03.2025).
10. Инструмент, заключенный при урочища Скопинскаго городка на реке Кайсуге «О подорвании Азовской крепости, разорении двух каланчей, о постановлении барьерной земли, и о разграничении оной по рекам Кайсуге, Кагальнику, Чебуре и Эи, и о бытии оным местам Барьером впусе лежащим» (20 октября 1741 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том XI (1740–1743)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 8464. С. 527–528.
11. Конвенція вторая (возобновительная), между Россійскою и Турецкою имперіями, заключенная в Константинополе «О разграничении земель около Азова, на Кубанской стороне лежащих» (30 марта 1747 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том XII (1744–1748)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 9385. С. 676–678.
12. Nova Mappa Geographica Maris Assoviensis vel de Zabache et Paludis Maeotidis. Matthaeus Seutter, Augsburg. 1730. «Internet Archive». URL : <http://surl.li/dlgrd> (дата звернення: 10.03.2025).
13. Карта представляющая Крым и Степь Крымскую из Новейших Известий [Карты] / Сочин. при акад. наук Я. Ф. Шмитом; вырез. Н. Зубков. [СПб. : АН], 1777. «Internet Archive». URL : <http://surl.li/doojt> (дата звернення: 10.03.2025).
14. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков : [в 2 т.]. Т. 2. Владимир : Типо-литогр. губер. правл., 1908. 1179 с.
15. Об отводе Запорозжским и Донским казакам мест и угодій, для отвращения между ними споров, по письменным документам, а за недостатком оных, по свидетельству их Старшин (10 октября 1743 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том XI (1740–1743)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 8804. С. 935–936.
16. О назначении пограничной межи между землями Запорозжцев и Донских казаков (30 апреля 1746 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том XII (1744–1748)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 9282. С. 544–545.
17. Відомість про вихідців з Гетьманської, Правобережної і Слобідської України, які оселилися в Кодацькій паланці (25 вересня 1756 р.). *Архів Коша Нової Запорозької Січі : корпус документів 1734–1775*. Том 3 / гол. ред. кол. : Сохань П. С. (голова) та ін. ; упорядн. тому : Гісцова Л. З. (ст. упорядн.) та ін. ; наук. ред. тому Бутич І. Л. ДКАУ ; ЦДІАУ ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 2003. 952 с.
18. Архів Коша Нової Запорозької Січі : корпус документів 1734–1775. Том 5 : Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / гол. ред. кол. : Сохань П. С. (голова) та ін. ; упорядн. тому : Гісцова Л. З. (ст. упорядн.) та ін. ДКАУ ; ЦДІАУ ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 2008. 527 с.
19. Архів Коша Нової Запорозької Січі : опис справ 1713–1776 / ред. кол. : О. М. Апанович та ін. ; упоряд. : Л. З. Гісцова (ст. упорядн.), Л. Я. Демченко. ГАУ при кабінеті міністрів України ; ЦДІАУ ; НАН України. Ін-т укр. археографії. Вид. 2-ге доп. та випр. К. : Наукова думка, 1994. 234 с.

20. Границы части Запорожских владений (1764 г.). *История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского : составлена из подлинных документов Запорожского Сечевого Архива. [в 3 ч.]. Ч. 3 : История Новой Сечи, т. е. четвертого и последнего Коша Запорожского Военного Ордена / сост. А. Скальковским. Изд. 3-е, испр. и знач. умнож. Одесса : [Тип. А. Шульце], 1886. С. 312–314.*
21. Трактат вечнаго мира и дружбы, заключенный между имперією Всероссійскою и Оттоманскою Портою (10 июля 1774 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том XIX (1770–1774). СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 14164. С. 957–967.*
22. Сборник русского исторического общества. Том 32 : [Исторические сведения о Екатерининской законодательной комиссии для сочинения проекта Новаго Уложения]. Ч. 4 / сост. Д. В. Поленов. СПб. : Тип. Н. А. Лебедева, 1881. 638 с.
23. Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья. *Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал*. Год второй. Том VII. Сентябрь–Декабрь 1883. Киев, 1883. С. 609–636.
24. Путешествіе академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губерніи / пер. [с нем.] и предисл. М. Н. Салтыковой ; примеч. Д. И. Багалея. Харьков : Тип. губ. правл., 1892. 89 с.
25. Ведомость состоящих ио левую сторону реки Днепра в крае бывшаго Запорожья селеніях и зимовниках и во оных о числе душ обоего пола в части Азовской губерніи (8 августа 1776 г. № 633). *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. Вып. 2 : [Год второй] / изд. под. ред. А. Синявского . [1905]. С. 117–134.
26. Коммисарская ведомость о слободе Райгородке. *Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины* / сост. В. В. Гуров, Е. К. Бродский. Харьков : Тип. окр. штаба, 1884. С. 646–648.
27. Дело по Указу Слободской губернии вотчинного департамента о учении Изюмского комиссарства города Изюма с жителями и слободы Тору жителям с смежествующими Войска Запорожского козаками в земляных дачах разводу. *Барвінківська паланка*. «Вікіпедія». URL : <http://surl.li/mjhhu> (дата звернення: 10.03.2025).
28. Барвінківська паланка. «Вікіпедія». URL : <http://surl.li/mjhhu> (дата звернення: 10.03.2025).
29. Карта лежащим местам от крепости Святаго Димитрия Ростовскаго с показанием Російской имперіи границ (1768 г., карта Ригельмана). «Википедія». URL : <http://surl.li/sulxprq> (дата звернення: 10.03.2025).
30. *Charte der Kriegs Operatione am Donn u. Dnieper Ihro Russisch Kayserl. Maiestaet Glorieusen Armeen A. 1736 / gestochen bey der Kayserl. Wissensch. Acad. in St. Petersburg. «Yale Library»*. URL : <http://surl.li/mozzr> (дата звернення: 10.03.2025).
31. *Carte generale des expeditions militaires des armées victorieuses de sa Maieste imperiale de toutes les Russies sur le Don et le Dnepr l'an 1736 «Gallica»*. URL : <http://surl.li/dnxoe> (дата звернення: 10.03.2025).
32. Схематична мапа Луганської округи У.С.Р.Р. Складена в 1928 році Луганським округовым земельним відділом. «Вікіпедія». URL : <http://surl.li/nblfc> (дата звернення: 10.03.2025).
33. Полторак В. Василь Максимович Кишенський – постать-легенда та реальність. *Козацька спадщина*. 2006. Вип. 3. С. 182–186.
34. Коропатник М. М. Крим і Донбас в контексті українських реалій : історичний дискурс та парадигми сучасності. Інформ.-метод. посібник на допомогу учителям та викладачам суспільних дисциплін. Чернівці, 2017. 72 с.
35. Чухліб Т. В. Донецщина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.). К. : Інститут історії України НАНУ, 2014. 105 с.
36. Путешествіе академика Гильденштедта / пер. с немецкаго М. Н. Салтыковой, с предисл. и с примеч. проф. Д. И. Багалея. *Харьковский сборник : литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1891 год*. Вып. 5. Отд. 2. Харьков : Тип. губ. правл., 1891. С. 71–158.
37. Ордер Потемкина генералу Текели (18 июня 1775 г., № 886). *Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического*. Том. 1 : 1774–1788 гг. / под ред. акад. Н. Ф. Дубровина. Сборник воен.-истор. матеріалов. Вып. VI. СПб. : Воен. тип., 1893. С. 36–37.
38. О именовании войска формируемаго из Задунайских Запорожцев, Усть-Дунайским (20 февраля 1807 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том XXIX (1806–1807). СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 22465. С. 1024.*
39. Короленко П. П. Некрасовские казаки. *Известия Общ. любит. изуч. Кубанской области* / [под ред. В. Сысоева, А. Дьячкова-Тарасова]. Вып. 2. Екатеринодар : Тип. Кубанского обл. правления, 1900. С. 1–74.
40. С препровождением печати, принадлежавшей бывшему Усть-Дунайскому и Буджацкому войску (ныне Дунайское) для хранения в числе памятников войска. 22 ноября 1836 г. *ЦДІАК України. Канцелярия Дунайского козацкого войска управления Новороссійского и Бессарабского генерал-губернатора*. Фонд 245. Опис 1. 1828–1856 pp. С. 3.
41. Положеніе о Дунайском казачьем войске (13 декабря 1844 г.). *ПСЗРИ. Собр. 2-е. Том XIX. 1844. Отд. 1-е. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канцел., 1845. № 18526. С. 847–868.*

УДК 336.225

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.2>**Валентин БОРТНИК**

кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Навчально-наукового інституту права ім. князя Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ORCID: 0000-0002-1226-6215

Юлія ЛІСОВСЬКА

кандидат юридичних наук, заступник завідувача кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Навчально-наукового інституту права ім. князя Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», ivsd@i.ua

ORCID: 0000-0001-9278-4487

Олексій ПРИЙМАК

здобувач вищої освіти Навчально-наукового інституту права ім. князя Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», priymak.alexey@gmail.com

ORCID: 0009-0008-0384-1856

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОДАТКОВОГО АДМІНІСТРУВАННЯ

У статті розглянуто сучасні аспекти податкового адміністрування. На сьогоднішній день у світлі економічної політики України, що динамічно прогресує, податкове адміністрування кардинально відрізняється від учорашнього податкового контролю. Слід зазначити, що вектор розвитку у цій сфері переважно позитивний. Така тенденція пов'язана з тим, що всі сфери життя суспільства на сучасному етапі схильні до цифровізації, при цьому податковий контроль не є винятком.

Визначено пріоритетні напрями його удосконалення і розвитку в умовах трансформаційних змін; сформульовано систему першочергових заходів, які відкриють можливості для підвищення ефективності системи податкового адміністрування в країні, що надасть новий поштовх для розвитку національної економіки та української держави загалом.

Особливу актуальність аналізованої нами проблематики викликають зовнішні фактори, з якими зіткнулося суспільство у період війни.

Ключові слова: податкове адміністрування, ПДВ, комплаєнс, податкові ризики, цифровізація, податкові органи.

Valentyn Bortnyk, Yulia Lisovska, Oleksiy Pryymak. CURRENT PROBLEMS OF TAX ADMINISTRATION

The article considers modern aspects of tax administration. Today, in the light of the dynamically progressing economic policy of Ukraine, tax administration is fundamentally different from yesterday's tax control. It should be noted that the vector of development in this area is predominantly positive. This trend is due to the fact that all spheres of society are currently prone to digitalization, and tax control is no exception.

Priority areas for its improvement and development in the context of transformational changes have been identified; a system of priority measures has been formulated that will open up opportunities for increasing the efficiency of the tax administration system in the country, which will provide a new impetus for the development of the national economy and the Ukrainian state as a whole.

The particular relevance of the issues we analyze is caused by external factors that society encountered during the war.

Key words: tax administration, VAT, compliance, tax risks, digitalization, tax authorities.

Постановка проблеми. Податкове адміністрування являється основним елементом фінансової системи держави, яким забезпечується наповнення бюджету. Відповідно саме за рахунок податкового адміністрування формуються умови для реалізації соціально-економічної політики. Від ефективності адміністрування податків залежить рівень довіри громадян до влади, інвестиційний клімат та стабільність економіки в цілому. Особливої актуальності питання податкового адміністрування набуває в умовах війни та повоєн-

ного відновлення, так як держава потребує значних ресурсів для підтримки національного господарства.

Незважаючи на проведені реформи, в Україні продовжують існувати невирішені проблеми у сфері податкового адміністрування, які стримують економічний розвиток та відповідно знижують рівень добровільної сплати податків. Податкове адміністрування в Україні залишається складним, непрозорим та неефективним, спостерігається присутність бюрократичних бар'єрів, нерівномірний

розподіл податкового навантаження, зловживання з боку як платників, так і контролюючих органів. Отже, наявність значних структурних проблем податкового адміністрування потребує їх точної ідентифікації та визначення шляхів для їх подолання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретичні та практичні аспекти податкового адміністрування в Україні вивчало багато науковців, зокрема Вінницька О., Момотюк Л., Замула О., Ізмайлов Я.О., Єгорова І.Г., Барицький Р.О. та інші.

Проведений аналіз літератури в галузі податкового адміністрування показав, що в даний час систематичне вивчення проблем податкового адміністрування в нашій країні знаходиться на стадії становлення, активно йде процес накопичення матеріалу з аналізованої проблематики, створюється основа для глибшого її вивчення та подальших теоретичних та практичних розробок. Ще недостатньо повно висвітлено організаційно-методологічні питання, мало уваги приділено принципам та методам податкового адміністрування, не повною мірою вивчено напрями підвищення його якості, вимагають свого розвитку питання фінансового стимулювання результативності та ефективності податкового адміністрування.

Метою статті є визначення проблем податкового адміністрування в Україні та шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні реалії такі, що кожен громадянин нашої країни так чи інакше є резидентом податкових правовідносин, які регулюються нормами цивільного та податкового законодавства України. Оскільки податкове законодавство містить низку колізій, а практична діяльність податкових органів пов'язана з безпосередньо проведенням податкового контролю, то неминучим стає зростання непорозуміння між суб'єктами податкового процесу: платниками податків та органами ДПС.

Податковий контроль за своїм об'єктивним змістом частково є мірою припинення та способом обмеження майнових прав приватних суб'єктів податкового права, проте при цьому прагне досягнення консенсусу з платниками податків та побудови довірчих і конструктивних взаємин. Сучасні тенденції показують, що при реалізації податкового контролю одним із найважливіших аспектів є безпосередня взаємодія з громадянами, прояв інтересу до їх проблем та налагодження позитивного контакту із платниками. На рівні податкових адміністрацій, в принципі, це можна розу-

міти як об'єктивну демократизацію процесу збирання податків, що гарантує раціональну участь громадян у різних етапах прийняття рішень у цьому процесі.

Ще вчора діяльність податкових органів обмежувалася формальним контролем та застосуванням фінансових санкцій до платників податків, у разі порушення ними податкового законодавства. Саме тому більшістю громадян України органи ДПС сприймалися як примусова державна організація, що, у свою чергу, спричинило стагнацію партнерських, довірчих відносин між суб'єктами. При цьому податковий контроль у сучасній економічній ситуації постійно посилюється. Податковий контроль здійснюється в рамках податкового адміністрування.

Податкове адміністрування – це діяльність державних органів з управління податковими відносинами та податковим виробництвом, пов'язана із забезпеченням збирання податків, здійсненням податкового контролю та застосуванням заходів впливу, впровадженням технологій збору податків, необхідних для отримання очікуваних надходжень до бюджету, прогнозуванням обсягів податкових надходжень [1].

На даний час податкові органи перевантажені. Це частково пов'язане з демографічними зрушеннями у поєднанні з обмеженим пулом доступних талантів, посиленими конкуренцією з боку інших секторів. Спостерігається нестача персоналу, збільшення навантаження на існуючих працівників і, можливо, навіть ризик для спроможності податкових органів ефективно надавати послуги. Ці проблеми виникають у наразі, збігаючись з бюджетною кризою, яка виникла в умовах повномасштабного вторгнення рф. В органах ДПС наявна значна кількість незаповнених вакансій. Це пов'язано з такими факторами як: мобілізація співробітників до лав Збройних Сил України, міграція співробітників за кордон, неконкурентна заробітна плата.

Крім дефіциту кваліфікованих кадрів існує проблема недосконалості податкового законодавства, так як часто норми Податкового Кодексу України суперечать одна одній. Відсутність нормативного забезпечення та роз'яснення дій платника в окремих ситуаціях, різні індивідуальні податкові консультації з одного і того самого питання та часта зміна офіційної позиції органів ДПС, є наслідком відсутності взаємодії між її структурними підрозділами.

У складних економічних умовах податковим органам як ніколи важливо підвищувати прибутковість за рахунок припинення

навмисної недоплати податків. Міжнародні податкові притулки є постійною проблемою та джерелом глибокого суспільного невдоволення. Втрати у вигляді недотримання вимог ПДВ з кожним роком зростають, що частково спричинено законним використанням лазівок у податкових системах, а частково ухиленням від сплати податків чи організованим великомасштабним податковим шахрайством. Боротьба з ухиленням від сплати податків та найбільш агресивними його формами є пріоритетом для податкових органів та основою їхньої компетенції. Для боротьби з ризиками ухилення від сплати податків реалізовано систему СМ КОР. Це новий механізм, який дозволяє автоматично аналізувати податкову накладну на наявність ризиків та запроваджений Податковим кодексом України для підвищення ефективності боротьби з ухиленням від оподаткування. Даний механізм було впроваджено у 2015 році. Дана система направлена на превентивний контроль та покликана підвищити рівень сплати податків, зменшення зловживань бізнесу та скороченню кількості податкових ризиків. Проте, незважаючи на правильні цілі її впровадження, вона не приносить бажаного результату. Податкові ризики, які визначені в рамках реалізації системи та закріплені податковим законодавством, є незрозумілими та не чіткими, їх перелік не відповідає актуальним проблемам податкового законодавства. Система СМ КОР ще більше збільшила рівень корупції в податкових органах та стала засобом маніпуляцій в руках недобросовісних працівників [3].

Також існує низька поінформованість громадян про їх права та обов'язки, що обумовлено формальним підходом податкових органів до роз'яснення законодавства, яке виражається у цитуванні положень Податкового кодексу України. Інтерфейс офіційних сайтів податкових органів часто незрозумілий, складно знайти необхідну інформацію.

Діюче податкове законодавство не враховує сучасні виклики обумовлені війною. З початком повномасштабного вторгнення було розширено перелік товарів, які звільняються від оподаткування. Перш за все це товари оборонного призначення, окремі лікарські засоби. Проте зміни в Податковий Кодекс України вносилися поспіхом та залишилися неопрацьованими на необхідному рівні. Так як залишається відкритими багато питань, такі як встановлення повного переліку УКТЗЕД товарів та послуг, які звільняються від оподаткування в умовах війни, форми звітування та строки за їх цільовим використанням.

Для вирішення проблем суб'єктів господарювання, які виникли в процесі війни Кабінетом міністрів України було схвалено «Національну стратегію доходів до 2030 року» у якій за для підвищення рівня надходження податків та зборів в умовах дотримання податкового законодавства було передбачено впровадження системи управління податковими ризиками (комплаєнс-ризиками). Проте на даний час алгоритм здійснення комплаєнсу на рівня податкових органів не відпрацьований та неузгоджений та здійснюється формально [7].

Важливою проблемою податкового адміністрування залишаються корупційні ризики. Наприклад, корупційні ризики в податковому адмініструванні можуть виникати внаслідок надмірно складних податкових кодексів, відсутності автономії з боку податкових органів, відсутності меритократичного набору, низьких стандартів професійної етики та високої дискреційності у зборі податків. В Україні наявність даних ризиків пов'язана з недосконалим переліком податкових пільг, слабким наглядом за їх розподілом, недостатніми аудиторськими можливостями, суперечливістю норм податкового законодавства, браком кваліфікованих кадрів, недостатньою інфраструктурою для повної цифровізації послуг.

Боротьба з податковими прогалинами ставить податкові органи у скрутне становище, оскільки рішення часто лежать поза компетенції податкових органів. Це робить тісну взаємодію з іншими частинами уряду необхідною. Коли такої взаємодії немає, податкові органи часто залишаються з мандатами, які – без необхідних інструментів – можуть бути важко або неможливо повністю виконати. Таким чином, для уряду України дуже важливо мати певне уявлення про типи проблем, з якими стикаються податкові органи, та рішення, до яких вони мають доступ. Погодження в такому масштабі – непросте завдання, але потенційна економія робить його пріоритетним.

Отже, найбільш актуальними проблемами податкового адміністрування в Україні є такі:

- складність податкової системи (часті зміни законодавства та його складність ускладнюють дотримання податкових норм);
- нестабільність податкового законодавства (постійні коригування створюють невизначеність для бізнесу та громадян);
- низький рівень податкової культури (недостатня поінформованість платників податків про свої обов'язки та права, формалізований підхід до перевірок замість ризик-орієнтованого, низький рівень податкового консультування, бюрократія та затягування процедур);

- недостатній контроль за збиранням податків (слабкий податковий контроль призводить до ухилення від сплати податків);

- низький рівень цифровізації послуг (впровадження цифрових інструментів знаходиться на початковому етапі, хоча впроваджено РРО, е-кабінети, Дія тощо – не завжди ці інструменти працюють ефективно, проблеми з кібербезпекою, збої в електронних сервісах ДПС);

- корупція в органах податкової служби (часті зловживання з боку співробітників, непрозорість роботи окремих структур податкової, тиск на бізнес, проблеми з поверненням ПДВ, що призводить до втрат до бюджету);

- недосконалість податкової політики (невідповідність між фіскальним навантаженням і рівнем послуг держави; відсутність стратегічного бачення: податкова політика часто використовується ситуативно);

- воєнні ризики (нестабільне надходження податків у зв'язку з воєнним станом, переорієнтація бюджетних пріоритетів на оборону; масова релокація бізнесу та трудової сили, втрата платників податків).

Для вирішення вищезазначених проблем необхідно перш за все далі цифровізувати та автоматизувати процеси, спростити пільги для зменшення корупційних ризиків, впровадити проведення освітніх кампаній для підвищення податкової культури, перейти на ризик-орієнтований підхід до перевірок, підвищувати довіру до податкових органів через прозору політику.

Перш за все для зменшення кількості проблем податковим адміністраціям необхідно використовувати комплексну стратегію, яка фокусується на використанні потенційних переваг цифрової трансформації, одночасно мінімізуючи її потенційні проблеми та недоліки.

Технологічні інновації та прогрес справді викликають динамічні та радикальні зміни у податковій екосистемі по всьому світу. З таким розвитком подій цифровізація податкових адміністрацій більше не є вибором, а необхідністю, тому податкові органи не можуть відставати у використанні цифрових технологій для оптимізації своєї діяльності [2].

Однак поряд із цими позитивними характеристиками шлях до цифровізації податкових адміністрацій зіткнувся з різними проблемами. Серед іншого, відсутність базової технологічної інфраструктури стала однією з помітних проблем в Україні. З іншого боку, проблеми, з якими стикається Україна, пов'язані з використанням даних для покращення дотримання податкового законодавства та спрощення процесів дотримання

податкового законодавства. Щоб скористатися всім потенціалом цифровізації, необхідно поєднати багато елементів. Революція вимагає як прийняття нових технологій, так й зміни моделей роботи та інших управлінських проблем. Це вимагає стійкості та наполегливості при проходженні різних етапів цифровізації.

На даний час в Україні функціонує податкове адміністрування 2.0, також відоме як «електронне адміністрування». Ця фаза була спрямована на використання цифрових інструментів та підходів на основі даних для оптимізації процесів податкового адміністрування. Податкові органи почали впроваджувати електронні системи подання декларацій, дозволяючи платникам податків подавати свої декларації у цифровому вигляді. Було створено онлайн-портали для податкових платежів та транзакцій, що дозволило платникам податків зручно виконувати свої податкові зобов'язання у режимі онлайн.

У рамках Податкового адміністрування 2.0 податкові органи почали використовувати аналітичні інструменти та алгоритми для виявлення платників податків із високим рівнем ризику та обробки даних. Було налагоджено співробітництво між податковими адміністраціями та іншими державними установами для сприяння обміну даними та інформацією з метою покращення зусиль щодо забезпечення відповідності. Хоча податкове адміністрування 2.0 принесло значні покращення податковим адміністраціям, воно ще не використало весь потенціал цифрових технологій [5].

У розвинених країнах вже використовується податкове адміністрування 3.0, яке передбачає майбутнє, в якому оподаткування стане невід'ємною частиною цифрових екосистем платників податків. Підключаючись до систем, які підприємства використовують для своїх операцій, транзакцій та комунікацій, податкові адміністрації можуть значно знизити тягар дотримання та підвищити точність. Податкове адміністрування 3.0 ще більше підкреслює важливість безпечних та ефективних каналів зв'язку між платниками податків та податковими органами для забезпечення своєчасного обміну інформацією, запитів та вирішення спорів. Однак ці додаткові функції та покращення також спричиняють складні наслідки.

З іншого боку, проблеми, які необхідно подолати по дорозі цифрової трансформації України, тісно пов'язані із загальним цифровим прогресом самої країни. Успішна та стійка реалізація стратегії цифровізації вимагає

від податкових адміністрацій бути проактивними та орієнтованими на попит.

Висновки. В Україні шлях реформування податкового законодавства у напрямку покращення податкового адміністрування почався з моменту її курсу на інтеграцію в Європейський союз. Проте незважаючи на реформування, бачимо значний перелік проблем податкового адміністрування, які залишаються невирішеними та стримують економічний розвиток нашої країни, а саме: складність податкового законодавства; недосконалість електронних систем, недостатній аналітичний інструментарій для контролю за ризиками, високий рівень корупції, недостатня комунікація між податковими органами і платниками. Вторгнення РФ в Україну ще більше загострило проблеми. Для того, щоб

податкові органи могли надати громадянам більш простий та сучасний досвід, їм потрібні ресурси. По-перше, податкові органи можуть створити нові можливості підвищення ефективності, модернізувавши застарілі системи. По-друге, знайшовши способи скорочення податкового шахрайства, можуть значно збільшити надходження. Таким чином, найбільші вигоди принесе комплексна трансформація, яка базується на чіткій, орієнтованій на майбутнє стратегії. Флагманом нового податкового адміністрування стає спрощення процедур податкового контролю з урахуванням інтересів та можливостей платників податків, впровадження цифрових технологій у цей процес. За наявності правильних інструментів і стратегій податкові органи мають змогу досягти значних успіхів.

Література:

1. Вінницька О., Момотюк Л. Теоретичні засади податкового адміністрування: основи фіскального управління. *Економічні горизонти*, 2024. № 1(27), с.142–149. URL: [https://doi.org/10.31499/2616-5236.1\(27\).2024.299231](https://doi.org/10.31499/2616-5236.1(27).2024.299231)
2. Е-реформа-2023: спілкування бізнесу й ДПС переходить у цифровий формат: «Дебет-Кредит» Український фінансово-бухгалтерський портал. 14.02.2023. URL: <https://news.dtk.ua/law/inspections/81720-e-reforma-2023-spilkuвання-biznesu-i-dps-perexodit-u-cifrovii-format>.
3. Замула О. Розвиток системи адміністрування податків суб'єктів підприємницької діяльності України. *Вісник Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут" (економічні науки)*, 2023. № 1), С. 79–83. URL: <https://doi.org/10.20998/2519-4461.2023.1.79>
4. Ізмайлов Я. Розвиток інформаційних сервісів адміністрування податків в умовах глобалізації. *Актуальні питання оподаткування в країнах ЄС 2024*. URL: https://dpu.edu.ua/images/2024/Photo_dlya_novyn 2024
5. Ізмайлов Я. О., Єгорова І. Г., Барицький Р. О. Цифровізація та глобалізація системи адміністрування податків як драйвер інноваційного розвитку. *Бізнес Інформ*. 2024. № 7. С. 363–370. URL: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-7-521-5>
6. Латковський П. П. Цифровізація та електронне урядування – ключ до реформ в Україні. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-ти річчя проголошення незалежності України та 25-ти річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 39–42.
7. Мащенко О. Податковий комплаєнс: сучасні проблеми та виклики. Вороновські читання (Адміністративні та податкові процедури: чи є підстави конфлікту) : збірник статей, доповідей та тез учасників міжнар. наук.-практ. конф, 2024. С. 99. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/70343/1/VORONOVSKI-CHYTANNYA-2024-CHernivtsi-4-5-zhovtnya.pdf#page=100>
8. Податковий кодекс України (зі змінами та доповненнями) : Закон від 02 грудня 2010 р. № 2755-VI. Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
9. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей податкового адміністрування під час воєнного стану для платників податків з високим рівнем добровільного дотримання податкового законодавства: 18 червня 2024 р., № 3813-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3813-20#Text>.
10. M. Estevão. Why tax administrations are embracing digital transformation. 2021. URL: <https://blogs.worldbank.org/voices/why-tax-administrations-are-em-bracing-digital-transformation>

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.3>**Євгеній НАЛИВАЙКО**

кандидат юридичних наук, заступник начальника відділу організації та координації правової роботи
Юридичного департаменту Державної інспекції архітектури та містобудування України,

evgeniy nalivaiko111@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7597-8762

**ПРОЦЕСУАЛЬНІ ДІЇ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ
НА ПОВІТРЯНОМУ, МОРСЬКОМУ ЧИ РІЧКОВОМУ СУДНІ,
ЩО ПЕРЕБУВАЄ ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ ПІД ПРАПОРОМ УКРАЇНИ**

Стаття присвячена аналізу проблемних питань щодо реалізації процесуальних повноважень під час здійснення кримінального провадження на повітряному, морському чи річковому судні, що перебуває за межами України.

Підкреслено, що під час здійснення таких процесуальних дій необхідно дотримуватися необхідного балансу існуючих принципів кримінального провадження (верховенства права, законності, забезпечення права на захист) та забезпечення виконання його завдань, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, і водночас, щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Обґрунтовано, що здійснення кримінального провадження на судах, що перебувають за межами України, є складним і специфічним процесом, який потребує врахування міжнародного права, національного законодавства та особливостей юрисдикційної діяльності. У статті запропоновані законодавчі зміни, зокрема щодо конкретизації терміну «інша службова особа» та доповнення переліку обставин, за яких виникає необхідність її призначення.

Також наведено думку щодо доцільності закріплення у КПК України обов'язку внесення капітаном судна України або іншої уповноваженої особи первинних даних у відповідному журналі судна, стосовно правопорушення, із зазначенням дати, часу, обставин події, статті Кримінального кодексу України, даних про особу, яка могла вчинити правопорушення (за наявності), та потерпілої особи (за наявності).

Проаналізовані та надані пропозиції можливості застосування певних видів процесуальних/слідчих дій на судні, що перебуває за межами України.

Досліджено та порівняно із законодавством України положення законодавства, процесуальні норми що застосовуються у Франції, Німеччині, Великій Британії у разі розслідування злочинів вчинених на судні, що перебуває за межами відповідної держави, але під її прапором.

Унаслідок дослідження досвіду Європейських країн запропоновано перейняти встановлений у Великій Британії, зокрема, обов'язок ведення бортового журналу, у який вносяться дані про правопорушення, фіксацію події, що мала місце на судні.

Ключові слова: процесуальні дії, порт прописки, капітан судна України, інша службова особа, законне затримання особи.

Yevheniy Nalyvaiko. PROCEDURAL ACTIONS DURING CRIMINAL PROCEEDINGS ON AN AIR, SEA, OR RIVER VESSEL THAT IS OUTSIDE UKRAINE BEARING THE FLAG OF UKRAINE

The article is dedicated to analyzing problematic issues regarding the implementation of procedural powers during criminal proceedings on an air, sea, or river vessel located outside Ukraine.

It emphasizes that during such procedural actions, it is necessary to maintain a proper balance of existing principles of criminal proceedings (rule of law, legality, ensuring the right to defense) and to ensure the fulfillment of its objectives, so that everyone who commits a criminal offense is held accountable in proportion to their guilt, and at the same time, that each participant in criminal proceedings is subjected to proper legal procedures.

It is substantiated that conducting criminal proceedings on vessels outside Ukraine is a complex and specific process that requires consideration of international law, national legislation, and the peculiarities of jurisdictional activities. The article proposes legislative changes, including clarifying the term «other official» and expanding the list of circumstances under which their appointment is necessary.

It also presents an opinion on the advisability of enshrining in the Criminal Procedure Code of Ukraine the obligation for the captain of a Ukrainian vessel or another authorized person to record primary data in the relevant vessel log regarding the offense, including the date, time, circumstances of the event, article of the Criminal Code of Ukraine, data about the person who may have committed the offense (if available), and the victim (if available).

The article analyzes and offers proposals for the application of certain procedural/investigative actions on a vessel located outside Ukraine.

It examines and compares with Ukrainian legislation the provisions of laws and procedural norms applied in France, Germany, and the United Kingdom in case of investigating crimes committed on a vessel outside the respective country but under its flag.

As a result of studying the experiences of European countries, it is proposed to adopt the established practice in the United Kingdom, in particular, the obligation to maintain a shipboard log in which data about offenses, recording of events that took place on the vessel, are entered.

Key words: procedural actions, port of registration, captain of a Ukrainian vessel, other official, lawful detention of a person.

Постановка проблеми. Відсутність сталої практики розслідування злочинів, скоєних на повітряному, морському чи річковому судні, що перебуває за межами України, а також комплексного дослідження даної тематики науковцями обумовлює наявність складних завдань та проблемних питань, з якими може зіткнутися як капітан судна на початку здійснення процесуальних/слідчих дій, так і слідчий та процесуальний керівник під час здійснення досудового розслідування у цілому.

Особлива складність реалізації таких слідчих та процесуальних дій відзначається і законодавцем, який їх відніс до розділу VI Кримінального процесуального кодексу України, положення якого регламентують особливі порядки кримінального провадження.

Зазначене вказує на доцільність поглибленого вивчення особливостей здійснення процесуальної діяльності у таких провадженнях, починаючи з його початку і до передання слідчому органу досудового розслідування, юрисдикція якого поширюється на територію місцезнаходження порту приписки, а також дослідження міжнародного досвіду з даного питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За період незалежності обрану проблематику досліджували такі науковці, як Ю.В. Баулін, С.В. Давиденко, В.І. Галаган, О.М. Калачова, В.В. Навроцька, С.І. Щериця, Л.Д. Удалова, С.М. Стахівський, та інші. Проте, більшість вчених розглядають лише окремі аспекти процесуального статусу службових осіб, уповноважених на вчинення процесуальних дій при здійсненні кримінального провадження в екстериторіальному просторі України.

Мета статті полягає у виокремленні особливостей проведення процесуальних дій, а також з урахуванням аналізу міжнародного досвіду, наданні пропозицій стосовно відповідних доповнень до чинного законодавства щодо застосування процесуальних/слідчих дій під час здійснення кримінального провадження на повітряному, морському чи річковому судні, що перебуває за межами України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Положення глави 41 КПК України визначають порядок проведення слідчих та процесуальних дій на повітряному, морському чи річковому судні що перебуває за межами України, але під прапором України. Слід зазначити, що норми глави 41 КПК України не лише встановлюють перелік службових осіб, уповноважених на проведення процесуальних і слідчих дій, а й регламентують місце здійснення досудового розслідування [1].

Основні положення глави 41 КПК України виокремлюють службових осіб, уповноваже-

них на вчинення процесуальних дій, а також встановлюють їхні права та обов'язки, зокрема щодо можливих строків законного затримання особи, місця проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень, учинених на суднах під прапором України.

Аналізуючи положення глави 41 КПК України, можна дійти висновку, що, хоча законодавець і включив цю главу до розділу VI КПК України, норми якого регулюють особливі порядки кримінального провадження, проте недостатньо уваги приділив саме специфіці здійснення процесуальних та слідчих дій на повітряному, морському чи річковому судні, яке перебуває за межами України. Це може пояснюватися незначним обсягом досліджуваної категорії кримінальних правопорушень, а також відсутністю сталої практики їх поетапного розслідування. У той же час наведене вказує, що положення глави 41 КПК України залишають відкритими низку питань, що спричиняють наукові дискусії та зумовлюють необхідність внесення відповідних законодавчих змін і доповнень.

Наприклад, О. Рибицька зазначає, що спираючись на частину 1 статті 519 КПК України, можна дійти висновку про вичерпність переліку службових осіб. Проте відповідно до частини 2 цієї ж статті перелік не є абсолютним, оскільки у разі вчинення кримінального правопорушення, в якому керівник є потерпілим, він зобов'язаний призначити іншу службову особу [2, с. 82].

Водночас поняття «інша службова особа» відсутнє у кримінальному процесуальному законодавстві України. Таким чином, виникає суперечність – з одного боку, обов'язок капітана здійснювати процесуальні та слідчі дії, з іншого – передача цих повноважень невідзначеної законодавством особі.

У розвиток думки О. Рибицької слід зауважити, що проблемним є не лише потенційне набуття капітаном судна статусу потерпілого, а й можливість набуття статусу свідка або навіть підозрюваного.

Так, відповідно до частин 3 статті 519 КПК України визначено, що службові особи, які здійснювали процесуальні дії, залучаються як свідки до кримінального провадження після його продовження на території України [1]. У результаті фактично виникає ситуація, за якої особа, що мала повноваження слідчого і прокурора, відповідно до положень КПК України стає свідком по справі. Тобто, капітан судна, який ініціював розслідування по кримінальному провадженню, навіть після передачі справи відповідним органам

на території України, залишається особою, що впливала на перебіг досудового розслідування, що може поставити під сумнів об'єктивність його показань як свідка через потенційний конфлікт інтересів. У зв'язку з цим існує ризик порушення принципів законності, об'єктивності та змагальності, що цілком може призвести до визнання зібраних доказів недопустимими.

Також необхідно враховувати тривалість перебування капітана, інших працівників та пасажирів на морському чи річковому судні. Тобто цілком можливо, що між членами екіпажу можуть виникнути дружні стосунки, що буде впливати на неупередженість прийняття процесуальних рішень. Наприклад, не можна беззастережно заперечувати, що капітан судна маючи потенційний конфлікт інтересів (дружні, чи родинні відносини) з потерпілою особою або особою, яка навпаки підозрюється у скоєнні злочину буде дотримуватися принципу законності, а саме всебічно, повно і неупереджено досліджувати обставини кримінального провадження, виявляти як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, а також забезпечить прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень.

Наступним проблемним аспектом стосовно надання капітану судна процесуальних та слідчих повноважень слід зазначити умови, за яких капітан може сам підозрюватися у вчиненні злочину і за таких обставин всі дії вчинені ним можуть навпаки бути спрямовані на спотворення доказів, що в подальшому суттєво ускладнить процес доказування та притягнення його до відповідальності.

З огляду на викладене, доцільно зробити висновок про необхідність не лише конкретизації поняття «інша службова особа», а й визначення переліку обставин, за яких її слід призначати. У зв'язку з цим пропонується доповнити ч. 1 ст. 519 КПК України пунктом 3, у якому слід надати визначення поняття «інша службова особа».

Також пропонується викласти у новій редакції ч. 2 статті 519 КПК України, а саме: керівник дипломатичного представництва чи консульської установи України, капітан судна України зобов'язаний призначити іншу службову особу, уповноважену на вчинення процесуальних дій, якщо він є потерпілим внаслідок вчинення відповідного кримінального правопорушення або якщо він особисто, його близькі родичі чи члени його сім'ї заінтересовані в результатах провадження або за наявності інших обставин, які викликають сумнів у його неупередженості.

Крім того, доцільно доповнити ч. 2 ст. 519 КПК України абзацом другим виклавши його у наступній редакції: у разі наявності обґрунтованих підстав вважати, що капітан судна України вчинив кримінальне правопорушення на повітряному, морському чи річковому судні, що перебуває за межами України під прапором або з розпізнавальним знаком України, та приписаному до порту, розташованого на території України, уповноваженою на вчинення процесуальних дій є інша службова особа.

Іншим важливим аспектом, що є предметом наукових дискусій і якому законодавець не приділив достатньої уваги, є питання внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР). Мається на увазі, що відповідно до статей 519 – 523 КПК України капітан судна отримує право здійснювати слідчі та процесуальні дії до внесення відомостей до ЄРДР.

З такими нормами законодавства не погоджуються В.І. Галаган та О.М. Калачова, які зазначають, що вони суперечать вимогам ч. 2 ст. 214 КПК України, відповідно до якої досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до ЄРДР [3, с. 7].

Як слушно з цього приводу зауважує В. Навроцька, це питання не вирішено і у ч. 3 ст. 214 цього ж Кодексу, де йдеться про те, що у разі виявлення ознак кримінального правопорушення на морському та річковому судні, яке перебуває за межами України, досудове розслідування має розпочинатися негайно. При цьому, як підкреслює дослідниця, законодавець залишає поза увагою питання стосовно початку досудового розслідування на повітряному транспорті, а також на території консульських установ й дипломатичних представництв [4, с. 163].

У цьому контексті доцільно підтримати думку науковців та запропонувати передбачити у главі 41 КПК України можливість фіксації інформації про кримінальне правопорушення капітаном судна або іншою уповноваженою особою у відповідному журналі судна. Запис повинен включати: дату, час, обставини події, статтю Кримінального кодексу України, відомості про ймовірного правопорушника (за наявності), а також про потерпілу особу (за наявності). Посилюючи аргументацію останньої пропозиції слід зауважити, що такі записи у журналі судна можуть набути статусу офіційного документа, та використовуватися в подальшому як доказ у досудовому розслідуванні та судовому провадженні. При цьому у разі нормативного закріплення запропонованої пропозиції

видається доцільним передбачити перенесення таких відомостей до ЄРДР не пізніше 24 годин після прибуття судна до порту приписки або відновлення доступу до ЄРДР.

При цьому можливо зауважити, що додатком 2 до Інструкції про порядок проведення процесуальних дій під час кримінального провадження на морському чи річковому судні України, що перебуває за межами України під прапором або з розпізнавальним знаком України, якщо це судно приписано до порту, розташованого в Україні затвердженою наказом Генерального прокурора України від 14.11.2012 № 112 передбачений Журнал обліку осіб, затриманих за вчинення кримінального правопорушення [5].

Розглянувши початкові аспекти обраної тематики, неможливо залишити поза увагою, що капітан судна має самостійно оцінити наявність ознак кримінального правопорушення, кваліфікувати його, а також здійснити невідкладні слідчі та процесуальні дії. Водночас, слід зауважити, що за відсутності юридичної освіти, це завдання є вкрай складним.

Продовжуючи висвітлення проблемних питань наявних у лаві 41 КПК України варто запропонувати включити до назви ст. 519 КПК України поряд із «процесуальних дій» також і «слідчих дій» і викласти назву статті у такій редакції: Службові особи, уповноважені на вчинення процесуальних та слідчих дій. Це обумовлено тим, що главою 20 КПК України встановлено вичерпний перелік слідчих дій у межах кримінального провадження, до якого, зокрема, належать обшук і огляд. Зазначені дії, відповідно до частини першої статті 519 КПК України, можуть здійснювати службові особи, уповноважені на це спеціальними нормами глави 41. Викладене стосується і ст. 520 КПК України, у якій безпосередньо передбачені такі слідчі дії як огляд та обшук.

Також доцільно звернути увагу на недосконалість процесуальних норм, що надають повноваження капітану судна України здійснити необхідні процесуальні/слідчі дії. Зокрема, ч. 1 ст. 519 КПК України вказує, що капітан судна уповноважений на вчинення процесуальних дій, а ч. 1 ст. 520 КПК України навіть зобов'язує негайно провести необхідні процесуальні дії. Водночас, ч. 2 ст. 520 КПК України фактично встановлює виключний перелік процесуальних дій, на які уповноважений капітан судна України.

Отже, постає питання, чи наділений капітан судна України правом на здійснення будь-яких необхідних слідчих/процесуальних дій, чи виключно тих, що передбачені ч. 2 ст. 520 КПК України. Якщо вважати, що норми ч. 2

ст. 520 КПК України є спеціальними та містять вичерпний перелік процесуальних дій, які має право здійснювати капітан судна, то залишається поза увагою важлива слідча дія, що може істотно вплинути на хід кримінального провадження та визначити статус особи, у діях якої вбачаються ознаки кримінального правопорушення, – допит. Водночас, враховуючи специфіку екстериторіального провадження на судні за межами України, особливо в умовах тривалого перебування судна у відкритому морі, слід погодитися з тим, що швидко встановлення алібі чи інших відомостей, які можуть свідчити про непричетність особи до вчинення злочину, по-перше, дає змогу уникнути безпідставного затримання, а по-друге – сприяє загальній ефективності досудового розслідування.

При цьому слід враховувати, що КПК України встановлює певні вимоги до проведення допиту у кримінальному провадженні і з огляду на це буде цілком зрозуміло, якщо однозначної позиції, щодо необхідності уповноважити капітана судна України провести допит особи, дії якої можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, скоріш за все не буде. Зокрема, перепоною може стати необхідність дотримання права на захист, тобто у визначених КПК України випадках обов'язкового надання захисника, необхідність залучення перекладача та інше.

У той же час, враховуючи особливі обставини, у яких знаходяться учасники кримінального провадження (наприклад перебування на морському судні може тривати декілька тижнів, а можливо і місяців), слід розглянути можливість надати право капітану судна України отримати за згодою затриманої особи письмові пояснення. При цьому, важливим моментом у контексті надання права отримання таких пояснень є знання/не знання мови особою, щодо якої наявні підстави вважати її причетною до вчинення кримінального правопорушення. Оскільки на судах, що здійснюють міжнародні перевезення, можуть бути іноземні громадяни, критичним є питання розуміння суті проведення процесуальної/слідчої дії.

Тоді наступним питанням буде наявність/відсутність на судні особи, яку можна залучити у якості перекладача. З цього приводу слід зауважити, що згадка про перекладача у главі 41 КПК України відсутня, хоча законодавець, зокрема у ст. 29, 68 КПК України чітко визначає підстави та порядок залучення перекладача, а також обов'язок його залучення. З огляду на вже розглянуті умови та особливості здійснення розслідування

на судні, що перебуває за межами України, доцільно запропонувати надати можливість залучення у якості перекладача осіб з екіпажу чи пасажирів судна, які володіють відповідною мовою, для виконання функцій перекладача, за умови їх згоди та відсутності конфлікту інтересів.

Відтак пропонується ч. 2 ст. 520 КПК України доповнити п. 3 наступного змісту: отримання письмового пояснення від особи, яка може володіти інформацією про кримінальне правопорушення, за її добровільною згодою.

Надання письмового пояснення особою, щодо якої наявні підстави вважати її причетною до кримінального правопорушення, допускається виключно на підставі її добровільного письмового звернення, зафіксованого у відповідному журналі судна після роз'яснення її прав. Отримані пояснення можуть бути використані лише для перевірки обставин, що виключають причетність затриманої на судні особи до злочину, та не можуть бути застосовані проти неї у судовому провадженні.

Зазначені пропозиції в певній мірі узгоджуються з Конвенцією ООН з морського права 1982 року (ст. 27), яка дозволяє державі прапора судна вживати заходів для розслідування злочинів на борту, за умови дотримання прав людини [6].

У цьому контексті також слід згадати рішення ЄСПЛ «Medvedyev and Others v. France» ухвалене у 2010 за наступних обставин: Французький військовий корабель затримав судно «Winner» під прапором Камбоджі у міжнародних водах за підозрою в наркоторгівлі. Екіпаж був доставлений до Франції, де проти них було розпочато кримінальне провадження. У своєму рішенні Суд встановив, що Франція мала юрисдикцію відповідно до статті 1 Конвенції, оскільки здійснювала ефективний контроль над судном. Однак, було визнано порушення статті 5 §1 (право на свободу), оскільки затримання членів екіпажу не було належним чином оформлене [7].

Загалом, з огляду на наявність численних спірних положень та навіть законодавчих прогалин, допущених у главі 41 Кримінального процесуального кодексу України, важливим є здійснення аналізу міжнародного досвіду, зокрема практики держав-членів Європейського Союзу щодо розслідування кримінальних правопорушень, учинених на судах, що перебувають за межами національної території. Доцільно також порівняти процесуальні норми, що застосовуються в інших державах, із відповідними положеннями національного кримінального процесуального законодавства України.

Так, відповідно до положень Кодексу транспорту Франції (Code des transports) та Кримінально-процесуального кодексу Франції (Code de procédure pénale), Французька Республіка здійснює юрисдикцію щодо суден, які плавають під її прапором, незалежно від місця їх перебування. У разі вчинення кримінального правопорушення капітан судна зобов'язаний повідомити правоохоронні органи Франції, а також має право тимчасово затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину. Проте проведення слідчих (допит, обшук) та інших процесуальних дій здійснюється виключно уповноваженими службовими особами після погодження з прокуратурою Франції [8].

Відповідно до статті L. 5531-1 Кодексу транспорту Франції (Code des transports), капітан судна наділений повноваженнями щодо всіх осіб незалежно від їх громадянства, які перебувають на борту з будь-якої причини. Ці повноваження обумовлені необхідністю забезпечення порядку, гарантування безпеки судна, пасажирів і вантажу, а також належного виконання розпочатої морської експедиції.

Судновласник зобов'язаний надати капітану засоби, необхідні для здійснення цього повноваження, і не перешкоджає прийняттю пов'язаних з ним рішень. Як депозитарій публічної влади, він може використовувати для цих цілей будь-які засоби примусу, необхідні обставинами та пропорційні переслідуваній меті. Він також може попросити людей на борту надати йому допомогу [9].

Фіксація дисциплінарних та кримінальних правопорушень, передбачених зазначеним розділом законодавства, здійснюється капітаном судна або, за необхідності, відповідними компетентними органами держави. Укладені за результатами такої фіксації протоколи є автентичними та вважаються офіційними доказами до моменту спростування їх достовірності.

Аналогічні норми, що регламентують юрисдикцію держави над суднами під її прапором, процедури розслідування злочинів, учинених на борту, а також компетенцію капітана судна, передбачені положеннями Федерального морського законодавства Федеративної Республіки Німеччина.

Загальні процесуальні норми, що регламентують дії капітана судна у випадку вчинення злочину на борту, визначаються положеннями Кримінального процесуального кодексу Федеративної Республіки Німеччина (Strafprozessordnung, StPO). Так, відповідно до норм StPO, у разі вчинення правопорушення на судні, що має право перебувати під федеральним прапором ФРН поза межами території, на яку поширюється дія цього

кодексу, юрисдикція належить суду в межах округу, де розташований порт приписки, або порту на території Німеччини, в який судно вперше прибуло після події [10]. Щодо можливості затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, безпосередньо на судні, така процедура також передбачена загальними положеннями німецького кримінального процесуального законодавства. Зокрема, відповідно до § 127 StPO, будь-яка особа має право здійснити затримання без ухвали суду, якщо затримання відбувається безпосередньо під час вчинення злочину або в момент переслідування особи одразу після його скоєння [10].

Таким чином, слід відмітити, що у процесуальному законодавстві Німеччини, як і Франції відсутній окремий розділ, який би регламентував порядок здійснення процесуальних та слідчих дій у разі вчинення кримінального правопорушення на судні. Однак, у зазначених країнах окремі нормативно правові акти доповнюють норми процесуального законодавства та регламентують певні дії під час вчинення злочину на судні під прапором Німеччини або Франції.

У Федеративній Республіці Німеччина активно застосовуються сучасні засоби комунікації, зокрема супутниковий зв'язок, а також залучається Морська поліція (Küstenwache), що забезпечує оперативне реагування в межах кримінального провадження відповідно до § 163 StPO. У Кримінальному процесуальному кодексі України подібні механізми не деталізовані, що може ускладнювати розслідування злочинів вчинених на судні у відкритому морі.

Що стосується країн англосаксонської правової системи, зокрема Великобританії, слід відзначити, що основним нормативним актом, який регламентує кримінально-процесуальні дії, є Закон про поліцію та докази у кримінальному процесі 1984 року (Police and Criminal Evidence Act 1984, далі – PACE). Цей акт містить положення щодо повноважень поліції, порядку затримання, проведення допитів, обшуків та інших процесуальних дій. Проте, PACE не містить спеціальних положень, що безпосередньо регламентують повноваження капітана судна у таких випадках [11].

Таким чином, у Великобританії повноваження капітана у разі вчинення кримінального правопорушення на суднах, що перебувають під британським прапором, у більшості випадків регулюються положеннями Закону про торгове мореплавство 1995 року (Merchant Shipping Act 1995, далі – MSA), зокрема його розділом 281, який визначає, що британське

кримінальне законодавство застосовується до суден, зареєстрованих у Великобританії, незалежно від їхнього місця перебування – у міжнародних водах або у територіальних водах іншої держави [12].

Зазначимо також, що законодавство Великобританії встановлює обов'язок ведення бортового журналу. Так, згідно з положеннями § 77 MSA, на кожному судні, що плаває під прапором Сполученого Королівства, ведеться офіційний вахтовий журнал за формою, затвердженою Державним секретарем. Крім того, Правила торгового мореплавства 1981 року (Merchant Shipping (Official Log Books) Regulations 1981) регламентують порядок ведення бортових журналів і встановлюють вимоги до фіксації подій, які трапляються на борту, зокрема правопорушень. Ці норми фактично передбачають обов'язкове документування правопорушення в офіційному журналі, що у подальшому може бути використано як доказ у судовому провадженні.

Згідно з положеннями Розділу 105 MSA, капітан судна (master of the ship) наділений повноваженнями з підтримання порядку та дисципліни на борту, що включає право на затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення, якщо це необхідно для забезпечення безпеки судна, екіпажу або пасажирів [12].

Розділ 313 MSA прямо зобов'язує капітана судна повідомляти британські компетентні органи про серйозні інциденти, що сталися на борту. Зокрема, якщо судно під британським прапором було залучене до інциденту, який спричинив загибель особи, тяжке тілесне ушкодження або значну шкоду, капітан повинен поінформувати відповідний орган якомога швидше [12].

Аналіз наведеного міжнародного досвіду дозволяє зробити висновок, що держави романо-германської правової традиції переважно обмежують повноваження капітана судна щодо здійснення процесуальних та слідчих дій у разі вчинення злочину. Натомість, країни англосаксонської правової системи впроваджують дещо інший підхід, надаючи капітану судна повноваження для здійснення першочергових дій з метою збереження доказів та ініціювання розслідування, водночас передбачаючи обов'язкову координацію з правоохоронними органами.

Висновки. Викладені у статті думки підкреслюють наявні проблемні питання, що можуть виникнути під час проведення процесуальних дій на повітряному, морському чи річковому судні, що перебуває за межами України, що в свою чергу вказує на необхідність

внесення відповідних змін та доповнень до національного законодавства. Проведений аналіз міжнародного досвіду, зокрема законодавства країн Європи, вказує на необхідність чіткого визначення процесуальних та слідчих повноважень капітана судна або іншої уповноваженої особи в Україні. Зокрема, існують два можливі підходи: або слідувати практиці більшості європейських країн та обмежити ці повноваження лише правом на затримання особи та збереження очевидних доказів, забороняючи проведення процесуальних чи слідчих дій до прибуття судна у порт України та

передачі затриманої особи органам обвинувачення; або навпаки розширити повноваження капітана, доповнивши норми КПК України, чітко регламентуючи його дії на випадок вчинення злочину на борту судна. Таким чином, ця тематика потребує подальшого ґрунтовного дослідження та удосконалення процесуального законодавства України, з метою забезпечення належного регулювання повноважень капітана у разі здійснення процесуальних або слідчих дій на повітряному, морському чи річковому судні, що перебуває за межами України під прапором України.

Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 05.05.2025).
2. Галаган В. І., Калачова О. М. Особливості початку досудового розслідування при виявленні ознак кримінального правопорушення на території дипломатичних представництв чи консульських установ України. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2013. № 2. С. 7.
3. Навроцька В. В. Особливі порядки кримінального провадження: монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 169 с.
4. Рибицька О. Krakowskie Studia Małopolskie. 2021. nr 4 (32). С. 78–91.
5. Інструкція про порядок проведення процесуальних дій під час кримінального провадження на морському чи річковому судні України, що перебуває за межами України під прапором або з розпізнавальним знаком України, якщо це судно приписано до порту, розташованого в Україні. 2012. URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/GP12047.html (дата звернення 05.05.2025).
6. Конвенція ООН з морського права. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU82K23R> (дата звернення 05.05.2025).
7. CASE OF MEDVEDYEV AND OTHERS v. FRANCE URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ES008385> (дата звернення 05.05.2025).
8. Code de procédure pénale (France) URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006071154/ (дата звернення 05.05.2025).
9. Code des transports (France) URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000023086525/LEGISCTA000023073968/#LEGISCTA000023079886 (дата звернення 05.05.2025).
10. Strafprozessordnung (Deutschland) URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/stpo/>
11. Police and Criminal Evidence Act 1984 (PACE) URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1984/60/contents> (дата звернення 05.05.2025).
12. Merchant Shipping Act 1995 (MSA) URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1995/21/contents> (дата звернення 05.05.2025).

УДК 343.1:37.01:159.92

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.4>**Віталій ОСМОЛЯН**

кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та правоохоронної діяльності
Хмельницького інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»,
don.sahalin@meta.ua

ORCID: 0000-0002-9389-5581

ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВА СПЕЦИФІКА РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЯКІ ВЧИНЕНІ НЕПОВНОЛІТНИМИ

У статті автором викладаються правові основи та перспективи розвитку кримінального процесуального права в світлі правової реформи в Україні. Розглядається процесуально-правова та психолого-педагогічна особливість проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень, які вчинені неповнолітньою особою. Обґрунтовується необхідність ефективної співпраці працівників досудового розслідування та суду для якісного та об'єктивного виконання завдань кримінального процесу, дотримання загальних засад кримінального провадження та покращення інноваційної політики України загалом. Сформувані та наведені пропозиції щодо покращення тактики та методики проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітнього у кримінальному процесі України. Автором наданий на розгляд науково-практичному загалу власний (авторський) перелік розроблених питань, які в обов'язковому порядку потребують свого з'ясування під час розслідування кримінальної справи. На обговорення теоретиків та практиків представлений алгоритм можливої взаємодії слідчих (детективів) та інших правоохоронних підрозділів під час планування та реалізації процесуальних заходів, які направлені на збирання та дослідження доказової бази щодо причетності неповнолітньої особи до вчинення кримінального правопорушення. Розкривається значення цих новел в системі права, криміналістики та кримінального процесу у цілому, а також їх місце у сучасній педагогіці та психології. Зроблені висновки та надані рекомендації щодо узгодженого застосування норм діючого законодавства у практичній діяльності слідчого (детектива) та педагога (психолога), які приймають участь у ювенальному кримінальному процесі. Привернуто увагу на необхідність подальшої наукової співпраці вчених, спеціалістів у галузі матеріального та процесуального права, психологів та педагогів.

Ключові слова: детектив, дитина, неповнолітній, слідчий, суд, суддя, кримінальний процес, кримінальне провадження, педагог, психолог.

Vitaliy Osmolian. PROCEDURAL AND LEGAL SPECIFICITY OF THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY MINORS

In the article, the author describes the legal foundations and prospects for the development of criminal procedural law in the light of the legal reform in Ukraine. The procedural-legal and psychological-pedagogical feature of conducting investigative (search) actions during the investigation of criminal offenses committed by a minor is considered. The need for effective cooperation of pre-trial investigation workers and the court for the qualitative and objective performance of the tasks of the criminal process, compliance with the general principles of criminal proceedings and improvement of the innovative policy of Ukraine in general is substantiated. Proposals for improving the tactics and methods of conducting investigative (search) actions with the participation of a minor in the criminal process of Ukraine have been formulated and given. The author has provided the scientific and practical public with his own (author's) list of developed issues that must be clarified during the investigation of a criminal case. An algorithm for the possible interaction of investigators (detectives) and other law enforcement units during the planning and implementation of procedural measures aimed at gathering and researching the evidence base regarding the involvement of a minor in a criminal offense is presented for the discussion of theorists and practitioners. The importance of these novels in the system of law, criminology and criminal process as a whole, as well as their place in modern pedagogy and psychology, is revealed. Conclusions were made and recommendations were given regarding the coordinated application of the norms of the current legislation in the practical activities of the investigator (detective) and the teacher (psychologist), who take part in the juvenile criminal process. Attention was drawn to the need for further scientific cooperation of scientists, specialists in the field of substantive and procedural law, psychology and pedagogy.

Key words: detective, child, minor, investigator, court, judge, criminal process, criminal proceeding, teacher, psychologist.

Постановка проблеми. Генеза всесвітньої мережі Інтернет, як наслідок – великі темпи інформатизації і комп'ютеризації суспільства, втілення у повсякденне життя гаджетів – невеликих пристроїв, призначених для полегшення та покращення життя людей [1], призводять до «прискорення»

процесу дорослішання дітей, акселерації молодого покоління та, як один з негативних факторів, збільшення дитячої злочинності чи причетності дитини до кримінального правопорушення (у якості свідка, очевидця, потерпілої особи). У Загальній Декларації прав людини – Резолюції 217 А (III) Генераль-

ної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, в статтях 7–8, вказано, що всі люди рівні перед законом та мають право, без будь-якої відмінності, на рівний захист закону. Усі люди мають право на рівний захист від будь-якої дискримінації, яка порушує діючу Декларацію, від будь-якого підбурювання до такої дискримінації. А також: «Кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, які надані їй конституцією чи законом» [4]. Діти в умовах війни Росії проти України потребують особливого процесуально-правового захисту, що передбачено у нормах Конституції України [6]. Окрім того, необхідність у такому особливому захисті дитини була передбачена в Женевській декларації прав дитини 1924 року [3] і Декларації прав дитини, прийнятій Генеральною Асамблеєю 20 листопада 1959 року [2], та визнана в Загальній декларації прав людини [4], в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (зокрема, в статтях 23 і 24) [9], в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (зокрема, в статті 10) [10], а також у статутах і відповідних документах спеціалізованих установ і міжнародних організацій, що займаються питаннями благополуччя дітей [5]. Беручи до уваги, що у Декларації прав дитини зазначено: «Дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження» [2] – все це вимагає від правознавців, криміналістів і законодавців усіх країн розробки та застосування нових криміналістичних та психолого-педагогічних методів проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітньої особи, для подальшого легітимного використання отриманої інформації, а також з метою проведення якісного розслідування, встановлення і притягнення винних осіб до відповідальності з мінімальним впливом на уразливу психіку дитини.

Проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього учасника кримінального процесу виступає специфічним явищем судово-слідчої діяльності. Саме ця специфіка вимагає від судових та правоохоронних органів, криміналістів покращення вже існуючих, розробку та застосування нових криміналістичних способів і психолого-педагогічних методів проведення розслідування кримінальних правопорушень, які вчинені неповнолітніми, з метою отримання найбільш достовірної і правдивої інформації без якого-

небудь протиправного чи шкідливого впливу на психіку дитини.

Це покладає особливу відповідальність на правоохоронні органи по проведенню якісних слідчих дій, а як наслідок – легітимного досудового і судового розслідування кримінальних правопорушень, повного та об'єктивного збору доказової бази, що не уявляється за можливе без суворого дотримання процедури законності та врахування вікових характеристики дитини. В цьому і полягає актуальність проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проведений аналіз [1–12] показав, що вчені, теоретики та практики неодноразово досліджували діяльність правоохоронних органів по збиранню доказової бази шляхом проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх осіб та здійснення психолого-педагогічних заходів на цьому напрямку в цілому та її окремі аспекти зокрема. Проте розгляд та дослідження процесуально-правової специфіки розслідування кримінальних правопорушень, які вчинені неповнолітніми, з позиції головної процесуальної складової формування доказової бази у кримінальному провадженні вимагає свого детального дослідження та аналізу.

Формулювання мети статті. Метою статті є на підставі проведеного теоретичного аналізу та власного практичного досвіду розглянути процесуально-правову специфіку розслідування кримінальних правопорушень, які вчинені неповнолітніми, дослідити психолого-педагогічні питання нових можливостей виявлення та збирання доказової бази шляхом проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітнього учасника кримінального процесу (дитини), а також обґрунтувати необхідність ефективної співпраці робітників слідчих органів, прокуратури, суду та криміналістів для якісного та об'єктивного виконання завдань кримінального провадження України, а також покращення інноваційної політики держави взагалі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Справи про кримінальні правопорушення неповнолітніх мають суттєву специфіку. Вона проявляється як у обставинах самого діяння (мотив, спосіб скоєння і приховування кримінального правопорушення, наступні дії), так й у поведінці неповнолітнього у процесі слідства. Значні особливості властиві колу доказової бази у цих провадженнях, а також способам збирання та перевірки деяких доказів. Необхідність всебічного дослідження зазначених моментів зумовлює спеціальний розгляд особливостей розслідування справ

цієї категорії у процесуальному, педагогічному та криміналістичному аспектах.

Специфіка справ про кримінальні правопорушення, які вчинені неповнолітніми, визначається особливостями вікового розвитку підозрюваних (обвинувачених) та значної частини свідків та потерпілих. Тому розгляд питань розслідування проваджень цієї категорії слід вважати аналізом зазначених особливостей.

Вказаному етапу вікового розвитку притаманні, зокрема:

- недостатність життєвого досвіду;
- схильність до наслідування;
- прагнення затвердити та показати самостійність, дорослість;
- прагнення затвердити повагу до себе в середовищі, в якому зростає підліток;
- незавершеність розвитку системи навичок спеціальної поведінки і в цьому зв'язку ситуативність (підпорядкування обстановці, що складається) багатьох вчинків.

Зазначені особливості, як і та обставина, що неповнолітні перебувають ще у періоді інтенсивного фізичного і морального розвитку, зумовлюють іноді невміння правильно оцінити деякі явища, недостатній розвиток самокритичності, коливання настрою, емоційність поведінки й реакцій на ті чи інші явища. У випадках суттєвих помилок та недоліків у сімейному, шкільному, виробничому вихованні, організації дозвілля зазначені особливості вікового розвитку полегшують перехід неповнолітнього на шлях правопорушень. Виявляються вони і в самих обставинах підготовки, вчинення, приховування кримінального правопорушення. Підлітковому віку властиві деякі особливості сприйняття, запам'ятовування, відтворення фактичних даних про подію. Також, дещо своєрідне ставлення підлітка до процесуальної ролі підозрюваного, свідка, потерпілого. Його фактична дієздатність під час використання процесуальних прав значною мірою обмежена.

Навіть із цієї короткої характеристики впливу вікових особливостей на обставини вчинення кримінального правопорушення підлітками, з їхньої поведінки у процесі розслідування та формуванні деяких доказів випливають певні особливості:

- кола обставин, що підлягають встановленню у кримінальному судочинстві, та обов'язкових версій;
- конкретних завдань, характеру та доцільної послідовності судово-слідчих дій;
- тактики деяких слідчих (розшукових) дій.

Ряд особливостей розкриття кримінальних правопорушень неповнолітніх та зби-

рання доказів обумовлені тим, що підлітки в силу своїх вікових особливостей більшою мірою перебувають під контролем та спостереженням, менш вільні у пересуванні, реалізації та зберіганні майна. Нарешті, специфіка розслідування пов'язана тут і з наявністю спеціальних процесуальних норм, покликаних забезпечити з урахуванням всієї сукупності вікових особливостей підлітків захист їх прав і законних інтересів як найбільш ефективний порядок розслідування проваджень про них у цілому.

Особливості роботи слідчого (детектива) у справах про кримінальні правопорушення, які вчинені неповнолітніми, пов'язані з тим, що при визначенні кола обставин, що підлягають доказуванню, слід поряд із загальними вимогами статті 91 Кримінального процесуального кодексу України (далі КПК України) [7] керуватися ще й вимогами статті 485 КПК України, що, окрім «загально прийнятих» пропонує звернути особливу увагу також і на з'ясування таких обставин:

- вік неповнолітнього, стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності;
- умови життя та виховання дитини;
- ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння;
- причини та умови, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення неповнолітнім;
- наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

З урахуванням викладеного, на нашу точку зору, план розслідування кримінального провадження (справи) має поряд із встановленням питання про обставини кримінального правопорушення, про винність підлітка, обтяжливі та пом'якшувальні обставини, про заподіяні збитки тощо, передбачати також необхідність з'ясувати такі питання:

А. Точний вік дитини (згідно чинного законодавства України – це особа віком до 18 років) на момент вчинення кримінального правопорушення (число, місяць, рік народження). Необхідно пам'ятати, що відповідно до юридичної доктрини особа вважається такою, що досягла певного віку на наступну добу після закінчення доби, на яку припадає її народження.

Б. Характеристика батьків (або осіб, які їх замінюють) та інших дорослих членів сім'ї: їх взаємини та ставлення до підлітка, ступінь уваги до виховання підлітка; чи немає об'єктивних обставин, що перешкоджають

здійсненню належного нагляду за дітьми (хвороба, відрядження, зайнятість тощо); чи немає негативного впливу в сім'ї (зловживання алкоголем, аморальна поведінка, скандали, прояв жорстокості тощо); матеріально-побутові умови в сім'ї, наявність у підлітка місця для занять та відпочинку, ставлення до його прохань про придбання речей та надання грошей.

Якщо сім'я неповна, то з'ясовується, через які причини і як давно. Якщо підліток виховується у дитячому будинку, школі-інтернаті, встановлюється, у зв'язку з чим він туди поміщений, а також умови його життя та виховання у навчальному закладі.

При виявленні несприятливих умов життя та виховання підлітка, який вчинив кримінальне правопорушення, з'ясовується, чи були вони відомі школі, фаховому коледжу, комісії у справах неповнолітніх, поліції, і якщо відомі, то чому не було вжито заходів для оздоровлення обстановки.

В. Характеристика найближчого побутового оточення та кола знайомих підлітка. Зокрема, чи немає в оточуючому підлітка середовищі джерел негативних впливів (осіб, які організовують вживання алкогольних напоїв, азартні ігри; осіб, які ведуть «святковий» спосіб життя, або які повернулися з місць позбавлення волі тощо). При виявленні таких джерел з'ясовується, через які причини їх негативний вплив не був своєчасно припинений органами поліції.

Г. Відношення підлітка до навчання (де саме навчається, успішність, поведінка, участь у житті колективу, його відношення до педагогів та товаришів); ставлення до роботи (де і ким працює, як ставиться до своїх обов'язків на роботі, його заробіток, чи подобається спеціальність, чи підвищує кваліфікацію, чи виконує робочі вимоги, чи дисциплінований, чи навчається, чи приймає участь у житті колективу, чи давно працює на даному підприємстві і чи були переходи з одного на інше місце роботи).

Якщо підліток не навчається і не працює, слід з'ясувати, коли і з яких причин він залишив навчання чи роботу. Чи було відомо про це сім'ї, керівництву підприємства чи освітньої установи, громадській організації і чому не було вжито своєчасних і достатніх заходів щодо подальшого влаштування підлітка.

Г. Наявність у минулому фактів вчинення правопорушень зазначеним підлітком (чи перебуває він на обліку у ювенальній поліції, чи розглядалися матеріали про його провини комісією у справах неповнолітніх, чи не відбувалися правопорушення за місцем роботи

чи навчання, про які адміністрація не повідомила органи влади, тощо).

Якщо йдеться про підлітка, який повернувся до місця проживання після відбуття покарання або перебування у виховній установі спеціального типу, з'ясовується, чи було вжито передбачених законом заходів щодо влаштування та організації нагляду за його поведінкою.

Д. Характер, звички, схильності підлітка (чи легко підпадає під чужий вплив, чи запальний, грубий, схильний до брехні тощо).

Е. Дозвілля підлітка: як і де проводить вільний час, чим захоплюється, які книги та фільми йому подобаються; чи вживає спиртні напої або наркотики (як часто, на які гроші і від кого купує, як давно і хто навчив його вживати спиртні напої або наркотики).

Констатуючи недоліки виховання, необхідно кожного разу з'ясовувати, хто саме за них відповідальний і через які причини вони мали місце (ігнорування майстром завдання виховання молодих робітників або його недовідченість, злісне порушення батьківських обов'язків або об'єктивні труднощі у їх виконанні тощо).

Обов'язково необхідно з'ясувати джерела придбання чи виготовлення зброї та знарядь зламу, якщо вони були використані або хоч і не були використані, але виявлені у підлітка.

З'ясовується, чи не було специфічно дитячих мотивів скоєння кримінального правопорушення (наприклад, крадіжка деталей для моделювання, викрадення машини, щоб похвалитися перед товаришами тощо).

У разі повторного скоєння підлітком кримінального правопорушення мають бути спеціально досліджені причини рецидиву. Обов'язково з'ясовується також, чи немає інших підлітків, які потрапили під шкідливий вплив підозрюваного чи не перебувають вони під дією аналогічних причин, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення даним підлітком.

Закон зобов'язує у кожній справі неповнолітнього з'ясувати можливість підбурювання та інших форм співучасті з боку дорослих. Тому по кожному кримінальному провадженню обов'язково слідчим (детективом) має висуватися вказана версія. Крім того, слід пам'ятати, що крім підбурювання дорослий може виступити організатором або посібником. Аналіз судової практики вказує також на важливість дослідження таких обставин, як: чи не мало місце з боку дорослих (у тому числі батьків) заздалегідь необіцяне приховування, недонесення, придбання у підлітка майна, здобутого злочинним шляхом, залу-

чення неповнолітніх у жебрацтво, проституцію, пияцтво. Також можуть бути виявлені факти недбалого зберігання зброї, які створили умови для використання її підлітком.

Наведений вище перелік специфічних питань, що підлягають встановленню, не є вичерпним та має використовуватись при плануванні з урахуванням конкретних обставин справи. Наприклад, у провадженнях про статеві кримінальні правопорушення неповнолітніх детально досліджується питання про те, чи не мало місце розбещення підлітка іншими особами (підбурювання, ознайомлення з порнографічною літературою та відеозаписами, цинічні дії у присутності підлітка тощо). При скоєнні групового правопорушення ми рекомендуємо вивчити процес формування злочинної групи, з'ясувати причини, через які він був своєчасно припинений; обставини приєднання до групи та конкретна роль кожного її учасника у підготовці, скоєнні та приховуванні кримінального правопорушення тощо.

Також поглибленого дослідження у справах неповнолітніх вимагає питання щодо поведінки дитини після вчинення кримінального правопорушення та ставлення до скоєного. Від цього, як і від з'ясування мотивації дії, часом залежить рішення про застосування примусових заходів виховного характеру замість кримінального покарання.

До істотних обставин у справах досліджуваної нами категорії належать факти, що вказують на відставання вікового розвитку від норми властивої даному віку. Стаття 486 КПК України розглядає наявність значного відставання від нормального вікового розвитку як обставину, що пом'якшує відповідальність, а в деяких випадках (якщо буде встановлено, що підліток не міг повністю усвідомлювати значення своїх дій) – і як підставу для заміни кримінальної відповідальності виховними заходами.

При цьому йдеться:

- про відставання вікового розвитку, яке не пов'язане із психічним захворюванням. Якщо йдеться про психічне захворювання, то питання про осудність вирішується за загальними правилами кримінального судочинства;
- не про всяке, а лише про значне відставання за запасом знань та уявлень, розвитку інтелекту, емоційно-вольової сфери тощо.

Ми вважаємо, що немає необхідності відносити до причин скоєння кримінального правопорушення наявність факту поганого навчання, повторне проходження курсу навчання (т.б. «залишення на другий рік») та інше, якщо ці моменти відповідають загаль-

ній характеристиці поведінки неповнолітнього і пояснюються негативними поглядами і звичками, що склалися у нього. Інша справа, якщо судово-слідчим шляхом буде отримано дані, що вказують на тривалу хворобу підлітка, яка відірвала його на кілька років від занять; на нездатність до засвоєння матеріалу вже у початкових групах закладу освіти; на тяжіння до кола занять та інтересів, властивих підліткам набагато молодшого віку, тощо. Певне значення може мати встановлення і того факту, що у підлітка є прізвисько, яке принизливо оцінює його розумові здібності.

При отриманні таких даних необхідно призначити судово-психологічну експертизу.

Деякі специфічні моменти пов'язані з колом обставин, які стосуються місця, часу, способу скоєння кримінального правопорушення.

Зокрема, якщо кримінальне правопорушення вчинено у житловому приміщенні, шляхом допиту неповнолітнього з'ясовується, з чийого дозволу та з якого приводу підлітки зібралися в ньому; якщо правопорушення скоєно у підвалі, на горищі, біля будівництва, в сараї – з'ясовується, хто з підлітків і коли виявив це приміщення, чи збиралися вони там раніше і для яких цілей.

На нашу думку, суттєве значення має максимально точно встановлення часу скоєння правопорушення (до хвилин, якщо це можливо). Час перебування підлітків удома, у закладі освіти, на роботі, у кіно зазвичай відомий батькам, педагогам та іншим особам, і зокрема час приходу додому та виходу з дому. Точні дані про час кримінального правопорушення допоможуть з огляду на цей момент перевірити можливу версію про алібі. Важливо простежити попередні дії підозрюваних за кілька годин про події, з'ясувати, коли і навіщо вони опинилися в тому чи іншому місці, з ким і у зв'язку з чим зустрічалися, коли і навіщо опинилися на місці події, що робили там.

З'ясування питання про дії підлітків, що передували вчиненому кримінальному правопорушенню, доцільно не лише для перевірки версії про алібі, але й для встановлення індивідуальної ролі кожного їх, так само як і перевірки факту відсутності чи наявності виниклого умислу. У справах неповнолітніх досить поширеними є випадки, коли деякі учасники події вчиняють дії, що виходять за межі первісного умислу, а також коли настають наслідки, які заздалегідь не планувалися неповнолітніми злочинцями. Тому повинні бути обов'язково зібрані дані, що свідчать про наявність або відсутність умислу (або

необережної форми вини) в частині заподіяння смерті, тяжких тілесних ушкоджень тощо; одного факту наявності цих наслідків недостатньо для їх інкримінації підлітку. Потрібно з'ясувати, коли заподіяно травму, чи пов'язано заподіяння травми з подоланням опору потерпілого, у яку область тіла наносилося ушкодження і яким знаряддям тощо.

Для кримінальних правопорушень, які вчинені неповнолітніми, особливо групових, характерне вчинення їх «серіями» у тому випадку, якщо перше правопорушення не вдалося розкрити.

У зв'язку з цим детально вивчається час дозвілля підозрюваних у попередні дні, їх зв'язки з іншими підлітками, дорослими (особливо з-поміж осіб, які перебувають під наглядом або на обліку органів поліції). Одночасно за допомогою органів Національної поліції та громадськості проводиться робота із з'ясування, чи не вчинені у цій місцевості інші кримінальні правопорушення, подібні до розслідуваного за характером злочинця, їх прикметами, району скоєння, але нерозкритими.

Вважаємо, що при розслідуванні групових кримінальних правопорушень слід також мати на увазі, що в силу тяжіння підлітків до спільного проведення часу з деякими особами, які знайомі зі злочинцями, підлітки можуть опинитися на місці події або поблизу нього, але не брати жодної участі ні в скоєнні, ні в підготовці, ні в прихованні кримінального правопорушення.

Та обставина, що потерпілі вважали, ніби підлітки, що знаходяться поблизу місця події, – співучасники злочинців – або останні звали когось на допомогу, само по собі замало для висновку про винність цих підлітків. Необхідно з'ясувати, у зв'язку з чим опинився і що саме робив на місці події кожен потенційний учасник події.

На нашу думку, одним із найважчих завдань у справах про групові кримінальні правопорушення є також індивідуалізація ролі кожного неповнолітнього, який дійсно брав участь у правопорушенні. Це необхідно як для індивідуалізації відповідальності, так й для вирішення деяких питань щодо подальшої тактики слідства (наприклад, визначення порядку допитів). Зокрема, необхідно з'ясувати, хто з підлітків (дорослих) був ініціатором правопорушення, хто діяв з особливою активністю, завзятістю, цинізмом, а хто брав у правопорушенні другорядну участь. Важливо також з'ясувати – у випадках, коли встановлено, що деякі підлітки взяли участь у кримінальному правопорушенні під впливом примусу з боку осіб, які очолювали групу, –

характер цього примусу. Якщо йдеться про загрозу вбивством, заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, то з урахуванням вікових особливостей підлітка цей момент може бути пом'якшувальною провину обставиною.

Істотні особливості має коло питань, що підлягають встановленню у справах неповнолітніх, та у зв'язку з іншими обставинами, які впливають на ступінь відповідальності.

У переважній більшості справ неповнолітні підозрювані повністю або частково зрештою визнають свою провину. Не можна, однак, погодитися з практикою деяких слідчих (детективів), які тлумачать сам цей факт як обставину, що пом'якшує провину. Таким є не просто визнання своєї провини, а щире каяття чи з'явлення із зізнанням, а також активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення (пункт 1 частини 1 статті 66 Кримінального кодексу України – далі КК України) [8]. У зв'язку з цим вважаємо, що необхідно з'ясувати та в подальшому відображати в обвинувальному акті, чи надав неповнолітній підозрюваний (обвинувачений) реальну допомогу дізнанню та слідству у встановленні ще невідомих епізодів та співучасників чи обмежився визнанням обставин, уже достовірно встановлених; чи визнав провину з власної ініціативи (під впливом каяття) чи під тиском доказів.

Закон вказує, що вчинення кримінального правопорушення у стані алкогольного сп'яніння є обставиною, яка обтяжує покарання (стаття 67 КК України), але залежно від характеру кримінального правопорушення ця обставина може бути і не визнаною такою. У справах неповнолітніх останній висновок, як видається, може бути зроблений в залежності від причини сп'яніння (наприклад, якщо підліток був втягнутий у вживання спиртних напоїв дорослими або старшими особами; або вживав спиртні напої під психологічним примусом чи загрозою у разі відмови отримати тілесні ушкодження; якщо участь у випивці була результатом наслідування іншим або коли підліток не стикався раніше з наслідками вживання напоїв певного виду).

На нашу думку, суттєвим недоліком розслідування багатьох проваджень про кримінальні правопорушення неповнолітніх є те, що слідство розгортається навколо тих осіб, які є безпосередніми учасниками правопорушення. Тим часом для підлітків характерне широке коло контактів, особливо з однолітками. Тому вважаємо, що одним із завдань слідства має бути з'ясування та встановлення хоча б найближчих зв'язків неповнолітніх підозрюваних. Останнє надасть змогу перевірити можливу причетність

цих осіб до кримінального правопорушення, а також встановити все коло підлітків, які перебували у «зоні» тих самих шкідливих впливів.

Специфіка особистості неповнолітніх підозрюваних, мотиви їх дій, причини та умови, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення, визначають не тільки коло питань, що підлягають з'ясуванню у справах цієї категорії, а й особливості планування питань по взаємодії слідчих (детективів) та органів дізнання.

Зокрема, вважаємо обов'язковим:

- висувати версію про дорослих підбурювачів. Якщо підліток, про якого йдеться, у первинних матеріалах провадження не досяг віку кримінальної відповідальності, кримінальне провадження (справа), разом із тим, все одно має розпочинатися (відкриватися), тим паче, коли характер суспільно небезпечної дії, спосіб проникнення, усунення перешкод, відбір та кількість викраденого майна та інші обставини крадіжки є такими, що втілюють у життя версію про наявність старших учасників;

- висувати версію про наявність попередніх кримінальних правопорушень, скоєних цим самим підлітком чи цією групою підлітків;

- у разі вчинення кримінального правопорушення у нетверезому стані, а також коли встановлено у злочинній групі постійне місце збору, перевіряти версії про залучення неповнолітніх до пияцтва та відвідування притонів;

- спеціально планувати слідчі (розшукові) дії та питання, спрямовані на з'ясування обставин формування груп та конкретного кримінального протиправного наміру, роль кожного учасника, мотиву, яким керувався кожен учасник. Так, нами внаслідок практичної діяльності у правоохоронних органах України встановлено, що для значної частини групових кримінальних правопорушень неповнолітніх характерною є швидкоплинність з моменту виникнення умислу до моменту його реалізації, здійснення дій щодо реалізації протиправного наміру «скопом», без диференціації ролей [11]. У результаті цього в багатьох кримінальних провадженнях (справах) постанови про оголошення підозри стандартизуються. Разом з тим, аналіз попередніх відносин та подальшої поведінки учасників кримінального правопорушення, як правило, дозволяє виділити організаторів правопорушення, його активних та другорядних учасників;

- з урахуванням вікових особливостей підлітків спеціально розглядається питання про черговість судово-слідчих дій для того,

щоб звести до мінімуму небезпеку активних учасників правопорушення. А також питання про запобігання «витіканню» відомостей, поширення яких небажане для слідства.

Відповідно до статті 494 КПК України, якщо неповнолітній брав участь у скоєнні кримінального правопорушення разом із дорослим, справа про нього має бути по можливості виділена в окреме провадження, крім випадків, коли це суттєво перешкоджатиме всебічності, повноті та об'єктивності розслідування. Тому вважаємо, що у плані проведення слідчих (розшукових) дій у такій справі (провадженні) слід передбачити першочергове виявлення обставин, що характеризують зміст кримінальної протиправної діяльності неповнолітніх підозрюваних.

Стаття 492 КПК України орієнтує на особливу обережність під час вирішення питань щодо затримання та тримання під вартою неповнолітнього. У свою чергу вважаємо, що було б неправильно відмова від застосування цих заходів до підлітка лише через причину неповноліття підозрюваного. Оцінка даних про вік не повинна відриватися від оцінки вчиненого та особи неповнолітнього. У зв'язку з цим планується з'ясування таких обставин, як ступінь завзятості, зухвалості та агресивності кримінально протиправних дій даного підлітка, наявність прихованої зброї, характер поведінки після вчинення правопорушення, наявність чи відсутність спроб перешкодити слідству, міцних зв'язків із злочинним середовищем, спроб втечі з дому та ін. На нашу думку, зазначені обставини дозволяють чітко встановити наскільки реальна вірогідність небезпеки, що неповнолітній підозрюваний сховається чи заважатиме встановленню істини, або спробує продовжити свою кримінальну протиправну діяльність.

Якщо виявилось необхідним затримання підлітка або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, вважаємо, що в клопотанні до суду треба вказати, що підлітка необхідно утримувати окремо від дорослих. Затримання (арешт) доцільно за загальним правилом здійснити вдень; доцільно також провести бесіду з підлітком щодо змісту запобіжного заходу, який застосовується до нього, наголосити про підстави його застосування, роз'яснити права та обов'язки заарештованого, а також щодо можливих процесуальних «варіантів» подальшого закінчення кримінального провадження. У той же час вважаємо абсолютно неприпустимим обіцяти зміну запобіжного заходу залежно від характеру показань неповнолітнього. Неприпустимо відкладати на

тривалий час допит неповнолітнього затриманого чи взятого під варту; не можна також допускати тривалих перерв між подальшими слідчими (розшуковими) діями, які вимагають його участі. При цьому законні представники в обов'язковому порядку повідомляються про затримання (ув'язнення) підлітка та місце його перебування.

Вважаємо, що таке повідомлення необхідне і при скасуванні (зміні) запобіжного заходу. Про подальше скасування запобіжного заходу у зв'язку з закриттям кримінального провадження (справи) за статтею 284 КПК України доцільно повідомити також голову комісії у справах неповнолітніх для того, щоб він міг у разі потреби прийняти рішення про тимчасове поміщення підлітка до приймальника-розподільника для дітей [12] до розгляду справи комісією.

Висновки. Як висновок до статті зазначимо, що наявність процесуально-правової

специфіки розслідування кримінальних правопорушень, які вчинені неповнолітніми, вимагають від слідчих (судових) та експертних органів вдосконалення вже існуючих та розроблення нових криміналістичних прийомів та психолого-педагогічних, правових методів проведення слідчих (розшукових) дій, направлених на отримання, збирання та дослідження доказової бази, з метою якісного та ефективного виконання завдань кримінального провадження та дотримання міжнародних засад реалізації прав дитини.

Зважаючи на наявність недоліків у цій сфері процесуально-правової, судово-експертної та психолого-педагогічної діяльності вважаємо за актуальні подальші дослідження відповідної спрямованості, адже останні створюватимуть перспективи теоретичних та практичних напрацювань та сприятимуть розв'язанню проблемних питань на цьому напрямку.

Література:

1. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 03.03.2025).
2. Декларації прав дитини. Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1959 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.03.2025).
3. Женевській декларації прав дитини 1924 року. Громадський простір. URL: <https://www.prostir.ua/?news=zhenevska-deklaratsiya-prav-dytyny-2024>. (дата звернення: 03.03.2025).
4. Загальна Декларація прав людини – Резолюція 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: <http://www.un.org> (дата звернення: 01.03.2025).
5. Конвенція про права дитини. Редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року. Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.01.91 (редакція станом на 03.03.2025). URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.03.2025).
6. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141 (редакція станом на 01.01.2020). URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.03.2025).
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9–10, № 11–12, № 13 ст. 88. (редакція станом на 26.12.2024). URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.03.2025).
8. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25–26, ст. 131. (редакція станом на 01.02.2025). URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.03.2025).
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.1973. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.03.2025).
10. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.1973. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.03.2025).
11. Осмолян В. А. Прийоми допиту свідків (потерпілих) як фундаментальна дефініція формування показів у кримінальних провадженнях. *«Наукові праці МАУП. Серія: Юридичні науки»*. Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2024. Вип. 4 (72). С.28–32.
12. Про організацію діяльності приймальників-розподільників для дітей органів Національної поліції України. Наказ МВС України від 03.07.2017 № 560. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.03.2025).

УДК 343.223:355.216

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.5>**Олександр САВКА**

кандидат юридичних наук, доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності
Навчально-наукового інституту права ім. князя Володимира Великого ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом», savka30@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1723-3412

ІМУНІТЕТИ ТА ВИКЛЮЧЕННЯ ЗІ СФЕРИ МІЖНАРОДНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СПІВРОБІТНИКІВ ПРИВАТНИХ ВІЙСЬКОВИХ КОМПАНІЙ

Стаття присвячена дослідженню імунітетів та виключення зі сфери міжнародної кримінальної відповідальності співробітників приватних військових компаній. Проведений історичний аналіз випадків виключення осіб із сфери міжнародної кримінальної відповідальності низки країн США, Велика Британія, Австралія, Канада, Латвія, Естонія. Визначено, що імунітети та механізми виключення зі сфери міжнародної кримінальної відповідальності для приватних військових компаній та їх співробітників спрямовані на захист власних громадян від дії кримінального права та від кримінального переслідування з боку держави, на території якої такий персонал здійснював військово-охоронну діяльність. Доведено, що будь-яке звільнення від відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права має бути заборонено на міжнародному рівні, а держави мають бути зобов'язані залучати співробітників приватних військових та охоронних компаній та за злочини по національному законодавству, в юрисдикції якого перебуває вчинене діяння.

Ключові слова: приватні військові компанії, імунітет, кримінальна відповідальність, міжнародне право, військовослужбовці, військові злочини, міжнародний кримінальний суд, міжнародне кримінальне право, Організація Об'єднаних Націй, міжнародне гуманітарне право, міжнародні договори, угоди.

Oleksandr Savka. IMMUNITIES AND EXEMPTIONS FROM INTERNATIONAL CRIMINAL LIABILITY OF EMPLOYEES OF PRIVATE MILITARY COMPANIES

The article is devoted to the study of immunities and exclusion from the sphere of international criminal liability of employees of private military companies. A historical analysis of cases of exclusion of persons from the sphere of international criminal liability of a number of countries – the USA, Great Britain, Australia, Canada, Latvia, Estonia – is conducted. It is determined that immunities and mechanisms of exclusion from the sphere of international criminal liability for private military companies and their employees are aimed at protecting their own citizens from the action of criminal law and from criminal prosecution by the state on whose territory such personnel carried out military and security activities. It is proved that any exemption from liability for violations of international humanitarian law should be prohibited at the international level, and states should be obliged to involve employees of private military and security companies and for crimes under national legislation, within the jurisdiction of which the committed act is located.

Key words: private military companies, immunity, criminal liability, international law, military personnel, war crimes, international criminal court, international criminal law, United Nations, international treaties, agreements, international humanitarian law.

Постановка проблеми. «Імунітет означає правову прерогативу, закріплену за певними особами нормами внутрішнього та міжнародного права і дозволяє їм вільно виконувати свої обов'язки, без будь-якого тиску, зокрема судового» [4]. Саме таким чином термін «імунітет» визначається міжнародному гуманітарному праві. Наголошується, що основне завдання імунітету являється забезпечити безперешкодне виконання своїх обов'язків особами, за якими він закріплений.

Міжнародне право поділяє імунітети на функціональний, пов'язаний з посадою та захищає людину щодо дій, скоєних під час перебування посадовою особою, та персональний – пов'язаний з особою через його статус і поширюється насамперед на вищих посадових осіб. Функціональний імунітет

державних службовців може застосовуватися до співробітників приватних військових та охоронних компаній, хоча ступінь такого імунітету суперечлива [5], тоді як персональний імунітет, очевидно, на співробітників ПВК поширюватися не може. Однак необхідно, щоб такий імунітет, якщо він необхідний, не ставав «ліцензією на скоєння злочинів» [6], тобто держави у будь-якому разі зобов'язані розслідувати злочини, скоєні співробітниками ПВК, навіть якщо такі співробітники захищені від юрисдикції держави, в якій вони провадять свою діяльність. Надання співробітникам приватних військових компаній імунітетів від кримінального переслідування є одним із проблемних питань діяльності ПВК.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми міжнародної кримінальної

відповідальності за діяльність співробітників приватних військових компаній зверталися переважно зарубіжні дослідники, серед яких слід відзначити: Л. Камерона [20], П. Сінгера [18], Д. Тіплінг [21], та інші.

З іншого боку, можна виділити роботи, у яких аналізується кримінальна відповідальність та кваліфікація за діяльності співробітників приватних військових компаній на міжнародному рівні. До найвідоміших робіт можна віднести праці: Горovenko В., Тютюнник В. [1], Кириченко С. [2], Кохан Г. [3].

Мета статті – провести комплексний історичний аналіз випадків виключення осіб із сфери міжнародної кримінальної відповідальності низки країн. У рамках цієї мети передбачається детальне вивчення відповідних норм Женевських конвенцій, Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду та інших міжнародних актів, що регулюють питання імунітету та виключення зі сфери міжнародної кримінальної відповідальності співробітників приватних військових компаній

Виклад основного матеріалу дослідження. Так, у 2009 році США отримали дозвіл на розміщення до 800 військово-службовців та 600 співробітників приватних охоронних компаній на семи військових баз у Колумбії відповідно до «Додатковою угодою про співробітництво та технічну допомогу в галузі оборони та безпеки», при цьому до Угоди були включені положення, що обмежують провадження судової юрисдикції Колумбії відносно співробітників приватних військових компаній і не було передбачено ніякого механізму нагляду та контролю за їх діяльністю з боку колумбійської влади. Так само в Угоді про статус сил в Іраку було закріплено Ордер Тимчасової Коаліційної адміністрації № 17 [7], надає імунітет компаніям, які працюють в Іраку за контрактом з урядом США, хоча ця Угода була переглянута в 2008 році Згідно з Ордером № 17 під компаніями, що працюють за контрактом з коаліцією, розуміються юридичні та фізичні особи, які не є резидентами Іраку, які здійснюють постачання або надають послуги для коаліційних сил з урахуванням договірних відносин. Розділ 3 Наказу встановлює, що такі юридичні та фізичні особи не підлягають відповідальності відповідно до законодавства Іраку, щодо питань умов договорів, які пов'язують їх із коаліційними силами, а також не підпадають під дію іракських законів чи інших норм щодо ліцензування та реєстрації співробітників, підприємств та корпорацій щодо таких контрактів.

Після того, як зазначений Наказ втратив чинність, між Сполученими Штатами Америки та Іраком було укладено Угоду про виведення військ Сполучених Штатів з Іраку [8] Agreement Between the United States of America and the Republic of Iraq On the Withdrawal of United States Forces from Iraq and the Organization of Their Activities during Their Temporary Presence in Iraq – SOFA).

Ця угода вже не містить прямих положень про імунітет приватних підрядників, які надають послуги збройним силам США, та у п. 2 ст. 12 Угоди встановлено, що на них поширюється юрисдикція Іраку, проте ця Угода була розроблена на заключному етапі іракської кампанії у зв'язку із закінченням мандата ООН про перебування країни коаліційних сил. Аналогічний стан міститься і в Угоді про співпрацю у питаннях оборони та безпеки між США та Афганістаном (Security and defense cooperation agreement between the Islamic Republic of Afghanistan and the United States of America), укладеній у 2014 році, а також в Угоді про статус сил між НАТО та Афганістаном (Agreement between the North Atlantic Treaty Organization and the Islamic Republic of Afghanistan on the Status of NATO Forces and NATO personnel conducting mutually agreed NATO-led activities in Afghanistan [9]). Останні документи містять ідентичне формулювання, встановлене відповідно до п. 6 ст. 13 та п. 5 ст. 11, про те, що «Афганістан залишає за собою право на здійснення юрисдикції, щодо підрядників та їх співробітників».

У Доповіді Комісії з міжнародної безпеки при Держдепартамент США 2015 року [10], присвяченій угодам про статус збройних сил, повідомляється, що наразі питання захисту підрядників та їх співробітників є одним з найскладніших, і він має розглядатися в індивідуальному порядку. Автори Доповіді вважають, що особливу важливу роль становлять випадки масштабного розгортання військ і військової участі США, коли «підтримка підрядників глибоко інтегрована до основних військових операцій». У подібних ситуаціях, на їхню думку, імунітет має бути збережений, хоча можливо, не для всіх підрядників, а для їх обмеженої кількості, визначеної у відповідних угодах.

Подібні угоди та інші форми закріплення імунітетів знижують ступінь відповідальності приватних військових компаній за будь-які злочини, які можуть вчинити вони чи їхні співробітники, а також обмежує для потерпілих доступ до правосуддя та ефективних засобів правового захисту [11]. Доводи сторони захисту у питанні імунітету приватних

військових компаній ґрунтуються на тому, що такі компанії та їх співробітники не можуть нести відповідальність за свої дії та користуються імунітетом у всіх випадках, включаючи застосування тортур, оскільки здійснюють свою діяльність під винятковим контролем уряду та працюють за контрактом, виконуючи державні функції.

Цікавим є питання про імунітети співробітників ПВК, що здійснюють свою діяльність як учасники місій Організація Об'єднаних Націй. Для цих випадків є типова Угода ООН про статус сил (UN model SOFA) [12], яка застосовується як до військового, так і до цивільного персоналу та надає юрисдикційний імунітет «у тому, що стосується усних та письмових заяв та всіх дій, що здійснюються ними у їх офіційній якості» (ст. 46). У разі скоєння злочину особою, яка є членом цивільного компонента або цивільною особою – членом військового компонента, Спеціальний представник або Командувач спільно з Урядом проводять перевірку та вирішують питання про порушення кримінальної справи. Таким чином, імунітет члена миротворчого контингенту ООН не означає безкарності у разі вчинення кримінального злочину, але як мінімум – значне відстрочення відповідальності. ООН також може надавати функціональний імунітет приватним підрядникам, які беруть участь у миротворчих операціях. Так, він був гарантований Місією ООН у Косові (МООНК/UNMIK) контрактному персоналу «Сил для Косово» [13] під час миротворчої місії у регіоні на підставі Регламенту «Про статус, привілеї та імунітетах СДК та МООНК у Косово» [14]. Відповідно до ст. 4.2 Регламенту підрядники СДК, їх субпідрядники та співробітники мають імунітетом від судових переслідувань з боку влади Косова щодо дій, вчинених ними при виконанні угоди між ними та СДК. Такий імунітет згідно зі ст. 5 продовжився і після закінчення мандата МООНК та СДК, а також після припинення надання послуг для МООНК та СДК з боку таких підрядників або їх співробітників.

Проте система контролю за сумлінністю виконання зобов'язань миротворчим контингентом з числа приватних військових компаній, очевидно, має безліч недоліків. В якості негативного прикладу слід навести інцидент із співробітниками компанії Dyn Corp, які перебували у миротворчій місії в Боснії та Герцеговині, які так і не були притягнуті до відповідальності після заяви сторони іншого співробітника ООН (також найнятого через компанію Dyn Corp) про те, що вони брали участь у торгівлі людьми [15].

Існує й низка інших випадків виключення осіб із сфери кримінальної відповідальності. Наприклад, за законодавством Латвії та Естонії цивільні особи можуть бути найняті, як військовий персонал, потрапляючи таким чином під визначення «воюючих сторін», що виключає кримінальну відповідальність за пряму участь у бойових діях. Крім перерахованого в таких державах, як Велика Британія, Австралія, Канада, існують обмеження екстратериторіальної дії, де всього лише обмежена кількість злочинів, скоєних за кордоном, підлягають судовому переслідуванню на основі громадянства правопорушника [16].

Підхід до питання імунітету різний. Так, Документ Монтре в розділ «Контроль за дотриманням забезпечення підзвітності» містить тільки рекомендацію щодо «питань про юрисдикцію та імунітети для визначення належної сфери охоплення та відповідних цивільних, кримінальних та адміністративних засобів правового захисту» [17]. Запропоновані Робочою Групою з питань використання найманців елементи проекту Конвенції про приватні військові та охоронні компанії містять положення про недопущення «застосування угоди, що наділяє ПВК та їх персонал імунітетом від переслідування за порушення норм міжнародного права галузі прав людини та міжнародного гуманітарного права».

Таким чином, ст. 19 Проекту можливої Конвенції встановлює обов'язок кожної держави-учасниці приймати такі законодавчі, судові та інші заходи, які дозволять йому забезпечити «встановлення індивідуальної кримінальної відповідальності та притягнення до відповідальності ПВК та їх співробітників за будь-які порушення закону, незастосування положень угод про імунітет та надання ефективних засобів правового захисту жертвам».

Виділяється кілька джерел імунітетів для приватних військових компаній та їх співробітників. По-перше, це міжнародні договори – Угоди про статус сил (SOFA), які можуть містити положення про імунітет від кримінальної, цивільної та адміністративної юрисдикції. Зазначені законодавчі документи, що є в даний час найбільш поширеним джерелом імунітетів, можуть носити тимчасовий або постійний характер, регулювати військову (або в деяких випадках цивільну) присутність у зарубіжній державі, бути двосторонніми або багатосторонніми (наприклад, у разі військової присутності НАТО).

Важливою рисою SOFA є те, що розміщення іноземного персоналу відбувається

на користь держави розміщення. В ряді випадків такі угоди мають на увазі спільну юрисдикцію щодо кримінальних питань, однак яскравим прикладом договору, за яким є винятковою юрисдикцією у кримінальних справах над власними громадянами, включаючи співробітників ПВК, є раніше чинна угода між США та Іраком. Чинні в даний час документи такого характеру між США та Іраком, США та Афганістаном, НАТО та Афганістаном зберігають за направляючою стороною юрисдикцію, щодо військового та цивільного персоналу збройних сил, але на підрядників та їх співробітників поширюється юрисдикція сторони, що приймає. Угоди про статус сил становлять також правову основу взаємодії між ООН та державами, на території яких розміщується миротворчий контингент, а також надають миротворцям імунітет від судового переслідування із боку місцевих судів. Імунітети також можуть бути гарантовані національним законодавством чи судовою доктриною. Йдеться насамперед про Ордер № 17, а також Закон «Про захист американських військовослужбовців», хоча останній не стосується контрактного персоналу, а був прийнятий у США з метою захистити власних військовослужбовців від переслідувань Міжнародним кримінальним судом. До доктрин, які можуть надати імунітет, належить насамперед «Доктрина політичного питання», згідно якій федеральним судам не слід розглядати так звані політичні справи, оскільки складовий їхній політичний конфлікт підлягає політичному рішення. Незважаючи на те, що спочатку завданням цієї доктрини була охорона незалежності гілок влади та конституційного порядку, до неї часто вдаються, якщо справа стосу-

ється міжнародних відносин, військових питань, а також юрисдикційних прогалин. В інцидентах, пов'язаних із ПВК, правозастосовники зверталися до доктрини під час розгляду практично всіх справ, де приватні підрядники були задіяні для закордонних операцій США, проте суди по-різному розглядали можливість реального застосування Доктрини під час винесення рішення [19].

Висновки. Таким чином, за результатами аналізу можливих імунітетів та критеріїв виключення із сфери кримінальної відповідальності співробітників приватних військових компаній можна зробити наступні висновки.

Імунітети та механізми виключення зі сфери кримінальної відповідальності для приватних військових компаній та їх співробітників спрямовані на захист власних громадян від дії кримінального права та від кримінального переслідування з боку держави, на території якої такий персонал здійснював військово-охоронну діяльність.

Будь-яке звільнення від відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права має бути заборонено на міжнародному рівні, а держави мають бути зобов'язані залучати співробітників приватних військових компаній та за злочини за національним законодавством, в юрисдикції якого перебуває вчинене діяння.

У даний час існує тенденція розвитку положень, що виключають співробітників приватних військових компаній зі сфери міжнародної кримінальної відповідальності або надають їм імунітети, що свідчить про поступову відмову від цієї практики, про що свідчать, зокрема, зміни в угодах про статус сил між США та Афганістаном 2008 року та 2014 року та в інших аналогічних документах.

Література:

1. Горовенко В., Тютюнник В. Приватні воєнні компанії: міжнародний досвід і можливі шляхи його реалізації в Україні. *Наука і оборона*. 2013. № 3. С. 32–39.
2. Кириченко С. Роль приватних військових компаній у воєнних конфліктах. *Центр воєнно-стратегічних досліджень*. 2021. № 1(71). С. 12–17.
3. Кохан Г. Правові питання діяльності приватних військових компаній: міжнародний аспект. *Юридичні науки*. 2020. № 2. С. 190–200.
4. Galai K. *Regulating Private Military Companies: Conflicts of Law, History and Governance*. Routledge, 2019.
5. Gaudreau J. The reservations to the Protocols additional to the Geneva Cross. 2003. No. 849. Pp. 143–184. URL: https://www.icrc.org/eng/assets/files/other/irrc_849_gaudreau-eng.pdf
6. Gillard E.-C. Business Goes to War: Private Military. *Security Companies and International Humanitarian Law*. Vol. 88. No 863. September 2006. URL: <http://www.corteidh.or.cr/tablas/a21931.pdf>
7. Glaser S. Nullum crimen sine lege. *Journal of Comparative Legislation and International Law*. 1942. Vol. 24. №. 1. Pp. 29–37.
8. Huskey K. A. The American way: Private military contractors & US law after 9/11. Available at SSRN 2184090. 2010.
9. International Humanitarian Law and Private Military. Security Companies. International Committee of the Red Cross. 15.08.2012. URL: <http://www.icrc.org/eng/resources/documents/faq/pmsc-faq-150908.htm>.

10. Isenberg D. War and Private Contractors: Can't Live with Them, Can't Live Without Them. Huffpost Business, 09.02.2011. URL: http://www.huffingtonpost.com/david-isenberg/war-and-privatecontracto_b_944365.html
11. Jennifer K. Elsea, Private Security Contractors in Iraq and Afghanistan: Legal Issues, Congressional Research Service. 2010. № 7. URL: <https://fas.org/sgp/crs/natsec/R40991.pdf>
12. Karska E. Human rights violations committed by private military and security companies: an international law analysis. *Espaço Jurídico: Journal of Law*. 2016. T. 17. №. 3. Pp. 753–765.
13. Krahmann E. States, Citizens and the Privatization of Security. Cambridge, 2010.
14. Krahmann E., Abzhaparova A. The Regulation of Private Military and Security Services in the European Union: Current Policies and Future Options, 2010.
15. Krahmann E., Friesendorf C. The role of Private Security Companies (PSCs) in CSDP missions and operations. Brussels: European Parliament. 2011.
16. Lanigan Kevin. Legal Regulation of PMSCs in the United States: The Gap between Law and Practice. Sicherheit und Frieden, 2008.
17. Leander A. Existing International Instruments and Mechanisms. Department of Intercultural Communication and Management, Copenhagen Business School, 2007.
18. Lindsey Cameron, Vincent Chetail. Privatizing War: Private Military and Security Companies under Public International Law, 2013. ISBN 1107021057
19. MacLeod S. Corporate social responsibility within the European union framework. *Wis. Int'l LJ*. 2005. T. 23. P. 540–565.
20. Singer P. Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry. Cornell University Press, New York, 2003. 360.
21. Tipling D. The Military Extraterritorial Jurisdiction Act and Its Implications for Private Military Companies. Bepress Legal Series, 2006. 33.

УДК 1:340.12+17.025.1+316.334.5

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.6>**Оксана САРАБУН**кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії,
Львівського національного університету імені Івана Франка

УТИЛІТАРИСТСЬКИЙ, ЛІБЕРАЛІСТСЬКИЙ ТА КОМУНІТАРИСТСЬКИЙ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ЕТИКО-ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ СПРАВЕДЛИВОСТІ

«Справедливість часто вважають найбільшою з доброчесностей і їй дивуються більше, ніж світлу вечірньої і вранішньої зорі. І навіть прислів'я говорить: «У справедливості ж бо уся доброчесність сукупна» [1, с. 193].

«Справедливим є віддавати кожному те, що йому належить...

Тож кому і що слід віддавати, коли ми говоримо про мистецтво справедливості?» [6, с. 12].

У процесі аналізу різних підходів до інтерпретації природи справедливості показано, що з позиції утилітаризму справедливість визначається як максимізація сукупної корисності в суспільстві, де розподіл благ та покарань є справедливим тією мірою, якою він сприяє досягненню цього найбільшого блага для найбільшої кількості людей. У межах ліберального підходу, як правило, акцент є на індивідуальних правах, свободі та рівності всіх людей, де справедливість часто пов'язана із забезпеченням цих прав та свобод. У свою чергу, комунітаризм зосереджує увагу на важливості громади, традицій і соціальних зв'язків. З точки зору комунітаристів, справедливість не може існувати поза контекстом спільноти і вона тісно пов'язана з культурними та історичними особливостями суспільства, з колективними цінностями та спільними практиками.

Міркування про природу справедливості є надзвичайно важливими в контексті російсько-української війни, адже в її поле потрапляють проблеми, пов'язані з:

- відновленням порушеного правового порядку (міжнародного права, територіальної цілісності України та базових людських прав);
- відповідальністю агресора за спричинені руйнування (виплата репарацій, покарання винних у воєнних злочинах, злочинах проти людяності та злочині агресії);
- відповідальністю Росії за геноцидальну політику та насильну зміну української ідентичності;
- здійсненні коригувальної (відплатної) справедливості – після війни постане величезне завдання відновлення країни та справедливого розподілу ресурсів, насамперед, для забезпечення потреб військових та їхніх родин, а також внутрішньо переміщених та постраждалих осіб;
- відновленням гідності і прав, а також повернення додому всіх насильно депортованих російськими окупантами українських громадян та військовополонених;
- реформуванням міжнародного правопорядку, щоб унеможливити уникнення відповідальності агресором у майбутньому та забезпечити надійні гарантії безпеки;
- подоланням травм та загоєнням суспільних ран, відновленням довіри та забезпеченням єдності суспільства.

Ключові слова: утилітаризм, лібералізм, комунітаризм, справедливість, несправедливість, категоричний імператив.

Oksana Sarabun. UTILITARIAN, LIBERALIST AND COMMUNITARIAN APPROACHES TO UNDERSTANDING THE ETHICO-LEGAL NATURE OF JUSTICE

In the process of analyzing different approaches to interpreting the nature of justice, it is shown that from the position of utilitarianism, justice is defined as the maximization of aggregate utility in a society, where the distribution of benefits and punishments is fair to the extent that it contributes to the achievement of this greatest good for the greatest number of people. Within the liberal approach, the emphasis is typically on individual rights, freedom, and equality of all people, where justice is often associated with ensuring these rights and freedoms. In turn, communitarianism focuses on the importance of community, traditions, and social ties. From the point of view of communitarians, justice cannot exist outside the context of a community and is closely linked to the cultural and historical characteristics of society, to collective values and shared practices.

Considerations about the nature of justice are extremely important in the context of the Russian-Ukrainian war, as it involves issues related to:

- *restoration of the violated legal order (international law, territorial integrity of Ukraine and basic human rights);*
- *the responsibility of the aggressor for the destruction caused (payment of reparations, punishment of those guilty of war crimes, crimes against humanity and the crime of aggression);*
- *Russia's responsibility for genocidal policies and the violent change of Ukrainian identity;*

- *implementing corrective (retributive) justice – after the war, the enormous task of rebuilding the country and fairly distributing resources will arise, primarily to meet the needs of the military and their families, as well as internally displaced and affected persons;*
 - *the restoration of dignity and rights, as well as the return home of all Ukrainian citizens and prisoners of war forcibly deported by the Russian occupiers;*
 - *reforming the international legal order to make it impossible for the aggressor to evade responsibility in the future and to provide reliable security guarantees;*
 - *overcoming trauma and healing social wounds, restoring trust and ensuring social unity.*
- Key words:** *utilitarianism, liberalism, communitarianism, justice, injustice, categorical imperative.*

Постановка проблеми. Екзистенційний досвід переживання межових реалій російсько-української війни ставить нас віч-на-віч перед питанням: чи вдасться нашому суспільству у співпраці з партнерами відновити втрачений баланс у здійсненні достатньої міри соціальної справедливості. Безліч викликів постає в цьому контексті: необхідність покарати агресора, домогтися репарацій і міжнародного визнання воєнних злочинів Росії; встановити юридичну відповідальність за військові злочини РФ (вбивства цивільних, депортацію дітей, катування); обмежити вплив РФ у міжнародних інституціях; реформувати міжнародні правові механізми, які унеможливають уникнення агресором покарання; встановити міру колективної відповідальності росіян за їх мовчазну згоду чи активну підтримку політики правлячої влади; забезпечити справедливий доступ до ресурсів для військових, переселенців, постраждалих; відновити територіальну цілісність України та надати їй надійні гарантії безпеки; повернути насильно депортованих цивільних українців та військовополонених додому; подолати наслідки геноцидальної політики окупанта та насильної зміни ідентичності українських громадян тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальний досвід філософського осмислення природи справедливості та досягнення реалістичних сценаріїв її здійснення є для нас надзвичайно важливим. Запит на конструювання справедливого суспільного ладу йде вглиб історичної перспективи філософської рефлексії. Вже аристотелева концепція справедливості, звучить максимально конгруентно до наших сучасних викликів: «несправедливим» вважається той, хто переступає закон, хто своєкорисливий і нерівний, а звідси ясно, що справедливий – це законослухняний і рівний» [1, с. 191]. У контексті своєї етичної моделі, яка засновується на принципі «золотої середини» поміж крайностями, Арістотель ідею справедливості також сприймає як певний баланс у наших вчинках поміж крайніми позиціями. У результаті, «ми називаємо справедливим те, що для взаємовідносин у державі створює і зберігає щастя, і все, що його складає» [1, с. 193].

Арістотель виділяє так звану розподільчу справедливість, яка втілюється через певні правила розподілу благ та ресурсів у суспільстві, які встановлюються відповідно до чеснот або заслуг громадян, міри їх внеску в спільну справу. А також коригувальну справедливість, запит на здійснення якої виникає у випадках порушення прав, злочинів або обману, коли є потреба відновити рівність через компенсацію тим, хто зазнав шкоди. Адаптуючи цю ідею до реалій російсько-української війни, можемо відзначити, що в контексті розподільчої справедливості після війни Україна має справедливо розподілити ресурси між військовими, цивільними, переселенцями, щоб уникнути соціальної нерівності. А щодо коригувальної або ж відновної справедливості, Росія, як агресор, повинна компенсувати українській стороні збитки, повернути окуповані території, сплатити репарації, віддати все те, що було незаконно відібрано. Відтак справедливий мир стане не лише відсутністю війни, а й балансом відплати та відновлення прав українських громадян. «Те специфічне розуміння, якого Арістотель надає справедливості і з якого походить більшість знайомих нам формулювань, зводиться до утримування від плеонексії, себто від здобування такої чи такої переваги для себе через захоплення того, що є власністю іншого: його майна, винагороди, посади й такого іншого, – або через відмовляння комусь у належному йому: у виконанні обіцянки, поверненні боргу, виказуванні належної поваги тощо» [8, с. 35-36].

Тема справедливості стосується як соціально-філософського так і юридичного, економічного дискурсу та має міждисциплінарний потенціал. Вона дотична не лише до розподілу благ, а й до питань екологічної рівноваги, визнання, рівності, розвитку індивіда і суспільства. При цьому, «питання про справедливість – це, перш за все і переважно, саме філософське питання і лише потім – юридичне, економічне або психологічне» [4, с. 199]. У межах самої філософії постає окремий виклик, яку саме нішу найдоцільніше знайти для цієї теми: «теорія справедливості є лише складовою політичної філософії, філософії права... етики, чи, може, це окрема філософська дисципліна, така ж, як, наприклад, теорія пізнання?» [4, с. 197].

У контексті сучасної філософії дискусії щодо природи справедливості з усією потужністю були відновлені у 70-80 рр. XX ст. Основна напруга була зосереджена довкола опозиційних позицій ліберального та комунітаристського напрямів, які поставили фундаментальне питання про те, чи має ідея справедливості універсальну природу? Тобто, чи можливою є значуща назагал теорія справедливості, чи з іншого боку, вона завжди контекстуально зумовлена?

Мета статті. Осмислити природу соціальної справедливості на основі компаративного аналізу утилітаристського, лібералістського та комунітаристського підходів у контексті викликів та масштабних потрясінь російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Наше перше входження у сферу права хіба ж не визначається вигуком: «Це несправедливо» [7, с. 12]. Глибинне індивідуальне обурення від переживання несправедливого стану речей є набагато більш відчутним, аніж здатність висловити природу справедливого в позитивних термінах та конструктивних переконаннях: «на відміну від справедливості, несправедливість доволі легко ідентифікувати, оскільки люди реагують на неї бурхливо, даючи волю своїм почуттям та пристрастям» [2, с. 152]. На жаль, ідея про можливість «розділити пиріг» на абсолютно рівні частини, здійснення хіба що в площині теоретичних міркувань. Найбільш різючими проявами несправедливості, з якими ми зіштовхуємось в суспільному просторі є:

- неприйнятні способи розподілу ресурсів у суспільстві;
- раціонально необґрунтоване співвідношення похвали та покарання, винагороди і зобов'язання;
- незбалансоване розділення суспільних ролей та завдань;
- нефункціональне влаштування суспільних інституцій.

Відтак, численні прояви несправедливості породили універсальний запит у правопорядку, який би врегулював ці процеси через встановлення чітких правил розподілу: «прикладання правила справедливості до людських взаємодій передбачає, що суспільство можна розглядати як широку систему дистрибуцій, тобто розподілу ролей, навантажень, завдань, далеко виходячи за межі простої дистрибуції ринкових цінностей в економічному плані» [7, с. 39]. Сфера права встановлює механізми покарання за порушення балансу справедливості, регулює сферу договорів і обмінів, встановлює норми розподілу благ.

Великим здобутком у цьому контексті є розмежування між помстою і справедливістю. Помста передбачає прямий контакт протагоністів, натомість справедливість розводить їх на певну відстань, втіленням чого, наприклад, у кримінальному праві є встановлення часового проміжку між злочином і покаранням. Встановлення такої дистанції уможливується наявністю третьої сторони, яка сама є безстороння і виконує опосередковуючу роль. Але філософською залишається проблема, як встановити критерії справедливості, щоб вони були прийнятними для різних членів суспільства, аби жоден з громадян не відчував себе упослідженим?

Одним з фундаментальних джерел, які лягли в основу сучасних лібералістських тлумачень природи справедливості, є деонтологічна етика Канта. Вона ґрунтується на ідеї морального обов'язку як ключового орієнтиру для дії, а не на наслідках вибору чи інтуїтивних моральних почуттях [3]. У цьому контексті виокремимо кілька фундаментальних ідей кантівської етики та філософії права:

- людина повинна завжди розглядатися як мета, а не як засіб діяльності;
- особа як самоцінність за замовчуванням заслуговує на повагу і визнання її гідності;
- індивід діє як автономний суб'єкт, який здатен на раціональних засадах обирати проєкт власного «доброго життя»;
- моральні принципи мають універсальну природу і не є обумовлені соціокультурним контекстом свого походження;
- в основі морального закону є свобода індивіда;
- моральний закон має бути застосований як категоричний обов'язковий орієнтир до вибору, незалежно від наслідків його використання;
- зміст категоричного імперативу в тому, що ми маємо чинити так, щоб максима нашої волі могла стати загальним законом;
- права людини не можуть бути принесені в жертву заради загального блага.

Критерієм правильності дії у Канта є її відповідність універсальному моральному закону (категоричному імперативу), а не, наприклад, користь чи співчуття. З позиції ригористичного підходу Канта, якщо, наприклад, на порозі твоєї оселі стоїть вбивця, який запитує, де ховається його жертва, то невинувато буде сказати йому неправду, адже транслювання брехні завжди аморальне, незалежно від обставин. У такій ситуації наше інтуїтивне моральне чуття сповнюється обурення, адже виходить, що в даній ситуації ідея проговореної правди є більш важливою,

аніж цінність людського життя. Проте, не ввести в оману, це не означає сказати правду, завжди можна уникнути відповіді. Артикулюючи такий жорсткий підхід, Кант має на увазі, що коли ми почнемо робити винятки з морального закону, то це його зруйнує. Для урівноваження цієї позиції наведемо інший приклад застосування принципу категоричного імперативу, який все ж проілюструє нам глибинний потенціал цієї ідеї. Якщо у міжнародному праві задекларовано заборону анексувати території суверенної держави України через збройну агресію та імперські амбіції Росії, то за жодних обставин, наприклад, мотивуючи це так званім умиротворенням агресора, не можна йти йому на поступки, бо така легітимація насильства призведе до остаточного краху всієї системи міжнародного права. З позиції Канта, обираючи між моральною інтуїцією і раціоналістичною етикою, слід зупинитися на останній.

У контексті обґрунтування засад етики у XVIII ст. опозиційним підходом до позиції категоричного імперативу Іммануїла Канта був консеквенціалізм (утилітаризм) Джеремі Бентама. З його погляду моральність дії визначається її наслідками. Правильна, прийнятна дія – та, яка приносить найбільшу міру щастя, задоволення або користі для найбільшої кількості людей. Тоді як у І. Канта моральний закон є самоціллю, а критерієм моральності дії є її відповідність обов'язку та універсальним принципам, здійснення яких має відбуватися без огляду на небажані наслідки. Вчинок має статус морального, якщо він здійснений з почуття обов'язку і може бути універсалізований в якості всезагального правила поведінки для усіх людей. Хоча концептуально утилітаризм прагне примножувати загальне щастя та благо для всіх, максимізувати горизонт щастя та мінімізувати страждання, проте він також готовий пожертвувати інтересами окремих індивідів або меншості, якщо це потенційно призведе до більшої загальної користі. Натомість, Кант протистояв такій інструменталізації людини та наполягав на тому, що кожна особа є самоціллю і ніколи не повинна розглядатися лише як засіб для досягнення чийось цілей. Для Дж. Бентама моральні приписи фактично є гнучкими і підпорядкованими завданню масштабування користі. Тобто, якщо порушення правила в підсумку принесе «більше щастя», воно може бути виправдане. Для Канта, навпаки, моральні правила є безумовними, універсальними та категоричними для всіх раціональних істот у будь-яких обставинах.

Така загальна логіка застосовується утилітаристами і щодо розуміння природи справед-

ливості. Прийнятним визнається те рішення, яке забезпечує найбільше щастя при найменшому стражданні. Але, якщо думати не про результат, а про внутрішню суть вчинку, тоді певні дії все ж є неприйнятними, навіть з огляду на їх позитивний підсумок. Наприклад, з позиції утилітаризму державі вигідно підтримувати тютюнопаління, адже витрати на охорону здоров'я своїх громадян не переважають заробітки, отримані в результаті збору податків з курців. Також люди, які зловживають цигарками, зазвичай швидше помирають, чим економлять державні кошти, наприклад, на пенсії, охорону здоров'я, інші соціальні виплати. Також слід пам'ятати, що окремі дії не можуть бути описані в грошовому еквіваленті, адже вони є неприйнятними у своїй суті. М. Сендел запитує: «За яку суму ви б погодилися на неприйнятні для вас дії: задушити бездомного кота, вирвати собі здоровий зуб, переїхати жити у віддалену від цивілізації місцевість, з'їсти черв'яка?» [9]. Утилітаристи вважають, що все можна оцінити в грошах і що всі бажання однакові у своїй суті. Також бачимо, що згідно з утилітарною логікою, в справедливих законах основне – враховувати загальне благо. Утилітаризм не зважає на те, що людина – самоцінна істота, цінність якої не вимірюється тим, яку користь вона може принести загальному благу спільноти. Дж. С. Міль у XIX ст. продовжує розвивати утилітарний підхід, проте надає йому більш гуманної форми та розділяє високі і низькі форми задоволення [5].

Відтак, ідеї Канта стали підґрунтям для етичного обґрунтування індивідуальних прав, рівності перед законом і неприпустимості утилітарного обмеження свобод. Ліберальні мислителі XX ст. (Дж. Ролз, Р. Дворкін, Б. Беррі), продовжуючи кантівську лінію мислення, вважали, що базовими є права людини, а, наприклад, наше уявлення про природу добра чи справедливості є похідним, але при цьому їх природа – універсальна. Натомість, комунітаристи (Ч. Тейлор, А. Макінтайр, М. Сендел, М. Волцер) переконані, що ми не можемо відокремити наші права від уявлення про «добре життя». Тому, наприклад, розуміння справедливості залежить від того, хто ми, яка в нас культура, які наші цінності. У результаті, ідея права та моральних орієнтирів завжди взаємопов'язані. Горизонт цієї дискусії проілюструємо на прикладі, пов'язаному з правами жінок у традиційних спільнотах. З позиції лібералізму можемо ствердити, що навіть, якщо релігійні приписи зобов'язують жінку пріоритетно займатися домашніми справами, то це не може бути толеровано,

адже її універсальне право на самоздійснення є визначальним. З іншого боку, комунітаристи критично би підважили цю тезу через її незакоріненість та позаконтекстуальність. Через те, що вона не враховує традиції та цінності конкретної спільноти, специфіку її локальної ідентичності, яка у визначений спосіб є гарантом здійснення гідності особи. Ліберальний підхід обумовлює розуміння природи справедливості з покликанням на фундаментальні права людини. Натомість, комунітаристський нагадує, що ми конструємо свій життєвий проєкт в смислових рамках реальних спільнот, де поняття добра формує наше розуміння справедливості. Якщо ліберали ближчі до універсальної, то комунітаристи – до партикуляристської концепції справедливості. Суперечку між лібералізмом та комунітаризмом у 80-90 рр. XX ст. намагались розв'язати – політичний лібералізм (Ч. Лармор, М. Нусбаум), конструктивізм (О. О'Ніл, Т. Нагель), мультикультуралізм (В. Кимліка, Ч. Кукатас), ліберальний перфекціонізм (Дж. Раз) та ліберальний націоналізм (Д. Міллер, Я. Тамір). «Контроверза універсалізму та партикуляризму може бути вирішена на користь універсалізму, який не заперечує партикуляризму, а окреслює його межі» [2, с. 8].

До XX ст. роздуми про справедливість зазвичай були елементом вчення певного мислителя, наприклад, Арістотеля, Т. Аквінського, Д. Г'юма, Т. Гоббса, Дж. С. Міля, Г. Спенсера. Лише в 70–80 рр. XX ст. за участю політичної філософії Дж. Ролза, ця тема стала предметом окремого системного дослідження. У цей час відроджується інтерес до моральної і політичної філософії, насамперед у США і Великій Британії. Інтерес до них був зумовлений потребою переосмислити ліберальну традицію через її кризу як з перспективи економічної політики, а також ідеології. Попередні підходи утилітаризму та інтуїтивізму в сфері моральної філософії вже не могли задовільнити ці запити, зокрема в контексті розуміння природи справедливості. У сфері права справедливість стосується процедури встановлення правового порядку і недопущення його порушення. У філософії – це чеснота, зміст якої визначається в межах певних етичних теорій і стосується розуміння природи блага. У сучасному контексті, враховуючи сукупність глобальних викликів перед людством, питання справедливості стосується розподілу благ і встановлення доцільного ліберального політико-правового порядку. В межах теорії справедливості мають бути обґрунтовані принципи соціальної взаємодії, які не піддають загрозі єдність суспільства. Тема спра-

ведливості – точка, в якій філософські теорії максимально зближуються з політичними і соціальними вченнями і яка ілюструє, що вони можуть мати безпосередній вплив на наше життя.

Вчення Дж. Ролза формується як альтернатива до утилітаризму, який у середині XX ст. перестав давати задовільні відповіді щодо розподілу благ і політичної організації суспільства. Дж. Ролз був переконаний, що утилітаризм, незважаючи на його привабливість у прагненні до максимального блага, не може бути основою для справедливого суспільства, оскільки він потенційно дозволяє порушення фундаментальних прав та ігнорує унікальність кожної окремої особи. Усвідомлюючи фундаментальне значення справедливості, він береться шукати її засади в іншому контексті: «справедливість є щонайпершою чеснотою суспільних інституцій, достоту як істина для філософських систем» [8, с. 26]. Громадське чуття справедливості уможливорює об'єднання людей в межах безпечних спільнот. Хоча люди зазвичай розходяться в думках щодо того, які саме норми мають регламентувати їх життя, але все ж вони апіорі визнають, що такий набір принципів, який є балансом їхніх прав і обов'язків, має бути. Справедливість має врегульовувати різні конкуруючі сценарії в розумінні принципів розподілу благ соціального життя. Важливо, щоб це розрізнення не було довільним і регламентувало якнайширший спектр законів, інституцій, конкретних дій: «первинним предметом справедливості є основна структура суспільства, чи точніше спосіб, у який чільні соціальні інституції розподіляють фундаментальні права та обов'язки й визначають розподіл переваг від соціальної співпраці» [8, с. 31]. Прикладами інституцій, які встановлюють засади суспільної справедливості, можуть бути право, вільний ринок, приватна власність, моногамна родина.

У базових засадах своєї філософії, зокрема в розумінні природи індивіда, його автономії, Дж. Ролз рухається в руслі кантівської філософії. У правових теоріях справедливість розглядають швидше в контексті покарання і прийняття наслідків за вчинені дії, тобто того, що слідує людському вибору, є його продовженням. Продовжуючи лінію І. Канта, Дж. Ролз прив'язує ідею справедливості до свободи індивіда. Справедлива політична теорія має забезпечити умови, в яких індивід зможе діяти вільно, тобто автономно. А це, відповідно, буде підставою притягнення його до подальшої відповідальності. Тобто, в такій схемі, справедливість є апіорною умовою

свободи людини і також передумовою його відповідальності, адже саме вона конструює систему координат, в межах якої індивід набуває свідомого, дієздатного виміру. Відтак, справедливість – принцип, здійснення якого уможлиблює свободу, а в підсумку і відповідальність індивіда. Оскільки свобода і відповідальність мають індивідуальний вимір, то і в формулюванні засад справедливості особа має брати безпосередню участь. Цю ситуацію Дж. Ролз моделює через поняття раціонального консенсусу за завісою невідання (незнання). Участь індивідів у виборі цих принципів, які взаємоузгоджують їх цілі і прагнення, є також передумовою їх автономії. Відповідальність апіорі стосується всіх громадян і не є лише справою суспільства як колективного начала. «Теорія Ролза розглядає індивідів як автономних суб'єктів, об'єднаних у спільноту на засадах раціональної згоди щодо базових принципів справедливості» [4, с. 205].

Попри всю продуктивність позиції Дж. Ролза, його підхід зазнав значного критичного переосмислення. Це можна проілюструвати на прикладі комунітаристської концепції М. Сендела, який вважає необгрунтованою ключову ліберальну ідею щодо розуміння природи справедливості, згідно з якою остання є сукупністю універсальних, раціонально осмислених правил та процедур. На його думку, мораль і справедливість залежать від конкретного суспільного контексту, традицій і спільних цінностей [9].

Комунітаристи, у контексті критичного огляду здобутків лібералізму, піддають доцільність і виправданість універсального поширення ринкової логіки на інші, не економічні сфери суспільного життя. Вони наголошують, що моральні цінності не мають бути виключені зі сфери регулювання ринкових питань. Ціна – це те, що люди готові заплатити за певний продукт, але з іншого боку слід визначитися з тим, що є безцінним в комерційному сенсі, наприклад, любов, життя, дружба, повага. У своєму гарвардському курсі «Справедливість» М. Сендел аналізує різні практичні випадки, які ілюструють складність вибору справедливих критеріїв для дії в ситуації конкретних суспільних викликів та криз:

- чи буде справедливо дозволити вільний ринок органів для трансплантації?
- чи можна продавати донорську кров?
- чи допустимо мотивувати дітей за прочитання книг матеріальними винагородами?

– чи прийнятно, аби держава стимулювала подружні пари матеріально з метою народження ними більшої кількості дітей?

Бачимо, що факт наявності оплати, змінює суть того, що відбувається, наприклад, нівелює відносини дарування, знецінює внутрішню глибинну мотивацію до дії. З позиції економіки, чим більше використовуєш, тим менше стає ресурсів. Це цілком зрозуміло в контексті використання матеріальних (обмежених) ресурсів, таких як: природні ресурси (нафта, газ, вугілля, деревина, вода, мінерали), виробничі ресурси (сировина, деталі, енергія, обладнання), споживча продукція (їжа, одяг, техніка). З точки зору людського капіталу, до якого належать знання, навички, досвід, освіта, професійні компетенції тощо і громадянських цінностей, таких як довіра, солідарність, активність, повага до закону, етичні норми, взаємодопомога, діє зворотна логіка: більш інтенсивне використання примножує їх ресурс.

Висновки. Сьогодні тема справедливості набула дуже широкого розмаху, до неї безпосередньо є дотичними: *«проблеми політичної легітимності, практики визнання, межі держави, екологічні проблеми, проблеми ідентичності, проблеми індивідуальної та колективної відповідальності»* [4, с. 201], *«теорія покарання, доктрина справедливої війни й виправдання різноманітних способів опору несправедливим режимам, від громадянського непослуху та відмови за велінням совісті до збройного опору й революції»* [8, с. 33] тощо. Ідея справедливості є опосередковуючою ланкою поміж різними громадянськими цінностями – свободи, рівності, милосердя, довіри, солідарності, а також вона виступає способом уніфікованого покарання за незаконні дії та легітимізує певний спосіб відношення до слабших та потребуючих у суспільстві. Аби страх, лють і відчуженість не стали джерелом відношення до найбільш вразливих верст населення, міра справедливості має бути визначена єдністю принципів верховенства права, відповідальності, совісті, а також сорому.

Таким чином, у контексті російсько-української війни, дискусія про справедливість є вкорінена не лише у філософський ґрунт, а й має безпосередній практичний потенціал, що охоплює як покарання за злочини РФ, так і сценарії досягнення переможного миру та повоєнної відбудови українського суспільства.

Література:

1. Арістотель. Нікомахова етика / Переклад з давньогрецької Ставнюк В. К. : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с. URL: http://am.history.univ.kiev.ua/Nikomakhova_etyka.pdf
2. Гергун А. В. Глобальна справедливість: контрверза універсалізму та партикуляризму; відп. ред. А. М. Єрмоленко; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ : Наук. думка, 2016. 212, [1] с.
3. Кант І. Критика практичного розуму / Імануель Кан; переклад з нім. Бурковського І.; примітки та післямова Бурковського І. Київ : Юніверс, 2004. 238 с.
4. Кірюхін Д. Відповідальність і справедливість. Соціальна відповідальність як основна цінність інституалізації сучасного суспільства / за ред. А. М. Єрмоленка. К. : Наукова думка, 2016. С. 193–232.
5. Міл Джон С. *Про свободу*: Есе / Пер. з англ. К: Основи, 2001. 463 с. URL: <http://litopys.org.ua/mill/mill.htm>
6. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. К.: Основи, 2000. 355 с. URL: https://hromadalib.wordpress.com/wp-content/uploads/2016/02/plato_2000_politeia.pdf
7. Пікер П. Право і справедливість. Пер. із фр. К. : Дух і літера, 2002. 216 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi73/0054301.pdf>
8. Ролз Дж. Теорія справедливості / Пер. з англ. О. Мокровольський: К. : Основи, 2001. 822 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rolz_Dzhon/Teoriia_spravedlyvosti.pdf
9. Sandel M. J. *Justice. What's The Right Thing To Do?* – London : Penguin, 2010. 320 p.

УДК 34.01

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.7>**Роман СВИСТОВИЧ**

кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри «Правознавство»

Житомирського інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ORCID: 0009-0005-5057-6133

ВИДИ МАСОВИХ ЗАХОДІВ ТА АДМІНІСТРАТИВНОЇ І КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ВИМОГ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРОВЕДЕННЯ МАСОВИХ ЗАХОДІВ

У науковій статті встановлено, що під час проведення масових заходів, які проводяться в Україні досить часто допускаються порушення. Зазначені порушення можуть створювати загрози для громадського порядку та громадської безпеки а в окремих випадках і для життя і здоров'я громадян

Проведення аналізу видів масових заходів сприяло визначенню найбільш небезпечних масових заходів, які можуть нести відповідні загрози. Встановлено, що політичні масові заходи є найбільш схильними до переростання у масові заворушення та інших порушень громадського порядку та громадської безпеки.

Здійснено висновки, що як статичні так і рухливі масові заходи можуть бути причиною порушень громадського порядку та громадської безпеки. При цьому це залежить від багатьох факторів таких як кількість учасників, причина проведення чи виникнення масового заходу, політична ситуація та реакція влади на проведення масових заходів.

Проведення аналізу відповідних статей Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо відповідальності за порушення під час проведення масових заходів показало, що перш за все прямих правових норм, які б визначали види адміністративної та кримінальної відповідальності в законодавстві не існує. Є окремі статті як у Кодексі України про адміністративні правопорушення так і в Кримінальному кодексі України, що передбачають відповідальність учасників масових заходів. Проте питання відповідальності представник місцевої влади, місцевого самоврядування та Національної поліції України в законодавстві практично не визначено.

На основі аналізу відповідних статей Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України зроблено відповідні пропозиції щодо доповнення існуючого законодавства у сфері притягнення до відповідальності осіб, які вчинили кримінальні правопорушення під час проведення та організації масових заходів

Ключові слова: масові заходи, органи місцевого самоврядування, органи місцевої влади, адміністративна відповідальність, кримінальна відповідальність, види порушень під час масових заходів, масові заходи та масові заворушення, зміни у адміністративному та кримінальному законодавстві

Roman Svystovych. TYPES OF MASS EVENTS AND ADMINISTRATIVE AND CRIMINAL LIABILITY FOR VIOLATION OF THE REQUIREMENTS OF THE LEGISLATION ON HOLDING MASS EVENTS

The scientific article establishes that violations are quite often allowed during mass events held in Ukraine. These violations can pose threats to public order and public safety, and in some cases to the life and health of citizens.

The analysis of the types of mass events contributed to the identification of the most dangerous mass events that can pose corresponding threats. It was established that political mass events are most prone to developing into mass riots and other violations of public order and public safety.

The conclusion is made that both static and mobile mass events can be the cause of violations of public order and public safety. At the same time, it depends on many factors such as the number of participants, the reason for holding or arising of the mass event, the political situation and the reaction of the authorities to holding mass events.

An analysis of the relevant articles of the Code of Ukraine on Administrative Offenses and the Criminal Code of Ukraine on liability for violations during mass events showed that, first of all, there are no direct legal norms that would determine the types of administrative and criminal liability in the legislation. There are separate articles in both the Code of Ukraine on Administrative Offenses and the Criminal Code of Ukraine that provide for the liability of participants in mass events. However, the issue of liability of representatives of local authorities, local self-government and the National Police of Ukraine is practically not defined in the legislation.

Based on the analysis of the relevant articles of the Code of Ukraine on Administrative Offenses and the Criminal Code of Ukraine, relevant proposals have been made to supplement the existing legislation in the field of bringing to justice persons who committed criminal offenses during the holding and organization of mass events.

Key words: mass events, local government bodies, local authorities, administrative responsibility, criminal responsibility, types of violations during mass events, mass events and mass riots, changes in administrative and criminal legislation.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Подальша демократизація громадянського суспільства, децентралізація владних повноважень органів центральної влади а також передавання їх до органів місцевої влади та місцевого самоврядування досить чітко проглядається у питаннях організації і проведення масових заходів. На сьогодні в Україні немає відповідного закону про проведення масових заходів. Всі питання щодо їх проведення вирішуються органами місцевої влади та місцевого самоврядування. При цьому також немає чіткого визначеного законодавства стосовно притягнення до відповідальності порушників громадського порядку та громадської безпеки, які вчинили адміністративні та кримінальні правопорушення під час проведення масових заходів.

Досить розмитими є законодавчі норми, передбачають відповідальність за порушення, що вчиненні під час проведення масових заходів. Аналіз законодавства показав, що безпосередньо спрямованих статей як Кодексу України про адміністративні правопорушення так і Кримінального кодексу України стосовно порушень допущених під час організації і проведення масових заходів немає. Зазначений недолік виник у зв'язку з тим, що Верховна Рада України не спромоглася прийняти відповідний Закон України «Про масові заходи»

Аналіз відповідних норм адміністративного та кримінального законодавства показав, що є необхідність внести ряд змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України. Зазначені зміни конкретизовані у відповідних статтях Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Теоретичною основою статті є широкий спектр наукових і законодавчих джерел. Основними з них є закони України, кодекси та інші нормативно-правові акти.

Висвітлення проблемних аспектів організації і проведення масових заходів та порушень під час їх проведення розглядалося багатьма дослідниками. Серед них можна визначити таких як Долинний А.В., Гаврилюк Т.Д., Возник М.В, Мартишко А.Ю. та ряд інших.

Досить ґрунтовне дослідження масових заходів та їх проведення і порівняння окремих аспектів їх проведення проведено Мельником Р. С.

У багатогранній системі наукової літератури вирішення питань відповідальності за порушення під час проведення масових заходів були враховані пропозиції Савчука Д.А., Олінійчука Р.П. та інших дослідників

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою пропонованого наукового дослідження є обґрунтування відповідних змін у Кодексі України про адміністративні правопорушення та Кримінальному кодексі України стосовно покарань за порушення під час проведення масових заходів

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У практиці всіх держав застосовуються відповідні примусові заходи, які спрямовані на дотримання законодавства під час проведення масових заходів. При цьому в переважній більшості покарання за зазначені правопорушення є досить суворими. Це викликано насамперед такими факторами:

- порушення стосовно норм які стосуються проведення масових заходів відбуваються в переважній більшості публічно і які не можна замовчувати чи приховувати;
- зазначені порушення в переважній більшості допускаються представниками влади або правоохоронних органів, що формує негативний імідж влади в цілому і може впливати на ситуацію як у місці проведення масових заходів так і в країні в цілому;
- у масових заходах бере участь велика кількість громадян і тому порушення також негативно впливають на імідж влади;
- в окремих випадках порушення при проведенні масових заходів можуть привести до переростання масових заходів у масові заворушення, які в свою чергу тягнуть іноді досить серйозні наслідки;
- участь у масових заходах у більшості учасників породжує певне бажання змінити владу і впевненість, що такі дії можуть призвести до встановлення справедливості та вирішення окремих конфліктів;
- окремі масові заходи є досить неприємними для влади, тому представники влади створюють перешкоди їх проведенню, що може навпаки сприяти більшому залученню громадян для участі у таких масових заходах;
- проведенню масових заходів приділяється досить пильна увага з боку засобів масової інформації та соціальних мереж, тому реакція на правопорушення, які відбуваються під час їх проведення є своєрідним індикатором взаємодії влади і населення;
- якщо під час припинення масових заходів відбуваються сутички з поліцією то у масовій свідомості складається враження,

що винні поліцейські, що досить часто використовується в засобах масової інформації з метою підняття рейтингу та т. ін.

Питанням правопорушень, які допускаються під час проведення масових заходів приділялась увага багатьох дослідників [1, 2, 3]. В Україні на сьогодні діяльності багато досліджень, які стосуються діяльності Національної поліції України у сфері попередження правопорушень під час проведення масових заходів. Разом з тим питання порушень органів місцевої влади та місцевого самоврядування під час підготовки і проведення масових заходів, а також порушень з боку працівників Національної поліції України всього декілька. Таким чином можна констатувати, що у наукових колах сформовано відповідну точку зору, про те, що під час проведення масових заходів частіше допускають відповідні правопорушення саме учасники масових заходів та їх організатори. На нашу думку, зазначена точка зору вимагає проведення більш детальних досліджень.

Виходячи з постулату, що частіше порушення публічного порядку та публічної безпеки допускаються учасниками масових заходів тому й більш розробленими є питання їх покарання за порушення під час проведення масових заходів.

Зазначені покарання визначені як в Кодексі України про адміністративні правопорушення [4] так і в Кримінальному кодексі України [5].

Детальний аналіз порушень, які найчастіше відбуваються під час проведення масових заходів різними дослідниками трактується по різному. Мельник Р.С. вважає, що перш за все мають бути визначені типи та види масових заходів, а виходячи з характеристик тих чи інших типів масових заходів треба визначати і порушення [6].

У переважній більшості масові заходи класифікуються за різними підставами. Найбільш поширеною є класифікація яка пропонується багатьма дослідниками [7, 8, 9]. Зазначена класифікація включає наступні масові заходи:

- політичні, які є найбільш непередбачуваними та під час їх проведення допускається найбільше порушень;
- спортивні – найбільш масові, але також під час їх проведення допускаються порушення;
- релігійні – в переважній більшості під час їх проведення порушень не фіксується;
- культурно-видовищні або розважальні також можуть допускатися порушення проте не часто;
- освітні та наукові під час яких також не фіксуються порушення;

– соціальні, сімейні та інші також відсоток порушень є досить низьким.

Форм проведення масових заходів є декілька і вони в принципі не змінюються. Наприклад, їх можна класифікувати як статичні та рухливі. До рухливих відносяться такі як походи або хода. Зазначений масовий захід характеризується тим, що учасники масового заходу ідуть відповідним маршрутом або переміщаються по вулиці чи площі. Цей вид масового заходу Мельник Р.С. визначає як спеціальний на відміну від статичного масового заходу тобто зібрання, яке відбувається без переміщення [6]. До рухливих масових заходів відносяться маніфестації, демонстрації, різноманітні марші, , автомобільні чи інші колони, хресні ходи, різноманітні процесії та деякі інші види масових заходів.

Якщо проаналізувати порушення які допускаються під час рухливих масових заходів то можна визначити такі:

- неузгодження маршруту проведення масових заходів, що викликає проблеми з вуличним рухом та т. ін.
- використання різноманітних підсилювачів звуків, або сигналів чи великої кількості небезпечних предметів, наприклад, смолоскипів при ході зі смолоскипами, що може викликати загрозу пожежі та т. ін.;
- ігнорування зауважень працівників поліції чи інших осіб стосовно зміни маршруту ходи чи демонстрації та виявлення агресії щодо працівників поліції, яка може перерости у масові заворушення;
- створення загрози для життя і здоров'я громадян під час проведення автомобільних чи інших транспортних колон, які не підпорядковуються вимогам дотримання Правил дорожнього руху.

Щодо статичних масових заходів то під час їх проведення також можуть виникати певні проблеми, які можна визначити так:

- неузгодження місця проведення масового заходу, з органами місцевої влади та місцевого самоврядування, що викликає негативну реакцію як громадян так і представників влади;
- використання різноманітних видів підсилювання звуку під час проведення масового заходу, які заважають громадянам, або прямо впливають на стан здоров'я, наприклад, проведення мітингу під вікнами лікарні та т. ін.
- використання різноманітних засобів наочної агітації в тому числі і провокативних, які можуть не сприйматися більшістю населення і можуть викликати негативну реакцію громадян;

- неузгодження часу і місця проведення масових заходів, особливо політичного характеру, які можуть призвести до сутичок чи бійок між представниками різних політичних сил що також може призвести до масових заворушень;

- використання різноманітних заборонених предметів під час проведення масових заходів, що може сприяти нанесенню шкоди для життя і здоров'я громадян чи пошкодження окремих об'єктів власності;

- порушення часу проведення масового заходу який узгоджено з органами місцевої влади та місцевого самоврядування та не реагування на вимоги представник поліції щодо його припинення;

- порушення маршрутів виходів після проведення масових заходів, особливо це стосується масових спортивних заходів, а саме футбольних матчів, коли в одному місці збирається велика кількість людей, може виникнути паніка та нанесено ушкодження людям чи власності.

У законодавстві України як вже не раз зазначалось на сьогодні відсутній спеціальний Закон України про проведення масових заходів, тому для припинення правопорушень та притягнення осіб, які їх вчинили використовуються відповідні статті Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України [10, 5].

У Кодексі України про адміністративні правопорушення наприклад, є тільки декілька відповідних статей, які можна застосовувати до порушень під час проведення масових заходів. До них відносяться стосуються 148-3, яка передбачає відповідальність за «Використання засобів зв'язку з метою, що суперечить інтересам держави, з метою порушення громадського порядку та посягання на честь і гідність громадян» [10], проте немає уточнення чи відбуваються зазначені дії під час проведення масових заходів.

Певною мірою відносяться до порушень, за які настає відповідальність і статті Кодексу України про адміністративні правопорушення 128-1 «Порушення або невиконання правил, норм та стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху», 173-1 «Поширювання неправдивих чуток», 185-7 «Публічні заклики до невиконання вимог поліцейського чи посадової особи Військової служби правопорядку у Збройних Силах України», 188-8 «Невиконання законних вимог посадових осіб уповноважених підрозділів Національної поліції» [10].

Разом з тим в Кодексі України про адміністративні правопорушення відсутні статті щодо накладення стягнення на осіб, які порушують

відповідні вимоги щодо заборони проведення масових заходів, чи порушують тишу під час проведення масових заходів та інші приписи місцевої влади та місцевого самоврядування.

Щодо кримінальної відповідальності за порушення правил проведення масових заходів та переростання масових заходів у масові заворушення то відповідні статті Кримінального кодексу України передбачають кримінальну відповідальність.

Стаття 293. Кримінального кодексу України передбачає кримінальну відповідальність за групове порушення громадського порядку. Разом з тим у статті не вказано в результаті яких обставин виникли групові порушення громадського порядку [5].

У Статті 294 Кримінального кодексу України передбачена відповідальність за організацію масових заворушень. Разом з тим відповідальність стосується тільки організаторів масових заворушень, проте учасники масових заворушень відповідальність можуть нести тільки в разі активної участі та вчинення інших кримінальних правопорушень. Зазначене питання розглядалося окремими дослідниками [12], але чітких пропозицій запропоновано не було.

Стаття 295 Кримінального кодексу України передбачає кримінальну відповідальність за публічні «заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку» [10]. Зазначена стаття має безпосереднє відношення до масових заходів, адже публічні заклики до дій які несуть загрозу для громадського порядку, захоплення будівель чи державних установ може здійснюватися лише в результаті масових заходів

Хуліганство, тобто кримінальне правопорушення, яке визначено у статті 296 Кримінального кодексу України певною мірою пов'язане з порушеннями, які стосуються громадського порядку та громадської безпеки і зазначена стаття може застосовуватися щодо порушників під час масових заходів.

Певною мірою до кримінальних правопорушень які стосуються організації і проведення масових заходів можна віднести і статтю 382 Кримінального кодексу України, яка передбачає відповідальність за невиконання судового рішення.

У ситуації, коли суд забороняє проведення масових заходів, але організатори не виконують зазначене рішення вони можуть нести за дані дії кримінальну відповідальність.

Висновки. Таким чином можна констатувати, що чіткого визначення в законодавстві України правопорушень, які допускаються під час проведення масових заходів немає. Як висновки можна запропонувати певні

зміни у законодавстві з тим, щоб впорядкувати дії правоохоронних органів щодо притягнення до відповідальності порушників під час проведення масових заходів.

1. У статті 148-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення внести доповнення «з метою порушення громадського порядку під час проведення масових заходів та посягання на честь і гідність громадян» з метою підвищення відповідальності за дії які стосуються громадського порядку.

2. У статті 173-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Поширювання неправдивих чуток» також додати доповнення «поширення неправдивих чуток, які призвели до дестабілізації суспільства та масових заворушень».

3. Стосовно статті 185-7 «Публічні заклики до невиконання вимог поліцейського чи посадової особи Військової служби правопорядку у Збройних Силах України», 188-8 «Невиконання законних вимог посадових осіб уповноважених підрозділів Національної поліції» можна запропонувати перш за все підвищення відповідальності за зазначені адміністративні правопорушення, а також можна запропонувати перенести зазначені статті до Кримінального кодексу України;

4. Що стосується Кримінального кодексу України то у статті 293, яка передбачає покарання за групове порушення громадського порядку то доцільно внести доповнення стосовно переростання масового заходу у групові

порушення громадського порядку та підвищити відповідальність організаторів за зазначені дії;

5. У статтю 294 Кримінальному кодексу України також необхідно внести зміни і передбачити відповідальність не тільки організаторів масових заворушень, але й учасників таких заворушень, адже участь у масових заворушеннях є також тяжким кримінальним правопорушенням. Можна також запропонувати введення нової статті 294-1 де передбачити відповідальність учасників масових заходів за переростання масових заходів у масові заворушення.

6. Щодо стаття 295 Кримінального кодексу України якою передбачено відповідальність за публічні «заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку», то також можливе внесення доповнення щодо здійснення таких публічних закликів під час проведення масових заходів і відповідно підвищити кримінальну відповідальність за дані кримінальні правопорушення.

7. Вимагає доповнень також і стаття 296 Кримінального кодексу України, де пропонується доповнити окремою частиною підвищення відповідальності за вчинення хуліганства під час проведення масових заходів

Проте як вже зазначалось з метою упорядкування питань щодо відповідальності за порушення громадського порядку та громадської безпеки під час проведення масових заходів необхідно перш за все прийняти відповідний Закон України «Про масові заходи».

Література:

1. Долинний А. В. Адміністративно-правове забезпечення Національною поліцією України публічної безпеки і порядку під час проведення масових заходів : дис. ... канд. юридичн. наук : спеціальність 12.00.07 адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право. Київ. 2017. 203 с.
2. Гаврилюк Т. Д. Адміністративно-правові засади співпраці міліції (поліції) з населенням: європейський досвід : автореф. дис. ... канд. юридичн. наук : спеціальність 12.00.07 адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право / Нац. акад. внутр. справ. К., 2011. 20 с.
3. Савчук Д. А. Адміністративно-правове забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України : дис. ... канд. юридичн. наук : спеціальність 12.00.07 адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право. Ужгород 2021. 176 с.
4. Науково-практичний коментар Кодексу України про адміністративні правопорушення / Р.А. Калужний, А.Т. Комзюк, О.О. Погрібний та ін. ; видання третє. К.: Алерта, КНТ, ЦУЛ., 2010. 684 с.
5. Кримінальний кодекс України Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25–26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
6. Мельник Р. С. Право на свободу мирних зібрань: теорія і практика. К. ВАІТЕ, 2018. 188 с.
7. Возник М. В. Організаційно-правові засади управління органами внутрішніх справ при забезпеченні масових заходів: Дис. ... канд. юрид. наук спец. 12.00.07. К. : 2010. 188 с.
8. Мартишко А. Ю. Адміністративно-правове забезпечення охорони громадського порядку ОВС під час проведення спортивних заходів : дис. ... канд. юрид. наук спец. 12.00.07. К. : 2010. 248 с.
9. Цикалевич В. М. Охорона громадського порядку органами внутрішніх справ України (адміністративно-правове регулювання) : дис. ... канд. юрид. наук спец. 12.00.07. К. : 2009. 208 с.
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
11. Олійничук Р. П. Розмежування групового порушення громадського порядку з масовими заворушеннями. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016 № 1 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2016_1_36

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.8>**Іван СЕРВЕЦЬКИЙ**

доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри національної безпеки
Інституту безпеки ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»,
siv2055@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5713-8911

Олександр СУШКО

аспірант кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності
Навчально-наукового інституту права ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»,
eninpoker1917@gmail.com

ORCID: 0009-0008-2602-6328

ІСТОРІЯ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЦ УНР (1926–1936 РР.)

У статті здійснено історичний аналіз розвідувальної діяльності в Україні. Розглянуто історичний етапи розвитку розвідувальної діяльності (1926–1936), який свідчить про складні процеси, що відбувалися у цей період часу. Основний увага приділена видатним керівникам розвідувальної діяльності у цей період часу та їх неймовірні зусилля, які вони приділяли формування національних розвідувальних підрозділів. Також основний акцент зроблено на можливостях пошуку розвідувальної інформації, яку вони добували для України.

Однак така зацікавленості у відродженні спецслужб УНР був зумовлений не лише бажанням емігрантів продовжити боротьбу за визволення України, а й подіями, що відбувалися тоді на території Польщі.

У травні 1926 року в Польщі стався переворот, у результаті якого до влади прийшов Ю. Пілсудський, який дозволив створити Генеральний штаб екзилного Військового міністерства України, до складу якого увійшло понад сто офіцерів УНР. У цей час у Польщі набирає сили рух «прометеїзму», основною ідеєю якого було об'єднання різних емігрантських рухів у боротьбі проти Москви. Зрозуміло, що така підтримка існувала перш за все для того, щоб польська сторона могла зміцнити власні спецслужби. Разом з тим, зважаючи на повну економічну та політичну залежність від поляків, керівники ДЦ УНР не могли розраховувати на інші варіанти розвитку подій.

На той час питаннями розвідки почав опікуватися Генеральний штаб, що входив до складу Військового міністерства, очолюваного відомим військовим генералом Володимиром Сальським. Він був досвідченим керівником штабної роботи та військовим організатором.

Разом з тим, він розумів, що зберегти регулярну армію неможливо, тому вважав, що найголовнішим завданням міністерства та штабу є збереження найбільш кваліфікованих офіцерів і солдатів, а також спрямування їхніх фахових знань і підготовки на служіння національній ідеї. З цією метою, він активно залучав діячів еміграції до створення різних українських розвідувальних організацій, які б займалися консолідацією українських емігрантів.

Однак такі організації ставали мішенню для розвідувальної та вербувальної діяльності більшовицьких спецслужб. Тому нагальним стало питання протидії їхній діяльності, і генерал підходив до цього питання з великою ретельністю. Для захисту організації національно-культурного життя військових емігрантів він розгорнув діяльність агентурної мережі в країнах Європи та деяких державах. На місцях його агенти займалися вивченням ситуації, виявленням сприятливих умов і недоліків щодо консолідації колишніх вояків, а також збором інформації про політичні настрої серед керівництва європейських держав та вплив політичних чинників на ситуацію всередині української громади.

Саме тому у цей час розвідувальні органи контролюють, аналізують та використовують усю інформацію, що надходить до розвідників.

Ключові слова: розвідувальна діяльність, розвідувальна інформація, агентура, операції, конспірація.

Ivan Servetsky, Oleksandr Sushko. HISTORY OF INTELLIGENCE ACTIVITIES OF THE UNR CENTRAL COMMITTEE (1926–1936)

The article provides a historical analysis of intelligence activities in Ukraine. The historical stages of the development of intelligence activities (1926–1936) are considered, which indicates the complex processes that occurred during this period of time. The main attention is paid to the outstanding leaders of intelligence activities during this period of time and their incredible efforts that they devoted to the formation of national intelligence units. The main emphasis is also placed on the possibilities of searching for intelligence information that they obtained for Ukraine.

However, such interest in the revival of the UNR special services was due not only to the desire of emigrants to continue the struggle for the liberation of Ukraine, but also to the events that took place at that time on the territory of Poland.

In May 1926, a coup took place in Poland, as a result of which J. Pilsudski came to power, who allowed the creation of the General Staff of the exiled Military Ministry of Ukraine, which included more than a hundred UNR officers. At this time, the «Promethean» movement was gaining strength in Poland, the main idea of which was to unite various émigré movements in the fight against Moscow. It is clear that such support existed primarily so that the Polish side could strengthen its own special services. However, given the complete economic and political

dependence on the Poles, the leaders of the UNR Central Committee could not count on other options for the development of events.

At that time, intelligence issues began to be dealt with by the General Staff, which was part of the Ministry of War, headed by the famous military general Volodymyr Salsky. He was an experienced head of staff work and a military organizer.

At the same time, he understood that it was impossible to preserve a regular army, therefore he believed that the most important task of the ministry and the staff was to preserve the most qualified officers and soldiers, as well as to direct their professional knowledge and training to serve the national idea. To this end, he actively involved emigration figures in the creation of various Ukrainian intelligence organizations that would be engaged in the consolidation of Ukrainian emigrants.

However, such organizations became a target for the intelligence and recruitment activities of the Bolshevik special services. Therefore, the issue of countering their activities became urgent, and the general approached this issue with great care. To protect the organization of the national and cultural life of military emigrants, he expanded the activities of an agent network in European countries and some states. On the ground, his agents were engaged in studying the situation, identifying favorable conditions and shortcomings in the consolidation of former soldiers, as well as collecting information about political sentiments among the leadership of European states and the influence of political factors on the situation within the Ukrainian community.

That is why at this time the intelligence agencies control, analyze and use all the information that comes to the intelligence officers.

Key words: intelligence activities, intelligence information, agents, operations, conspiracy.

Постановка проблеми. Розвідувальної діяльності, яка здійснюється на теренах України етапи розвитку розвідувальної діяльності у період (1926–1936), є надзвичайно актуальною для нашого часу. Особливо коли це стосується протидії більшовицький спецслужбі московії.

Тому провідні держави Європи, особливо Польщі докладали великих зусиль для створення, діяльності український спецслужб в еміграції.

У цьому контексті розвідка має особливе значення. Не дивлячись на складну політичну ситуацію українська розвідка встановлювала агентурні зв'язки з за кордоном, отримувала важливу інформацію на свою підтримку, що давало надію на відновлення державності у майбутньому.

В історичному контексті найбільш характерною особливістю становлення та розвиток розвідувальної діяльності Українських спецслужби було й те, що діяли вони на Європі, набували рис демократичного смислу.

Можна без перебільшення сказати, що це мало велике значення для подальшого спротиву Українського народу у боротьбі за свою незалежність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукову базу у дослідженні розвідувальної діяльності слали такі праці вчених, як: Я. М. Антонюк, С. І. Білокінь, Л. В. Бородич, Д. В. Веденєєв, О. М. Калюк, В. О. Козенюк, О. Р. Лебедєв, С. М. Мельниченко; В. М. Нікольський, В. Т. Окіпнюк, О. І. Олійник, Е. П. Петровський, В. Г. Пилипчук, В. С. Сідак, О. В. Тимошук, Д. А. Тихоненков, Ю. І. Шаповал та ін.

Мета статті. Метою статті є історичний аналіз становлення та розвиток розвідувальної діяльності в період (1926–1936), що має велике значення на національно-визвольний рух Українського народу.

Виклад основного матеріалу. Розвідка була важливою частиною політичної та військової традиції УНР у часи Української революції 1917–1921 років. Важливу роль вона відігравала і після відступу українського керівництва та війська на територію Польщі, де колишні керівники Директорії УНР, не бажаючи визнавати поразку, відповідно до закону «Про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в УНР» від 12 листопада 1920 р. започаткували роботу Державного Центру УНР (ДЦ УНР).

21 січня 1921 року на території Польщі, також почав діяти партизансько-Повстанський Штаб (ППШ), створений для налагодження зв'язку з повстанськими організаціями та партизанськими загонами, а також координації дій із метою збройного повалення радянської влади в Україні.

Оскільки головною метою ДЦ УНР та ППШ було повалення радянської влади, вони почали підготовку до масштабного військового походу – так званого Другого Зимового походу Армії УНР (жовтень–листопад 1921 р.). Під час підготовки та проведення цього військового походу розвідка ППШ відігравала не останню роль.

Однак сам похід виявився надзвичайно невдалим, після нього для ДЦ УНР настали тяжкі часи: провал операції, складне становище українців в еміграції та внутрішні суперечності призвели до кризи. Емігрантська спільнота шукала нові шляхи існування та сенс подальшої боротьби. Очільники намагалися налагодити співпрацю з урядами країн перебування, створювали організації, організовували військовий вишкіл солдатів та офіцерів. Усі ці заходи мали на меті консолідацію сил для майбутнього збройного виступу в Україні. Проте багато діячів втратили віру в можливість боротьби з радянською владою [1, с. 103–104].

1926 рік став переломним для уєнерівської еміграції, так 25 травня в Парижі було вбито Симона Петлюру, що стало потрясінням для усіх українців за кордоном. Деякі політики побачили в цьому стимул до об'єднання, інші ж відмовилися від подальшої діяльності в ДЦ УНР [2, с. 20].

Ті, хто вирішив продовжити боротьбу, ініціювали реорганізацію ДЦ УНР, одним із ключових напрямів якої стало зміцнення спецслужб. Було очевидно, що радянська агентура активно діяла серед українських емігрантів, намагаючись здобути інформацію, усунути опонентів та підірвати єдність спільноти. Водночас постало питання організації розвідки на території України для збору стратегічно важливих даних.

Однак такий зріст зацікавленості у відродженні спецслужб УНР був зумовлений не лише бажанням емігрантів продовжити боротьбу за визволення України, а й подіями, що відбувалися тоді на території Польщі. Річ у тім, що у травні 1926 року в Польщі стався переворот, у результаті якого до влади прийшов Ю. Пілсудський. З приходом Пілсудського змінилося ставлення до українських емігрантів, що дало їм надію на часткове відновлення дієздатності армії та підготовку на польській території плацдарму для майбутніх бойових дій проти радянських окупантів. Переїнявши владу, Пілсудський дозволив створити Генеральний штаб екзильного Військового міністерства, до складу якого зголосилися увійти понад 100 офіцерів УНР [2, с. 23].

У той же час у Польщі набирає сили рух «прометеїзму», основною ідеєю якого було об'єднання різних емігрантських рухів у боротьбі проти Москви. У 1926 році «Прометеївська ліга» об'єднала представників різних народностей, що були поневолені «червоною Москвою». Основними центрами цього руху стали Париж, Стамбул та Варшава. Маршал Пілсудський, як один з ідеологів цього проєкту, надавав йому значну підтримку, а польська військова розвідка координувала виконання прометеївської програми [3, с. 342–343].

Зрозуміло, що така підтримка існувала передусім для того, щоб польська сторона могла за рахунок емігрантів посилювати власні спецслужби та збройні сили. Однак, зважаючи на повну економічну та політичну залежність від поляків, керівники ДЦ УНР не могли розраховувати на інші варіанти розвитку подій.

На той час питаннями розвідки почав опікуватися Генеральний штаб, що входив до складу Військового міністерства, очолюваного відомим військовим генералом Воло-

димиром Сальським. Він був вправним штаббістом та військовим організатором і почав працювати в розвідці ще в часи Першої світової війни. Тоді, як офіцер Генштабу Київської військової округи, він працював у розвідувальному відділі та мав у своєму послужному списку вдалі операції та успішні вербування агентів [1, с. 105].

Вже в часи його роботи на чолі Військового міністерства він активно працював над збереженням кадрового потенціалу Армії УНР. Генерал розумів, що зберегти регулярну армію неможливо, тому вважав, що найголовнішим завданням міністерства та штабу є збереження найбільш кваліфікованих офіцерів і солдатів, а також спрямування їхніх фахових знань і підготовки на служіння національній ідеї. Для цього він активно залучав діячів еміграції до створення різних українських організацій, які б займалися консолідацією українських емігрантів.

Однак такі організації ставали мішенню для розвідувальної та вербувальної діяльності більшовицьких спецслужб. Тому нагальним стало питання протидії їхній діяльності, і генерал підходив до цього питання з великою ретельністю. Для захисту організації національно-культурного життя військових емігрантів він розгорнув діяльність агентурної мережі в країнах Європи та деяких державах Азійського континенту, де проживала українська діаспора. В. Сальський відправляв своїх представників на місця з чіткими інструкціями. На місцях його агенти займалися вивченням ситуації, виявленням сприятливих умов і недоліків щодо консолідації колишніх вояків, а також збором інформації про політичні настрої серед керівництва європейських держав та вплив політичних чинників на ситуацію всередині української громади. Сам генерал активно вивчав донесення агентів, консультувався з ними, давав вказівки та поради щодо ефективнішої роботи, фінансово підтримував свою агентуру та навіть особисто здійснював закордонні поїздки для ознайомлення із ситуацією на місцях [4, с. 193–195].

Зрозуміло, що за цю агентурну діяльність відповідав не лише сам міністр, а й Генеральний штаб. Послідовно Генштабом керували В. Куц, П. Шандрук та полковник П. Валійський.

У структурі Генерального штабу діяли три секції, кожна з яких відповідала за окремий напрям діяльності. Перша секція займалася перереєстрацією колишніх військовослужбовців, їхнім вишкілом, а також розробкою майбутньої військової структури. Друга секція

відповідала за проведення розвідувальної та контррозвідувальної діяльності, а також за поширення на території радянської України пропагандистської літератури. Третя секція виконувала допоміжні функції, зокрема займалася створенням пропагандистських матеріалів, які потім передавалися до другої секції. Крім того, вона періодично розробляла інструктивні документи. Наприклад, другий голова секції Петро Сікора у своїх листах до агентів надавав настанови та поради щодо дотримання конспірації та заходів безпеки [2, с. 37–38].

Діяльність другої секції була особливо продуктивною, оскільки ця секція не лише розробляла тактичні підходи, а й безпосередньо здійснювала розвідувальну та контррозвідувальну діяльність. Основною метою розвідки УНР у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років було здобуття даних в СРСР і використання здобутих даних для підризу радянської системи в Україні.

Саме тому ключовими напрямками її діяльності були:

- агентурне проникнення до урядових та партійних структур радянської України з метою вивчення напрямів політики та методів її реалізації;
- здобування інформації про боєздатність, технічне оснащення, розвиток окремих родів військ, а також тактику дій великих армійських з'єднань;
- проведення активних заходів пропагандистського характеру на території України;
- аналіз ситуації в прикордонних районах для ефективного перекидання агентів [5].

Загальне керівництво другою секцією спочатку взяв на себе Микола Чеботарів, який очолював її з кінця 1926 року по січень 1928 року. У цей період спецслужба УНР мала малий особовий склад, а обсяг завдань розвідки був доволі нешироким. З цієї причини у сучасних наукових працях не знайдено точної інформації не лише щодо обсягу виконаної роботи в перший рік діяльності, а й про структуру, штат і точні фінансові витрати на цьому етапі існування спецслужби. Імовірно, під керівництвом Чеботаріва спецслужба перебувала на стадії становлення, у межах якої відбувалося напрацювання нових методів роботи та пошук ефективних шляхів виконання завдань [2, с. 40].

Однак у 1928 році ситуація змінилася. Через конфронтацію з провідними діячами ДЦ УНР Чеботарів був звільнений із посади голови другої секції. Його місце зайняв Всеволод Змієнко – офіцер, який ще за часів Директорії УНР працював у Генеральному

штабі та мав безпосередній стосунок до військової розвідки [1, с. 114–115].

Саме під керівництвом Змієнка друга секція набула чіткої структури. Відтоді вона поділялася на три сектори:

1. Перший сектор – розвідувальний, мав назву «Наступ». Його керівниками були сотник В. Недайкаша, а з липня 1934 року – сотник Володимир Шевченко. Основними завданнями цього сектора було збирання інформації про загальну ситуацію в радянській Україні, підбір і навчання резидентів й встановлення контактів з українськими комуністами.

2. Другий сектор – контррозвідувальний, мав назву «Оборона». Очолювали його генерал Змієнко та поручник Фартушний. Основними завданнями сектора була охорона унерівських організацій від проникнення в них радянських агентів та дослідження настроїв і політичної орієнтації в інших емігрантських групах (спільно з першим сектором).

3. Третій сектор – аналітичний, мав назву «Сектор досліджень (вивчення)». Його керівником був Володимир Шевченко. Сектор займався дослідженням ситуації в Радянській Україні та аналізом стану сільського господарства, промисловості, фінансів, освіти, а також діяльності комуністичних партійних та адміністративних органів.

Для збору інформації третій сектор використовував методи збору інформації за відкритими джерелами, зокрема: радянську пресу, статистичні звіти, пропагандистські матеріали та інші друковані видання, що надходили до інших країн або були здобуті агентами. По суті, цей сектор виконував аналітичну роботу та забезпечував інформацією інші сектори, а також пропагандистську секцію Генерального штабу, яка на основі отриманих даних створювала агітаційні матеріали та розповсюджувала їх на міжнародних форумах і серед української еміграції [2, с. 41].

Офіційно, окрім керівника, у другій секції працювало 10 осіб. Однак існували й негласні помічники, які виконували розвідувальні та контррозвідувальні завдання поза штатом, тобто на громадських засадах. На відміну від штатних співробітників, які отримували постійну зарплатню, негласні помічники отримували плату лише за рішенням керівника військової спецслужби. Проте багато хто співпрацював зі спецслужбою УНР, не бажаючи розголошення цього факту з міркувань власної безпеки. Більшість з них були колишніми вояками, які проживали та працювали поблизу кордону СРСР, голови товариств колишніх вояків Армії УНР та представники Військового міністра ДЦ УНР

в екзилі у Румунії, Болгарії, Чехословаччині, Туреччині та Югославії.

Наприклад, негласним помічником був заступник міністра закордонних справ Р. Смаль-Стоцький та активний громадський діяч Левко Чикаленко. Зокрема, у 1927 році Чикаленко зустрічався в Берліні з членами Спілки Визволення України та, за даними радянської розвідки, він «обробляв перебіжчиків з УСРР з метою їх перекидання на Україну із завданнями розвідки УНР». А Смаль-Стоцький, за радянськими даними, фактично керував розвідкою спільно зі Змієнком [2, с. 42].

Основним партнером та інвестором української розвідки в той час була Польська держава, яка таємно фінансувала уенерівську спецслужбу через Міністерство закордонних справ та «двуйку» (польську військову розвідку). Польські кошти підтримували діяльність Військового міністерства УНР, а також другої секції, хоча Генеральний штаб самостійно визначав порядок їх розподілу. Наприклад, кошти спрямовувалися на утримання розвідувальних пунктів, виплати агентурі тощо [2, с. 50; 5].

Зрозуміло, що фінансування українського Генерального штабу з боку Польщі відбувалося не лише з метою підтримки українського руху, а й для реалізації власних інтересів. Взаємини між українською розвідкою та Другим відділом Генерального штабу Військового міністерства Польщі не мали чітких організаційних форм і скоріше зводилися до реалізації концепції підтримки українського руху в контексті польських стратегічних інтересів.

Попри це, польська сторона виокремлювала серед українських емігрантів окремі категорії осіб, які були так чи інакше пов'язані з діяльністю «двуйки». Зокрема, виділялися такі групи:

1) особи, які безпосередньо не виконували конкретних завдань для «двуйки», але розглядалися як кадровий резерв для майбутньої України, залежної від Польщі. До них належали стипендіати та офіцери-контрактники;

2) особи, які здійснювали безпосередню розвідувальну діяльність у рамках «двуйкарської» роботи, що мала зовнішньо «прометейський» характер.

Ця категорія поділялася на дві підгрупи: ті, хто підтримував прямі контакти з 2-ю експозитурою або з офіцерами Генерального штабу Військового міністерства Польщі, які очолювали закордонні представництва (відділення) та ті, хто співпрацював із «двуйкою» через посередництво II секції Генштабу Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі.

При цьому, хоча польська сторона мала інформацію про осіб із першої категорії, вона

не володіла достовірними відомостями щодо другої категорії. Тобто свою таємну агентурну мережу українська спецслужба не розкрила навіть перед союзниками [2, с. 45].

Поляки використовували українських розвідників для зміцнення власних позицій у сфері розвідки на території УРСР. У перспективі вони розглядали можливість використання української агентури для організації повстання, яке могло б привести до приєднання Правобережної України до Польщі. З огляду на таку стратегію, а також на повну матеріальну залежність ДЦ УНР від Польщі, польська сторона намагалася маніпулювати українською спецслужбою, не враховуючи інтересів української сторони.

Польська сторона мала настільки сильний вплив на уенерівську спецслужбу, що могла наполягати на зміні командувача сектором розвідки або вимагати здійснення операцій згідно з польськими пріоритетами. У разі відмови українських офіцерів виконувати ці вимоги польська влада погрожувала їхнім ув'язненням у концтаборі в Березі Картузькій [2, с. 47].

Не дивно, що на цьому тлі українські емігранти з ДЦ УНР шукали можливості співпрацювати і зі спецслужбами інших країн. У цей період уенерівські розвідники могли одночасно співпрацювати з двома, а іноді й з трьома розвідками. Наприклад, у 1927–1936 рр. спецслужба УНР встановила контакти з розвідками Румунії, Японії, Франції та Великої Британії. Така активність викликала серйозне невдоволення з боку польської сторони, і часом вона навіть вдавалася до дискримінаційних заходів щодо українських розвідників [2, с. 43–44, 47; 6, с. 30].

Цікавим є приклад співпраці з японською розвідкою. Так, у 1930 р. до Всеволода Змієнка та Володимира Сальського звернувся військовий аташе Японії у Польщі з пропозицією організувати розвідувальну діяльність на території СРСР силами української еміграції в Маньчжурії. Японська сторона обіцяла повну підтримку цієї ініціативи. Змієнко та Сальський погодилися на пропозицію, однак про це стало відомо полякам, які заборонили подальшу співпрацю. Проте деякі джерела вказують на те, що цього разу українські розвідники пішли проти волі поляків і, зважаючи на власні інтереси, все ж таки створили розвідувальний пункт. Відомо, що Змієнко періодично отримував інформацію з Далекого Сходу [5].

Загалом у той період агентурна мережа уенерівської розвідки будувалася на основі розвідувальних пунктів у різних країнах. У таких пунктах, які часто працювали під

прикриттям, керівниками були представники Військового міністерства ДЦ УНР та лідери українських громад. Завдяки діяльності другої секції Генерального штабу було створено розвідувальні осередки в Румунії, Чехословаччині, Туреччині, Болгарії, Персії та на Далекому Сході.

У цих пунктах керівники організовували збір розвідувальної інформації, займалися поширенням уєнерівських ідей та, якщо країна мала сухопутний кордон або морське сполучення з СРСР, організовували переправлення агітаційної літератури й агентів [1, с. 116; 5].

Зазвичай такими розвідувальними осередками керували позаштатні працівники другої секції. Серед них можна виділити Василя Филоновича – представника військового міністра УНР на Балканах, Гната Порохівського – співзасновника та співкерівника Комітету допомоги українським емігрантам імені С. Петлюри у Бухаресті, а також голову Товариства колишніх вояків Армії УНР у Румунії.

Важливу роль відігравав Василь Прохода – голова Товариства колишніх вояків Армії УНР у Чехословаччині. На розвідку також працював Дмитро Івашин («Геродот») – громадський діяч української еміграції в Румунії та журналіст. Івашин офіційно працював у посольстві УНР у Румунії та співпрацював із румунською розвідкою. Саме румунські спецслужби допомагали переправляти на територію СРСР розвідників, завербованих Івашином.

Окрім цього, розвідувальною діяльністю ДЦ УНР у Болгарії опікувався український скульптор, громадський діяч і голова Ради української еміграції в Болгарії – Михайло Іванович Паращук.

Змієнко також мав свого агента в Персії. Його ім'я невідоме, однак він працював на Індо-Європейському телеграфі та завідував лінією «Границя СРСР – Тавриз» [1, с. 132; 5].

Окремої уваги заслуговує розвідувальна діяльність УНР у Туреччині, зокрема в Стамбулі, який мав стабільне морське сполучення з Одесою. Це створювало сприятливі умови для налагодження розвідки та переправлення пропагандистської літератури до України. Діяльність спецслужби екзильного уряду в цьому регіоні здійснювалась, як і в інших, під пильним контролем В. Сальського, В. Змієнка та П. Сікори. Саме Сікора через агентів УНР налагодив канал передачі до Стамбула розвідувальної інформації.

З 1928 року Туреччина також стала базою радянської розвідки для роботи на Близькому Сході. ОДПУ вирішило використати розвідувальний канал УНР для власних потреб,

подавши дезінформацію про існування в Україні широкої мережі симпатиків екзильного уряду. Радянські агенти, зокрема завербовані моряки, видавали себе за зв'язкових із підпіллям, забезпечуючи надходження фальшивих розвідданих.

Керівництво УНР з підозрою ставилося до цих контактів, оскільки мало відомості про спроби радянських спецслужб проникнути до організації. Змієнко попереджав В. Сальського про можливу операцію радянський органів розвідки, тому для додаткового контролю у 1929 році до Туреччини було направлено Володимира Мурського, який мав наглядати за діяльністю української громади та контактами з Україною.

Документи свідчать, що Мурський підтримував зв'язки не лише з українською, а й з японською та французькою розвідками, надсилаючи В. Сальському інформацію про свою діяльність [5].

Цікавою є також діяльність Марії Пчелінської (Вольської) на користь української розвідки в Туреччині. З 1931 року вона проживала у Стамбулі та мала родинні зв'язки з В. Мурським. Її романтичні стосунки з аташе французького посольства Денарду сприяли налагодженню співпраці між розвідкою УНР та іноземними резидентами. Саме Марія познайомила Денарду з Мурським, що згодом призвело до його зустрічі в Парижі з представниками уряду УНР та генералом О. Удовиченком.

Для французької розвідки вона збирала інформацію про радянських агентів. Наприклад, їй вдалося викрити агента під псевдонімом «Вальтер» та розкрити конспіративну явку радянської резидентури, яка діяла під прикриттям магазину друкарських машинок у Стамбулі.

Окрім цього, вона сприяла співпраці української та японської розвідок. Марія підтримувала близькі стосунки з керівником японської резидентури в Стамбулі, полковником Імурою, завдяки чому організувала його зустріч із Мурським. Під час цієї зустрічі Мурський передав йому книгу «Справжнє обличчя нової Росії» та обговорив можливість друку нового накладу в Японії. Згодом, як і Денарду, Імура зустрівся в Парижі з представниками уряду УНР та українських спецслужб, що заклало основу для подальшої співпраці [7, с. 37–38].

Однак головним направленням розвідки ДЦ УНР були українські землі. Центром розвідувальної діяльності УНР в Україні були пункти поблизу польсько-радянського кордону. Їх очолював Іван Литвиненко-

Морозенко, який з 1927 по 1935 рік керував розвідувальними пунктами у Могиліані та Рівному. Під його командуванням діяли всі розвідувальні осередки Волинського прикордоння [8, с. 28; 9 с. 50].

Радянська розвідка була обізнана про цю діяльність. За даними ОДПУ, мережа Литвиненка охоплювала ключові прикордонні населені пункти, де агенти вели військово-розвідувальну та пропагандистську діяльність [9, с. 50].

До речі з 1925 року розвідувальні пункти у Корці та Ланівцях очолював видатний український військовий діяч та активний учасник повстанського руху на Україні Яків Орел-Гальчевський, який за допомогою поляків засилав агентів на територію окупованої України та займався переправлянням у районі «Кам'яної гори» літератури на Поділля. А з 1927 р. Керував розвідувальною діяльністю у Ланівцях інший відомий повстанець Яків Водяний [9, с. 52; 10 с. 50].

До складу розвідки входили колишні вояки УНР, емігранти та поліська молодь. Наприклад одним з таких молодиків залучених до співпраці був Тарас Бульба-Боровець, який згодом згадував, як молодь переправляла антирадянську літературу через кордон, а також здобувала відомості про ситуацію в СРСР, зокрема про голод 1932–1933 років [11, с. 16–17, 12, с. 36, 39].

У розвідувальній системі УНР на Рівненщині дотримувалися чіткої ієрархії. Розвідувальні пункти поблизу радянсько-польського кордону звітували перед Рівненським контрольним пунктом, а його керівник – перед вищим командуванням. Винятком був Я. Водяний, який з часом почав напряду доповідати та отримувати інструкції від В. Змієнка.

Керівники пунктів доповідали не лише про загальну ситуацію, а й про кожного агента, якого перекидали через кордон, а також про здобуту ним інформацію. У випадку особливо важливих даних агента могли особисто доставити на контрольний пункт або навіть до керівництва розвідки у Варшаві.

Завдяки вказівкам керівництва II секції військового міністерства, Литвиненко отримував перепустки для переходу кордону уєнерівською агентурою від польської бригадної розвідки. Однак більш тісні контакти з поляками були заборонені. Попри це, військове міністерство іноді порушувало ієрархію та без узгодження з Литвиненком перекидало агентів на територію України через розвідувальні пункти, що підпорядковувалися Рівненському контрольному пункту [5; 9 с. 52].

Агентів розвідки у цьому регіоні поділяли на дві групи: некваліфікованих, які займалися перевезенням літератури, і кваліфікованих, що вели вербування та інформаційну діяльність. Всі агенти діяли під конспіративними іменами [11, с. 18-19].

Також українська розвідка залучала до співпраці не лише емігрантів, а й втікачів із СРСР. Утікачів поділяли на три групи:

1. Надійних осіб (залишали в Польщі під наглядом приймаючої сім'ї).

2. Потенційних агентів (направляли до спеціального табору у Туреччині для перевірки та підготовки).

3. Підозрілих осіб (відправляли назад до СРСР).

Такий підхід допомагав не лише посилити розвідувальну діяльність, а й убезпечити мережу від можливих агентів радянських спецслужб. Попри це у середовищі української еміграції все одно діяли радянські агенти, які проводили вербування, поширювали дезінформацію та навіть організовували замах. Вони намагалися ввести в оману Литвиненка, переконуючи його у наявності в СРСР потужного підпілля на підтримку УНР [11 с. 20–21].

Рівненський розвідувальний осередок діяв до 1935 року, виконуючи важливі завдання, однак радянські спецслужби активно протидіяли йому, використовуючи різні методи підривної діяльності [9, с. 54–55].

Щодо військової розвідки ДЦ УНР, то 1 січня 1936 року, відповідно до наказу «Головної Команди і Флоту УНР» №1, II секцію Генерального штабу Міністерства військових справ було ліквідовано. Проте фактично розвідка продовжила діяти під керівництвом військового міністра та колишнього очільника II секції аж до початку Другої світової війни. Її діяльність обмежувалася локальними ініціативами, а деякі функції перейшли до інших міністерств ДЦ УНР [2, с. 161].

Серед причин ліквідації II секції – зміни у політиці Польщі після смерті Юзефа Пілсудського та зростання прихильності українських емігрантів до інших політичних течій. Багато діячів або втратили інтерес до активної боротьби, або перейшли на бік ОУН [1].

Висновки:

1. Діяльність розвідки УНР у міжвоєнний період відіграла важливу роль у збереженні української державницької традиції, зборі інформації про ситуацію в СРСР і підтримці ідеї української незалежності. Незважаючи на складні умови еміграції, постійну загрозу з боку радянських спецслужб і залежність від іноземних держав, українські розвідники

зможли створити розгалужену мережу агентури, яка діяла в Європі, Азії та безпосередньо на території Радянської України.

2. Одним із головних досягнень української розвідки було збереження кадрового потенціалу Армії УНР та організація військового вишколу. Важливу роль у цьому процесі відіграли В. Сальський та В. Змієнко, які змогли залучити кваліфікованих військових до розвідувальної та контррозвідувальної діяльності. ДЦ УНР ефективно використовував політичні зміни в Європі, зокрема прихід до влади Ю. Пілсудського, для зміцнення своїх структур та отримання підтримки з боку польських спецслужб.

3. Водночас залежність від іноземних держав стала однією з основних проблем у діяльності української розвідки. Польська влада, фінансуючи Генеральний штаб УНР, намагалася використовувати його агентурну мережу у власних інтересах, що обмежувало можливості українських спецслужб діяти самостійно. Це спричинило пошук альтернативних партнерів, зокрема у Франції, Японії та Румунії.

4. Розвідувальна діяльність у Польщі, Туреччині, Румунії та інших країнах дозволила отримати важливі дані про політичну ситуацію в регіоні, проте вона також привертала увагу радянських спецслужб. ОДПУ вдалося впровадити своїх агентів до української еміграції, що призвело до серйозних вито-

ків інформації та послаблення діяльності українських спецслужб.

5. Головним напрямком роботи української розвідки залишалася діяльність у прикордонних регіонах СРСР. Розвідувальні пункти на території Волині та Полісся здійснювали агентурну розвідку, організовували переправлення літератури, а також виявляли зміни в політичній і військовій ситуації в СРСР, аж до 1935 року.

6. Офіційне закриття II секції Генерального штабу УНР у 1936 році не означало повного припинення розвідувальної діяльності. Вона продовжувалася в обмеженому форматі до початку Другої світової війни. Однак зміна політичної ситуації в Європі, зокрема загострення відносин між Польщею та СРСР, а також посилення ОУН, поступово витіснили ДЦ УНР з провідних позицій серед української еміграції.

7. Перспективи подальших досліджень цієї теми можуть включати глибший аналіз діяльності українських спецслужб у контексті європейської політики міжвоєнного періоду.

Таким чином, цікавим напрямком є вивчення співпраці української розвідки з іншими спецслужбами. Крім того, важливим є дослідження радянських документів розвідки, які містять інформацію відносно їх боротьби з контррозвідкою та розвідкою ДЦ УНР.

Література:

1. Скрипник О. В. Українська розвідка: 100 років боротьби, протистоянь, звершень. ADEF-Ukraine, 2020. 344 с.
2. Сідак В. С., Вронська Т. В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. К. : Темпора, 2003. Видавництво Національної академії СБ України, 2003. 240 с.: іл.
3. Цибулькін В. В., Рожен Л. М. Веденєєв Д. В., Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України. «Преса України». 2011, С 536, ISBN 978-966-472-099-8.
4. Каменцев Д. С. Мене завжди тішило й почасти дивувала та велика напружена праця, яку переводять наші вояки...: роль Володимира Сальського в організації української військової еміграції (1921–1940). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2018. 31, 190–202.
5. Сідак В. Особливості розвідувальної діяльності військової спецслужби Державного Центру УНР в екзилі у міжвоєнний період. *Воєнна історія*. 2002. 3–4, 97–109.
6. Парандій В. О. Діяльність військової спецслужби Державного Центру УНР в екзилі (1926–1936 рр.). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. Вип. 27.
7. Підгірна Л. М. Дипломатично-розвідувальна діяльність Марії Пчелінської у Стамбулі у 1930-х рр. Секція Історичних наук, 2022. 37.
8. Бутенко Л.Г. Забуті імена: Іван Литвиненко – полковник армії УНР. Матеріали обласного круглого столу з нагоди відзначення 80-річчя створення Сумської області «Сумщина від давнини до сьогодення: проблеми ідентичності, ментальності, самосвідомості». 2019. 27.
9. Давидюк Руслана Петрівна. Діяльність спецслужби Державного центру УНР у Кременецькому повіті. *STATE TERROR OF THE SOVIET ERA*. 2022. 64.
10. Коваль Р. Яків Орел-Гальчевський: боротьба і філософія боротьби. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», «Орієнтир», 2017. 128 с. ISBN 978-97658-9-5.
11. Давидюк Руслана Петрівна. Рівненський вектор розвідки Державного центру Української Народної Республіки. *Військово-науковий вісник*. 2019. 31, 14–26.
12. Отаман Т. Бульба-Боровець, Армія без держави. Слава і трагедія Українського Повстанського Руху. Інститут Дослідів Волині ч. 45, Накладом Товариства «Волинь» Вінніпег. 1981. 327 с.

УДК 355.232:343.9:378.1(477)

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.9>**Дмитро ЦІСАР**

доктор філософії в галузі права, старший науковий співробітник наукового центру проблем виховання доброчесності та запобігання корупції у секторі безпеки та оборони

Національного університету оборони України

ORCID: 0000-0002-4801-8483

Сергій ХАЛИМОН

доктор юридичних наук, професор, заступник начальника кафедри теорії права

та кримінально-процесуальної діяльності факультету правоохоронної діяльності

Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0003-2998-7235

ПРАВОВИЙ СТАТУС КУРСАНТІВ У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Наукова стаття присвячена висвітленню правового статусу військовослужбовців/курсантів під час проходження ними військової служби чи навчання у вищих військових навчальних закладах України. Розкрито проблеми, ризики та загрози спричиненні повномасштабною військовою агресією РФ проти України, що виникли у сфері здійснення та забезпечення процесів набуття громадянами вищої освіти у закладах вищої освіти, що надають таку послугу.

Визначено що університети, академії, інститути, коледжі, які діють у системі військової освіти являються спеціалізованими навчальними закладами та здійснюють підготовку військовослужбовців, які під час навчання проходять військову службу на добровільній основі, та на цей період набувають статусу «курсант».

Доведено що визначені норми загальної площі для розміщення військовослужбовців/курсантів в казармах тожні із нормами утримання заарештованих, затриманих, узятих під варту, засуджених осіб. При цьому особи засудженні до позбавлення волі наділені правом щодо покращення своїх житлових умов, на відміну від військовослужбовців/курсантів які такого права не мають. Встановлено що військовослужбовцям як і засудженим заборонено самовільно залишати установу свого перебування/навчання, а за належне чи неналежне дотримання умов та порядку відбування покарання до засудженого застосовуються заходи щодо змін умов його тримання, в той час як до засудженого військовослужбовця застосовуються лише заходи заохочення чи стягнення.

Розглянуто питання тривалості робочого тижня та відмінностей між засудженими та курсантами, які як встановлено навчаються в тиждень на один день більше від засуджених, яким за законодавством визначено п'ятиденний робочий тиждень або тривалістю 40 годин.

Визначено прямий вплив умов утримання військовослужбовців на їхній морально-психологічний стан, що як наслідок відображається на відношенні до виконання службових обов'язків та не сприяє популяризації військової служби.

Ключові слова: військовослужбовці, курсанти, освіта, вищий військовий навчальний заклад, засудженні.

Dmytro Tsisar, Serhii Khalymon. LEGAL STATUS OF CADETS IN HIGHER MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UKRAINE: PROBLEM ASPECTS

The scientific article is devoted to highlighting the legal status of military personnel/cadets during their military service or study at higher military educational institutions of Ukraine. The article reveals the problems, risks and threats caused by the full-scale military aggression of the Russian Federation against Ukraine that have arisen in the sphere of implementing and ensuring the processes of obtaining higher education by citizens in higher education institutions that provide such a service.

It has been determined that universities, academies, institutes, and colleges operating in the military education system are specialized educational institutions and train military personnel who, during their studies, undergo military service on a voluntary basis and acquire the status of «cadet» for this period.

It has been proven that the established norms of common area for accommodating military personnel/cadets in barracks are identical to the norms for the detention of arrested, detained, taken into custody, and convicted persons. At the same time, persons sentenced to imprisonment have the right to improve their living conditions, unlike military personnel/cadets, who do not have such a right. It has been established that military personnel, like convicts, are prohibited from arbitrarily leaving their institution of residence/training, and for proper or improper compliance with the conditions and procedure for serving a sentence, measures are applied to the convict to change the conditions of their detention, while only measures of encouragement or punishment are applied to the military personnel.

The issue of the length of the work week and the differences between convicts and cadets, who, as established, study one day more per week than convicts, who are legally required to have a five-day work week or a 40-hour work week, has been considered.

The direct impact of the living conditions of military personnel on their moral and psychological state has been determined, which, as a result, is reflected in their attitude towards the performance of official duties and does not contribute to the popularization of military service.

Key words: military personnel, cadets, education, higher military educational institution, convicted persons.

Постановка проблеми. В Україні освітні процеси в закладах вищої освіти перебувають не в кращому своєму положенні, оскільки вплив повномасштабної російської військової агресії проти України, негативно позначився на усіх сферах життєдіяльності держави, постійній міграції людей, знищенні інфраструктури, анексії територій, щоденному терорі цивільного населення та вчиненні інших військових злочинів. Саме ці фактори вплинули на обсяг абітурієнтів до вищих військових навчальних закладів. Проведення щорічних профорієнтаційних заходів із потенційними вступниками, навряд чи зможуть виправити наявну ситуацію без проведення змін та удосконалення чинного законодавства у сфері здійснення та забезпечення військової освіти. Серед проблем викликаних повномасштабним вторгненням одне із провідних місць посідає проблема пов'язана із стандартами організації порядку проходження військової служби та навчання у вищих військових навчальних закладах України, які діють за параметрами радянських часів, прирівнюючи статус військовослужбовців/курсантів із особами, що утримуються у місцях несвободи (затримані чи засуджені до позбавлення волі на певний строк).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Освіта як основа розвитку нації та утвердження держави на світовій арені, постійно перебуває в полі зору науковців. Виклики та загрози в освітньому середовищі спричинені війною на території України надали поштовху до розв'язання нових актуальних проблем що з'явилися.

Так, над висвітленням та вирішенням питань удосконалення та зміни поглядів до освіти в умовах сьогодення та визначенням основ правового статусу військовослужбовців під час навчання у вищих військових навчальних закладах України, висвітлено у працях таких науковців як: Т. Ніколаєнко, Є. Ніколаєва, Г. Рій, І. Шемелинець, S. Salkutsan, Al. Stolberg та інших.

Проте наявний ресурс отриманих результатів проведених досліджень не розкриває у повній мірі той обсяг наявних проблем та потребує додаткових наукових пошуків у сфері належного визначення правового статусу військовослужбовця під час проходження ними військової служби та навчання.

Метою статті є висвітлення деяких проблемних аспектів правового статусу військовослужбовців/курсантів під час навчання у вищих військових навчальних закладах України.

Виклад основного матеріалу дослідження. За статтею 53 Конституції України,

держава забезпечує кожному громадянину право на здобуття вищої освіти, її доступність та безоплатність із наданням державних стипендій та пільг [5, ст. 53]. Проте після 24 лютого 2022 року коли РФ розпочала повномасштабну військову агресію проти України система освіти зазнала серйозних змін викликаних новими ризиками та загрозами (ракетні атаки, терористичні акти та руйнування).

Так, за даними аналітичного звіту проведеного такими науковцями як, Є. Ніколаєв, Г. Рій, І. Шемелинець аналітичного центру «ОсвітАналітика» Київського університету імені Бориса Грінченка, щодо проблем та викликів які спіткали українську систему вищої освіти з початком повномасштабної військової агресії РФ проти України, лише за 300 днів після початку війни в Україні було зруйновано 361 заклад освіти і ще 2 556 пошкоджено, фінансування закладів освіти було секвестровано, а за доступними даними станом на вересень 2022 року більше 6 мільйонів осіб з яких 665 тисяч студентів та учнів шкіл (16 % від загальної кількості) та 25 тисяч освітян (6 % від загальної кількості) покинули територію України, що призвело до зменшення на понад 20 % кількості вступників у порівнянні із 2021 роком [1, с. 20–22, 32–33].

Як зауважив заступник начальника Полтавського територіального центру комплектування та соціальної підтримки, начальник сектору комплектування полковник Владислав Литовченко, під час вступної кампанії в 2024 році спостерігається недобір здобувачів вищої освіти, оскільки вступників в нашу країну зараз фізично набагато менше, ніж у попередні роки [9]. Однак незважаючи на виклики що зумовлені війною, бажання та зацікавленість здобуття вищої освіти в закладах вищої освіти України у сучасній молоді не згасає. В цьому питанні не є виключенням і здобуття освіти у вищих військових навчальних закладах, оскільки в умовах сьогодення такий вибір молоді з точки зору моралі, патріотичності та життєвої необхідності держави цілком виправданий і повністю повинен підтримуватися державою.

Тому необхідно зазначити про те, що університети, академії, інститути, коледжі, які діють у системі військової освіти Міністерства оборони України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України належать до навчальних закладів, де освіта є спеціалізованою та цілеспрямованою на здобуття і формування у громадян відповідних професійних військових навичок [11, ст. 5; 15, ст. 21].

Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 року № 2232–ХІІ, визначає що громадяни України, які в установленому порядку зараховані до вищих військових навчальних закладів або військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти для здобуття певних освітніх рівнів і не мають звань офіцерського складу, вважаються курсантами [10, абз. 1, ч. 4, ст. 25]. Оскільки офіційного статусу «курсант», набувають лише військовослужбовці що навчаються у військовому навчальному закладі та не мають офіцерських військових звань [11, ч. 6, ст. 15], то слід підкреслити, що такі особи у своєму повсякденному житті та службовій діяльності керуються Конституцією України, Законами України, Статутами Збройних Сил України та іншими нормативно-правовими актами [19, ст. 4].

Так, Статутом внутрішньої служби Збройних Сил України розміщення курсантів передбачається в казармах [19, ст. 131]. Походження слова казарма можливо пов'язане з арабським словом аль-Казр, що у свою чергу утворено з латинського лат. *castrum* (укріплений військовий табір). Казарми були відомі ще з часів Римської Імперії та призначалися для проживання військових де для їхніх потреб розміщувалось усе необхідне. Сучасні казарми чи казармені містечка, як правило розміщені на території військової частини та огорожені парканом із колючим дротом що охороняється [4].

На сьогодні Статутом внутрішньої служби Збройних Сил України розмір площі в спальних приміщеннях казарми встановлюється в межах від 2,5 до 4 квадратних метрів на кожного військовослужбовця, при цьому об'єм повітря повинен бути 9–12 кубічних метрів [19, ст. 135]. На цій підставі зацентруємо нашу увагу. Якщо у разі арешту, затримання, узяття під варту чи засудження військовослужбовця, то в приміщенні камері гауптвахти площа на одного такого військовослужбовця відповідно до законодавства не може бути менш як 4 квадратні метри [13, п. 5, розд. IV; 6, ч. 1, ст. 115]. Такі ж норми застосовуються і до військовополонених відповідно до статті 25 Женевської Конвенції про поводження із військовополоненими та відповідають основним положенням законодавства України, де вони розміщують військовополонених в умовах, настільки сприятливих, наскільки сприятливими є умови розквартирування в тій самій місцевості військ держави, що тримає в полоні, і це стосується як самих приміщень так і загальної площі й мінімальної кубатури повітря [2, ст. 25; 12, ст. 28, розд. VI; 21, с. 73].

Оскільки відповідно до пункту 8 статті 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» військові частини, гауптвахти, дисциплінарні батальйони відносяться до місць несвободи і можуть відвідуватися Уповноваженим Верховної ради України з прав людини без попереднього повідомлення про час і мету відвідування таких місць, то ми спробуємо порівняти умови розміщення курсантів із умовами утримання засуджених осіб до позбавлення волі на певний строк [20, п. 8, ст. 13; 8, с. 206].

Частина 1 статті 115 Кримінально-виконавчого кодексу України, яка врегульовує матеріально-побутове забезпечення засуджених до позбавлення волі також визначає що норма жилої площі на одного засудженого не може бути меншою як чотири квадратні метри [6, ч. 1, ст. 115]. При цьому Закон України «Про попереднє ув'язнення» передбачає право на отримання послуги із забезпечення поліпшених умов тримання для осіб яких взято під варту [18, ст. 111], на відміну від курсантів яким таке права не надається, хоча і не забороняється.

Враховуючи зазначене можемо сформулювати думку, що умови розміщення курсантів у вищих військових навчальних закладах прирівнюються, а той гірші за умови заарештованих, затриманих, узятих під варту, засуджених військовослужбовців, військовополонених чи навіть засуджених осіб до позбавлення волі. Зауважимо, що держава фактично самоусувається від потреби перегляду способів розміщення курсантів, наголошуючи що такі особи в добровільному порядку проходять військову службу. Дана норма розповсюджується на курсантів як Збройних Сил України, так і Державної прикордонної служби України [16, абз. 2–3, п. 5; 17, абз. 2, п. 3].

Продовжуючи порівняльну аналогію слід також врахувати і ряд обмежень, які покладаються як на військовослужбовців так і на засуджених, серед яких є обмеження свободи. Як військовослужбовцям так і засудженим заборонено самовільно залишати місце свого перебування. Проте важливо пам'ятати, що військовослужбовець (курсант) обрав такі обмеження добровільно тоді, як засуджений зобов'язаний терпіти такі обмеження в наслідок своєї протиправної поведінки в минулому [8, с. 208].

Наступна невідповідність це робочий (навчальний) тиждень. Так ст. 199 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України передбачає, що для військовослужбовців курсантів (слухачів) військових навчальних закладів, навчальних центрів, військових частин встановлюється шестиденний

робочий тиждень з одним вихідним днем. Тривалість робочого тижня встановлюється законом [19, ст. 199]. Тоді як для засудженого відповідно до ст. 119 Кримінально-виконавчого кодексу України, робочий тиждень не може перевищувати норму тривалості робочого часу, встановленого законодавством про працю. А законодавство про працю визначає п'ятиденний робочий тиждень або 40 годин [6, ст. 119; 8, с. 209; 7]. При цьому у переважній більшості країн Європейського союзу навчальний тиждень у курсантів військових навчальних закладів становить п'ять днів.

Повсякденне життя курсантів, військово-службовців визначається на підставі розпорядку дня. Характерним для всіх є наявність постійного контролю та нагляду за вище згаданими категоріями осіб, шляхом щоденного проведення ранкового огляду та вечірньої перевірки [19, ч. 1, ст. 201; 13, п. 1, розд. IX; 14, п. 1, розд. VII]. Такий нагляд та контроль за особою (курсантом) яка в добровільному порядку проходить військову службу, не побудований на принципах довіри і взаємоповаги та носить формат тотальної диктатури з боку держави до цієї особи з моменту набуття нею статусу «військовослужбовця». Така форма гіперконтролю навряд чи виступає стимулюючим фактором розвитку особистості майбутнього офіцера-лідера. Виховання курсанта починається з умов у яких він навчається та поваги до його статусу та має відповідати основам Загальної декларації прав людини де освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних її свобод [3, п. 2, ст. 26].

Цілком погоджуємося із тезою S. Salkutsan & Al. Stolberg, що від початку російського вторгнення 24 лютого 2022 року Збройні Сили України продемонстрували здатність

максимально збільшити свою присутність на полі бою. Для того, щоб мати стійкий потенціал для подібного успіху в майбутньому, військова освіта, підготовка, а також матеріально-технічне і побутове забезпечення військовослужбовців повинні бути здатні робити те ж саме [22, с. 75].

Висновки. Україні в умовах протистояння військовій агресії РФ яка розпочалась з 2014 року, на своєму шляху до євроінтеграції та розбудови військової складової за стандартами НАТО, на законодавчому рівні необхідно переглянути нормативно-правове регулювання, що визначає основи здійснення розміщення, навчання та правового статусу військовослужбовців/курсантів у вищих військових навчальних закладах.

Неприпустимим є той факт що військово-службовця/курсанта, особу яка добровільно проходить військову службу утримують відповідно до норм розміщення та розпорядком дня, яке застосовуються до осіб що в примусовому порядку утримуються чи позбавлені волі, і навіть подекуди гірших. Усвідомлення такого порівняння негативно позначається на авторитетності вищого військового навчального закладу, як такого щоб розглядати питання для майбутнього здобуття в ньому вищої військової освіти.

Такий формат підготовки курсантів навряд позитивно впливає на розвиток офіцерських, лідерських якостей, скорше деформую особистість її морально-ділові якості, змушуючи сприймати життя не відповідно до установлених законодавчих норм, а скоріш за неформальними правилами поведінки осіб, які примусово утримуються та позбавлені волі, що як наслідок впливає на його морально-психологічний стан та може спричинити наслідки, які виправити буде вже неможливо.

Література:

1. Вища освіта в Україні: зміни через війну : аналітичний звіт. Є. Ніколаєв, Г. Рій, І. Шемелинець. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 94 с.
2. Женевська Конвенція про поводження із військовополоненими : Конвенція від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text
3. Загальна декларація прав людини : Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
4. Казарма. Вікі Київського столичного університету імені Бориса Грінченка. Стаття. URL: <https://cutt.ly/FrkMjDuD>
5. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. (редакція від 01 січня 2020 року). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
6. Кримінально-виконавчий кодекс України : *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 3–4. Ст. 21 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>
7. Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія) : навч. посіб. / за ред. О. М. Джужі. Київ : НАВС, 2013. 620 с.

8. Ольховий І., Халимон С. Деякі проблеми правового статусу військовослужбовця (курсанта). *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану* : тези III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 14 березня 2025 року). Хмельницький : Вид. Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, 2025. С. 206–210.
9. Переваги навчання у військових навчальних закладах та подовження прийому здобувачів: інтерв'ю із заступником очільника Полтавського ТЦК та СП. Полтавська Хвиля. Стаття. URL: <https://cutt.ly/KrkYUn6X>
10. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 р. № 2232–ХІІ (редакція від 29 листопада 2024 року). *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
11. Про затвердження Положення про вищі військові навчальні заклади : постанова Кабінету Міністрів України від 12.05.2021 р. № 467. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/467-2021-%D0%BF#Text>
12. Про затвердження Порядку тримання військовополонених : постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2022 р. № 413. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-%D0%BF#n23>
13. Про затвердження Порядку тримання засуджених, узятих під варту, заарештованих та затриманих військовослужбовців : наказ Міністерства оборони України від 03.11.2020 р. № 394. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0038-21#Text>
14. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : наказ Міністерства юстиції України від 28.08.2018 р. № 2823/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text>
15. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145–VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017, № 38–39, Ст. 380. URL: <https://cutt.ly/TrkYUS0K>
16. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : Указ Президента України від 10.12.2008 р. № 1153/2008. URL: <https://cutt.ly/TrlwvQJX>
17. Про Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України : Указ Президента України від 29 грудня 2009 р. № 1115/2009 (редакція від 26 грудня 2023 року). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1115/2009#Text>
18. Про попереднє ув'язнення : Закон України від 30 червня 1993 року № 3352–ХІІ. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1993, № 35, ст. 360. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12#Text>
19. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 року № 548–XIV (редакція від 04 травня 2024 року). *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст. 194. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14>.
20. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1998. № 20. Ст. 99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>
21. Цісар Д. В. Розміщення військовослужбовців (курсантів) в казармах вищих військових навчальних закладах України: проблемні аспекти. *The process and dynamics of the scientific path*. Збірник наукових праць «SCIENTIA» за матеріалами VIII Міжнародної науково-теоретичної конференції. (09 травня 2025, м. Страсбург, Французька Республіка), 2025. С. 72–74. URL: <https://cutt.ly/5rzqr2di>
22. Salkutsan S. & Stolberg Al. (2022) The Impact of War on the Ukraine Military Education System: Moving Forward in War and Peace. *Connections QJ*. 21, no. 3 (2022): 67–76. URL: <https://doi.org/10.11610/Connections.21.3.41>

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.10>**Кирило ШИПОВ**аспірант Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЗАФІКСОВАНИХ В АВТОМАТИЧНОМУ РЕЖИМІ, ВЧИНЕНИХ ВОДІЯМИ ЛЕГКОВИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ

У статті досліджено особливості кваліфікації адміністративних правопорушень, зафіксованих в автоматичному режимі, вчинених водіями легкових транспортних засобів. Актуальність теми обумовлена підвищенням ролі цифрових технологій в галузі безпеки дорожнього руху, постійним планомірним поширенням в Україні систем автоматичної фіксації порушень правил дорожнього руху, що змінює класичний підхід до визначення складу адміністративного проступку. Основна увага приділяється аналізу складу правопорушення (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона), визначенню особливостей застосування положень статей 14-2, 122, 123 Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також аналізу правових колізій щодо відповідальності осіб, які фактично не вчиняли порушення.

У статті підкреслено, що у випадках автоматичної фіксації правопорушення відповідальність покладається на власника або належного користувача транспортного засобу незалежно від того хто фактично перебуває за кермом. При цьому презюмується вина, а обов'язок доведення непричетності до правопорушення покладається на особу яка притягається до відповідальності. Зазначається, що такий спосіб правового регулювання може посягати на принцип презумпції невинуватості та індивідуалізації юридичної відповідальності. Крім того, проаналізовано специфіку доказування, виявлено процедурні прогалини та проблеми реалізації права на захист. Розглянуто також положення щодо іноземних громадян, які ввезли транспортний засіб на територію України, і складнощі притягнення до відповідальності таких осіб.

Наголошується на потребі внесення змін до законодавства, спрямованих на вдосконалення процедури притягнення до адміністративної відповідальності, шляхом запровадження чіткого розмежування між автоматичною та не автоматичною фіксацією; регламентацію механізмів перевірки достовірності доказів; інформування відповідальних осіб про факт складення постанови через цифрові канали зв'язку, зокрема інтеграцію з мобільними додатками. Стаття має теоретичну та практичну цінність для удосконалення процесу кваліфікації окремих адміністративних правопорушень в сфері безпеки дорожнього руху.

Ключові слова: фіксація правопорушень в автоматичному режимі, адміністративна відповідальність, кваліфікація правопорушення, власник транспортного засобу, презумпція невинуватості, цифрові технології.

Kyrylo Shypov. PECULIARITIES OF THE LEGAL QUALIFICATION OF ADMINISTRATIVE OFFENSES RECORDED IN AUTOMATIC MODE, COMMITTED BY DRIVERS OF PASSENGER VEHICLES

The article examines the features of the qualification of administrative offenses recorded in automatic mode, committed by drivers of passenger vehicles. The relevance of the topic is due to the increasing role of digital technologies in the field of road safety, the constant systematic spread in Ukraine of systems for automatic recording of traffic violations, which changes the classical approach to determining the composition of an administrative offense. The main attention is paid to the analysis of the composition of the offense (object, objective party, subject, subjective party), the determination of the features of the application of the provisions of Articles 14-2, 122, 123 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, as well as the analysis of legal conflicts regarding the liability of persons who did not actually commit the violation.

The article emphasizes that in cases of automatic recording of an offense, the owner or proper user of the vehicle is responsible, regardless of who is actually driving. In this case, guilt is presumed, and the obligation to prove non-involvement in the offense is imposed on the person who is held liable. It is noted that this method of legal regulation may encroach on the principle of the presumption of innocence and individualization of legal liability. In addition, the specifics of proof are analyzed, procedural gaps and problems of implementing the right to defense are identified.

The provisions on foreign citizens who have imported a vehicle into the territory of Ukraine and the difficulties of holding such persons accountable are also considered.

The need for amendments to the legislation aimed at improving the procedure for bringing to administrative responsibility is emphasized, by introducing a clear distinction between automatic and non-automatic fixation; regulation of mechanisms for verifying the reliability of evidence; informing responsible persons about the fact of drawing up a resolution through digital communication channels, in particular integration with mobile applications. The article has theoretical and practical value for improving the process of qualifying individual administrative offenses in the field of road safety.

Key words: automatic recording of offenses, administrative liability, qualification of offense, vehicle owner, presumption of innocence, digital technologies.

Постановка проблеми та її зв'язок із науковими та практичними завданнями. Застосування цифрових технологій у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху істотно трансформувало традиційні підходи до кваліфікації адміністративних правопорушень. Особливої актуальності ці зміни набули у зв'язку з впровадженням в Україні системи автоматичної фіксації адміністративних правопорушень. Впровадження такої системи зумовило появу нових підходів до аналізу складу правопорушення, спрощення процесу доказування та процедур розгляду справ, зокрема в частині автоматизованого виявлення та збору інформації і формалізованого визначення суб'єкта адміністративної відповідальності.

Окрему дослідницьку увагу в межах цієї проблематики варто приділити адміністративним правопорушенням, які вчинені водіями легкових транспортних засобів та зафіксовані в автоматичному режимі, адже в них проявляються унікальні ознаки складу правопорушення, зокрема: специфіка об'єктивної сторони, що фіксується технічними засобами без участі уповноваженої особи; ускладнення у встановленні суб'єктивної сторони у зв'язку з відсутністю безпосереднього контакту з водієм; а також наявність формально визначеного суб'єкта відповідальності у вигляді власника або належного користувача транспортного засобу, що є результатом дії спеціальної правової норми Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). З огляду на вказане, дослідження особливостей кваліфікації таких правопорушень становить значний науковий та практичний інтерес, адже йдеться про правові конструкції, які відхиляються від класичних загальних принципів адміністративної відповідальності, зокрема принципу вини та особистого характеру відповідальності.

Аналіз досліджень і публікацій, що мають значення для розв'язання даної проблеми і на які спирається автор при підготовці даної статті. Теоретичну основу статті складає значне коло нормативних документів, наукових джерел, електронних ресурсів і навчально-інформаційних матеріалів, присвячених відносно новому для вітчизняного права явища – глибокій імплементації цифрових технологій у процедуру виявлення і фіксації адміністративних правопорушень. Робота спирається також і на дослідження вітчизняних науковців, зокрема: О.В. Битяк, М.Ю. Веселова, С.С. Єсімова, М.В. Коваліва, Р.Ю. Молчанова, Р.Л. Сопільника, які опрацьовували окремі питання провадження за правопорушеннями, зафіксованими в автома-

тичному режимі. Водночас, глибокого дослідження порушень, вчинених водіями при керуванні легковими транспортними засобами раніше не проводилось.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Встановлення і окреслення особливостей правової кваліфікації адміністративних правопорушень водіями легкових транспортних засобів, виявлених і зафіксованих в автоматичному режимі з використанням сучасних технічних засобів рішень.

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Технічні засоби фіксації порушень правил дорожнього руху в Україні використовувались уповноваженими органами міліції, а після 2015 року – поліцією протягом всього часу незалежності України. Ще в 2008 році Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху» було доповнено КУпАП статтею 14-1, яка передбачала притягнення до відповідальності саме власників транспортних засобів, у випадку фіксації правопорушень технічними засобами, працюючими в автоматичному режимі, та внесено зміни до статті 258 Кодексу щодо спрощення процедури складання адміністративних матеріалів за фактами виявлення порушень в автоматичному режимі, що однак, не призвело до повноцінного впровадження системи автоматичної фіксації порушень правил дорожнього руху в Україні. Разом з цим, в 2015 році до Закону України «Про дорожній рух» внесено зміни у статтю 4, якими віднесено до компетенції Кабінету Міністрів України підготовку проектів законів, нормативно-правових актів з питань дорожнього руху та його безпеки. Фактично ж, нормативне запровадження системи автоматичної фіксації правопорушень в Україні відбулося лише у 2017 році з прийняттям Постанови Кабінету Міністрів України № 833 «Про функціонування системи фіксації адміністративних правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху в автоматичному режимі» [11]. Реальний запуск і початок повноцінної роботи цієї системи почався тільки з червня 2020 року, коли почали працювати перші комплекси автоматичної фіксації порушень правил дорожнього руху в Києві та Київській області [12].

Автоматичне виявлення і фіксація правопорушень здійснюється за допомогою сертифікованих технічних засобів, що мають функцію фото- та/або відеозапису. 24 березня 2025 року Державною установою «Центр

інфраструктури та технологій Міністерства внутрішніх справ України» на території України було активовано 40 нових комплексів автоматичної фіксації порушень правил дорожнього руху. Завдяки цьому загальна кількість таких приладів в державі сягнула 340 [1].

Відповідно до ст. 14-2 КУпАП [7], підставою для розгляду справи є інформація, зафіксована приладами контролю за дотриманням правил дорожнього руху з функціями фото-, відеофіксації. Таким чином, фіксація правопорушення не вимагає безпосередньої присутності поліцейського або іншої уповноваженої особи, що є принциповою відмінністю від традиційної моделі правозастосування.

Власники легкових транспортних засобів несуть відповідальність за порушення правил дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі, відповідно до частин 1–4 ст. 122 та частини 1 ст. 123 КУпАП. Стаття 122 КУпАП [7] охоплює перевищення встановлених обмежень швидкості руху транспортних засобів; проїзд на заборонний сигнал світлофора; порушення правил зупинки і стоянки; порушення правил руху і зупинки на смузі для маршрутних транспортних засобів; порушення встановленої для транспортних засобів заборони рухатися тротуарами чи пішохідними доріжками. У примітці до цієї статті прямо зазначено, що у випадку фіксації правопорушення в автоматичному режимі відповідальність несе не фактичний керманець, а відповідальна особа, якою може бути власник, належний користувач, керівник юридичної особи-власника, або особа, яка ввезла причетний до порушення транспортний засіб в Україну.

Стаття 123 КУпАП передбачає відповідальність за порушення правил руху через залізничні переїзди. Загальним суб'єктом правопорушення є водій, але (як зазначено у примітці) якщо порушення зафіксовано в автоматичному режимі, відповідальність несе власник – юридична або фізична особа [7]. Припускаємо, що визначаючи відповідальним суб'єктом «юридичну особу» у примітці до статті 123 КУпАП, законодавець, мав на увазі «відповідальну особу», визначену у статті 14-2 КУпАП, а саме – керівника юридичної особи або особу, яка виконує його повноваження. На нашу думку, конструкція цієї норми є недосконалою, та потребує уточнення і приведення у відповідність з положеннями статті 14-2 Кодексу, з метою забезпечення її однозначного тлумачення та запобігання правозастосовчим колізіям. Натомість впевнено можна стверджувати, що закон прямо передбачає можливість автоматичної фіксації порушень на залізничних переїздах.

Розгляд справ про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі, передбачені частинами 1–4 ст. 122 та частиною 1 ст. 123 КУпАП входить до компетенції органів Національної поліції України [13].

Склад адміністративного правопорушення охоплює чотири елементи: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону. У контексті розглянутих правопорушень об'єктом виступають суспільні відносини у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. Об'єктивну сторону становить конкретне діяння, що порушує встановлені правила, таке як перевищення швидкості, рух смугою для маршрутного транспорту та інші згадані вище. Суб'єктом є фізична особа, яка досягла віку адміністративної відповідальності. Суб'єктивна сторона характеризується наявністю вини у формі умислу або необережності. З метою виявлення особливостей кваліфікації, розглянемо склади цих правопорушень детальніше.

У справах про адміністративні правопорушення, зафіксовані в автоматичному режимі стосовно власників легкових транспортних засобів, об'єкт правопорушення обмежено окремими фактами порушення правил: порушення швидкісного режиму; проїзд на заборонний сигнал регулювання руху; порушення правил зупинки/стоянки; виїзд на смугу зустрічного руху або смугу призначену для маршрутного транспорту; рух по тротуару чи пішохідній доріжці; порушення правил руху через залізничний переїзд.

Об'єкт правопорушення у цих категоріях адміністративних справ залишається традиційним – суспільні відносини у сфері безпеки дорожнього руху. Окремі вчені слушно зазначають, що під час кваліфікації «ознаки об'єкта правопорушення встановлення не потребують» [2].

Ключовою рисою об'єктивної сторони є фіксація факту правопорушення технічним засобом, можливості якого передбачають не тільки зафіксувати сам факт події, але і накласти на фото-, відеозапис певні метадані, які відповідно до закону є електронними доказами. Зокрема, рух із перевищенням швидкості фіксується з точністю до км/год. Фотофіксація підтверджує наявність дорожньої розмітки, заборонного (червоного) світлового сигналу світлофора, а також координати та положення автомобіля. Зупинка в забороненому місці підтверджується фото або відеозаписом з відображенням дати, часу, географічних координат. Якщо технічний засіб фіксації має функцію відеоспостереження то фіксується також час перебу-

вання транспортного засобу на місці. Також у всіх випадках зберігається інформація про державний номер транспортного засобу та модель технічного засобу фіксації. Однак слід зазначити, що в деяких випадках автоматично фіксується тільки сам факт порушення, без урахування обставин чи винятків таких як об'їзд перешкоди по зустрічній смузі для уникнення дорожньо-транспортної пригоди, дорожня обстановка, тощо.

Суб'єкт адміністративного проступку – це не абстрактне поняття, що перебуває поза часом і простором, а особа, яка фізично існує і завдає своїми протиправними діями шкоди об'єктові посягання. Склад адміністративного проступку містить лише ознаки, якими ця особа характеризується. У теорії адміністративного права такими ознаками є: вік, осудність та спеціальні ознаки [16]. За загальним правилом національного законодавства, суб'єктом, тобто особою що несе відповідальність за порушення правил дорожнього руху є водій, як особа яка керувала транспортним засобом під час вчинення правопорушення, це традиційна модель адміністративної відповідальності. При фіксації правопорушення в автоматичному режимі ця модель зазнає змін.

Відповідно до статей 14-2 КУпАП, у разі виявлення порушення за допомогою автоматичних технічних засобів, постанова про адміністративне стягнення виноситься не на водія, а на власника або належного користувача транспортного засобу. Однак, законодавцем передбачено і деякі виключення. Так, згідно ст. 14-2 та 279-3 КУпАП, відповідальну особу може бути звільнено від адміністративної відповідальності, якщо протягом 20 календарних днів з дня вчинення правопорушення або з дня набрання постановою про накладення адміністративного стягнення законної сили, буде встановлено іншу особу, яка фактично керувала транспортним засобом. Зокрема, якщо ця особа особисто звернулася із заявою про визнання зазначеного факту адміністративного правопорушення та надала згоду на притягнення її до адміністративної відповідальності, а також надала документ (квитанцію) про сплату штрафу. Також власник (належний користувач) транспортного засобу уникає відповідальності якщо вчасно надасть документ, який підтверджує, що на момент вчинення правопорушення засіб вибув з його володіння через протиправні дії інших осіб або у разі протиправного використання іншими особами номерних знаків, що належать цьому транспортному засобу [7].

З аналізу норм Кодексу можна дійти висновку, що Законодавець перекладає обов'язок

доказування на власника транспортного засобу, що суперечить презумпції невинуватості. Така правова конструкція це породжує серйозні юридичні проблеми і конфлікти, зокрема в разі використання транспортного засобу не його власником, а сторонніми особами (родичами, працівниками юридичної особи, особами без довіреності тощо).

Таким чином можна стверджувати, що у адміністративних провадженнях, порушених відповідно до частин 1-4 ст. 122 та частини 1 ст. 123 КУпАП, адміністративна відповідальність ґрунтується не на вині особи в класичному розумінні, а на юридичному статусі власника транспортного засобу, встановленому за допомогою інформації з державних реєстрів. Цей підхід є винятком із загального принципу індивідуалізації юридичної відповідальності, закріпленого в ч. 2 ст. 61 Конституції України [8; 5]. Відтак, хоча в Україні відсутня відповідальність за передачу автомобіля чи за користування автомобілем без юридичної реєстрації такого факту, до відповідальності можуть притягуватись особи, які за кермом автомобіля не були, що може свідчити про порушення принципу індивідуальної визначеності та принципу персональної відповідальності за діяння [9].

У деяких науковців викликає сумнів положення закону, за яким до технічних засобів автоматичної фіксації віднесено також звичайні пристрої для фото чи відеозйомки [6]. Це положення не має належного обґрунтування. На їх думку, така конструкція дозволяє використовувати для фіксації будь-які пристрої з функцією зйомки, навіть ті, що не працюють в автоматичному режимі, що у підсумку дає змогу провести спрощене адміністративне провадження без складання протоколу, всупереч презумпції невинуватості. Згідно змісту статті 251 КУпАП, технічні прилади відокремлені від технічних засобів і, відповідно, не підлягають таким вимогам затвердження як до засобів вимірювальної техніки. Дослідники відзначають цю норму як спірну, таку що суперечить базовим положенням адміністративно-деліктного законодавства, адже при автоматичній фіксації правопорушень саме надійність, точність і неупередженість фіксації є підставою для застосування спрощеного, заочного провадження. Без цих гарантій особливий порядок притягнення до відповідальності втрачає легітимність.

У випадку автоматичної фіксації правопорушення суб'єктом є власник (користувач) транспортного засобу, за яким зафіксовано правопорушення. Як уже було зазначено вище, відповідальність особи настає на підставі

факту реєстрації на її ім'я причетного до порушення правил транспортного засобу, і для винесення постанови достатньо його ідентифікації за державним номером. Подібні особливості утворюють певну юридичну колізію, через яку відповідальність за правопорушення не завжди несе та особа, яка його фактично допустила. Власник може не знати про факт порушення, до тих пір поки не отримає відповідне повідомлення від органів поліції чи органів примусового виконання рішень, або при проведенні реєстраційних дій. Водночас, Законодавцем передбачено на нормативному і реалізовано на технічному рівні можливість відповідальної особи звернутися до територіального сервісного центру МВС незалежно від реєстрації місця проживання або реєстрації транспортного засобу з відповідною заявою, в якій зазначає бажаний спосіб отримання інформації про вчинені за участю його транспортного засобу правопорушення. В цьому разі, інформування власника про вчинені правопорушення буде здійснено бажаним для нього шляхом [14]. Це поліпшить спосіб оповіщення, однак повністю проблему це не вирішить.

У контексті реформ адміністративного законодавства справедливо варто відмітити не тільки описані у статті прогалини, обумовлені стрімким розвитком і поширенням цифрових технологій, але і позитивні зміни що характеризують рух нормотворчої діяльності правильними курсом. Так, слід згадати спільну реалізацію Міністерством внутрішніх справ України, Міністерством цифрової трансформації України, ДП «Інфотех» сервісу повідомлення про складені постанови та можливість оплати штрафів в мобільному додатку «Дія» і подальшу роботу над розширенням можливостей сервісу. [17]. Хоча даний сервіс позитивно впливає на рівень обізнаності населення щодо адміністративних правопорушень, проте на сучасному етапі він не здатний повною мірою покрити всі потреби суспільства та потребує подальшого вдосконалення і розвитку, а відтак залишається актуальним і наукове дослідження в цьому напрямку.

Якщо транспортний засіб має іноземну реєстрацію і не підлягає реєстрації в Україні, за автоматично зафіксовані порушення правил дорожнього руху або правил зупинки, стоянки, паркування відповідальність несе особа, яка ввезла цей транспортний засіб на територію України [7]. Цій особі постанови вручаються представниками Державної прикордонної служби України під час перетину кордону. Доцільно наголосити, що на нашу думку, у разі ввезення транспортного засобу іноземцем, він

як суб'єкт адміністративного правопорушення буде загальним, адже його іноземний статус прямо не впливає на зміст правопорушення чи відповідальності [16]. Особа, яка ввезла транспортний засіб на територію України, навіть якщо вона є іноземцем, не набуває статусу спеціального суб'єкта адміністративної відповідальності у класичному розумінні. Її статус визначається процедурно (через функцію притягнення), а не змістовно (через її особливу правову якість як учасника правопорушення). Тим паче, що іноземці та особи без громадянства підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах з громадянами України (ст. 16 КУпАП) [7].

У традиційному розумінні суб'єктивна сторона адміністративного правопорушення охоплює наявність вини у формі умислу або необережності. Як слушно зазначає О.В. Битяк, при фіксації правопорушення в автоматичному режимі ознаки суб'єктивної сторони правопорушення не встановлюються [2]. У випадках фіксації правопорушення в автоматичному режимі психічне ставлення особи до вчиненого діяння ніколи не досліджується. Вина фактично презюмується, виходячи з самого факту реєстрації порушення технічним засобом. Обов'язок доведення відсутності причетності до правопорушення покладається на відповідальну особу. Означений підхід стимулює дискусії щодо дотримання принципу презумпції невинуватості та порушення загальних засад процесу доказування в адміністративному провадженні, доцільність таких відступів від класичного підходу.

Продовжуючи думку, варто зазначити, що вищезгадана стаття 14-1 КУпАП «Відповідальність власників (співвласників) транспортних засобів», була визнана неконституційною у 2010 році [15], через те, що її положення не відповідають вимогам індивідуалізації відповідальності; не визначають чітко суб'єкта правопорушення; фактично позбавляють особу процесуальних гарантій; суперечать принципу презумпції невинуватості. У 2015 році Законом України від 14.07.2015 р. № 596-VIII було суттєво доопрацьовано низку положень КУпАП щодо притягнення до відповідальності за адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі. Вказані норми суттєво покращили правове регулювання багатьох спірних питань так званої «презумпції відповідальності» власників ТЗ, проте не усунули їх всіх остаточно [4]. Зокрема, в 2015 році у КУпАП з'явилася ст. 14-2, яка фактично продублювала ст. 14-1, не передбачивши при

цьому процедури заперечень формального власника, який не був за кермом автомобіля, що дає підстави для оскарження постанов про адміністративне правопорушення, зафіксоване в автоматичному режимі [9].

Приводом для порушення справи про адміністративне правопорушення, зафіксоване в автоматичному режимі, є не факт фіксації події правопорушення за допомогою технічних засобів (приладів контролю), а отримання уповноваженим поліцейським інформаційного файлу (результатів автоматичної фіксації), що містить ознаки адміністративного проступку [3].

Справу може бути порушено уповноваженим поліцейським лише за наявності достатніх даних, що свідчать про факт адміністративного правопорушення. Йдеться зокрема про:

- інформацію, що відображає характер і швидкість руху транспортного засобу, його положення на вулично-дорожній мережі, а також місце й час події (тобто ознаки об'єктивної сторони правопорушення);
- зображення державного реєстраційного номера та відомості з реєстру транспортних засобів щодо відповідальної особи або особи, яка ввезла автомобіль на територію України (тобто ознаки суб'єкта правопорушення).

Постанова по справі про адміністративне правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксоване в автоматичному режимі, крім даних, визначених частинами 2 і 3 ст. 283 КУпАП, повинна містити відомості про адресу веб-сайту в мережі Інтернет, на якому особа може ознайомитися із зображенням чи відеозаписом ТЗ в момент вчинення адміністративного правопорушення, ідентифікатор для доступу до зазначеної інформації та порядок звільнення від адміністративної відповідальності [7]. Оскільки відсутній живий суб'єкт-спостерігач, постає проблема доведення можливих технічних помилок у роботі технічного засобу фіксації. Причому КУпАП прямо не зазначає окремого правового механізму оскарження у випадку виявлення таких помилок.

Постанови по справам про адміністративне правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксоване в автоматичному режимі переважно оскаржуються в судовому порядку за правилами позовного провадження адміністративного судочинства. Серед типових аргументів які наводять позивачі: неправильне визначення місця зупинки/стоянки; технічний збій технічного засобу фіксації; власник не був за кермом; відсутність складу правопорушення (наприклад, номери ТЗ були викрадені або зафіксований трансепти засіб є «двійником», тобто відповідає за маркою, моделлю, кольо-

ром і номерним знаком, проте фізично не є тим засобом, який належить особі яку притягнуто до відповідальності). Хоча загальний порядок оскарження постанов передбачає звернення до суду з позовами, проте у разі виявлення факту використання «двійників» підрозділи МВС України скасовують винесені в порядку автофіксації постанови за прямими скаргами власників. При цьому відзначимо, що брак інструментів для перевірки справжності та точності даних зменшує ефективність захисту осіб, що притягуються до адміністративної відповідальності.

Скасування постанови, винесеної щодо власника транспортного засобу не тягне складання нової постанови відносно іншої особи. Для прийняття постанови відносно особи що фактично керувала транспортним засобом під час правопорушення зафіксованого в автоматичному режимі, необхідно, щоб ця особа визнала факт порушення та погодилась на притягнення до адміністративної відповідальності. Однак, як зазначено Р.Ю. Молчановим, у такому випадку ця особа втрачає право на оскарження постанови, адже нелогічно спочатку погоджуватись із порушенням, а потім його заперечувати в судовому порядку. Р.Ю. Молчанов зазначає що у разі визнання особою факту керування, але заперечення нею самого порушення, відповідальність залишається за власником автомобіля, навіть якщо правопорушення фактично вчинила інша людина [10]. Вважаємо таке твердження дискусійним.

Висновки. Проведений аналіз дозволив встановити, що автоматична фіксація адміністративних правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху істотно змінює традиційну модель правозастосування. Насамперед, суб'єктом правопорушення визнається не фактичний водій, а власник або належний користувач легкового транспортного засобу, визначений за даними державного реєстру. Такий підхід унеможливорює повноцінне встановлення суб'єктивної сторони правопорушення, адже психічне ставлення до діяння не досліджується. Відповідальність настає не на підставі вини, а в силу формального статусу особи – власник чи належний користувач, тобто «відповідальна особа» у розумінні законодавства. Такий підхід ставить під сумнів дотримання принципу презумпції невинуватості та загальних засад індивідуалізації юридичної відповідальності. Чинні правові механізми є приводом для дискусій щодо наявності відступів від загальних засад юридичної відповідальності, їх обґрунтованості та шляхів удосконалення. Водночас, на законодавчому рівні не передбачено ефективних механізмів для швидкого оскарження помилкових рішень

або перевірки достовірності технічних засобів фіксації, найбільш дієвим механізмом є судовий спосіб захисту, який пов'язаний з певною юридичною складністю, необхідністю залучення правників та довготривалістю, що урахуванням розміру штрафів часто виявляється економічно недоцільним. В даній категорії справ, на сучасному етапі розвитку законодавства, правопорушення лише фіксується та частково обробляється в автоматичному режимі, однак безпосередньо постанови виносяться уповноваженою особою, і у відсутність

особи яка притягається до відповідальності, що ускладнює реалізацію права на захист. Для забезпечення правової визначеності та дотримання процесуальних гарантій необхідне вдосконалення нормативного регулювання, зокрема, запровадження чітких критеріїв притягнення до відповідальності та порядку доведення вини, розроблення механізмів спростування необґрунтованих постанов та одночасно удосконалення механізму виявлення і фіксації правопорушення та встановлення винної особи.

Література:

1. Автоматична фіксація порушень ПДР: в Україні з'являться ще 40 нових комплексів. URL: <https://mvs.gov.ua/news/avtomatichna-fiksacia-porusen-pdr-v-ukrayini-zivliatsia-shhe-40-novix-kompleksiv>
2. Битяк О. В. Автоматична фіксація порушень правил дорожнього руху як правова підстава для порушення провадження у справі про адміністративне правопорушення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 240–243. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/50>
3. Битяк О. В. Проведення у справах про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі: окремі питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 226–230. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/55>
4. Веселов М. Ю., Маммедова А. А. Спирні питання відповідальності власників транспортних засобів за адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі. *Правова держава*. 2018. № 30. С. 91–96. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2018.30.132856>
5. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.
6. Ковалів М. В., Сопільник Р. Л., Єсімов С. С. Технічні засоби автоматичної фіксації адміністративних правопорушень як засіб профілактики правопорушень у сфері дорожнього руху. 2019. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3376922>
7. Кодекс України про адміністративне правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. № 51. Ст. 1122.
8. Конституція України від 28.06.1996 р. 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
9. Крет О. Фіксування адміністративних порушень в автоматичному режимі та їх оскарження. URL: https://galpravgroup.com.ua/post/fiksuvannya-administrativnih-pravoporushen-v-avtomatichnomu-rezhimi-ta-yih-oskarzhennya/?utm_source=chatgpt.com
10. Молчанов Р. Ю. Проведення в справах про адміністративні правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2016. Випуск 38. Том 2. С. 15–18.
11. Про функціонування системи фіксації адміністративних правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху в автоматичному режимі : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.11.2017 р. № 833. Офіційний вісник України. 2017. № 92. Ст. 2800.
12. Почала роботу система відеофіксації ПДР, порушник «попався» на першій же хвилині. URL: https://epravda.com.ua/news/2020/06/1/661194/?utm_source=chatgpt.com
13. Про затвердження Інструкції з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі: Наказ МВС України від 13.01.2020 р. № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0113-20>
14. Про затвердження Порядку безоплатного надання (у тому числі через Інтернет) інформації про адміністративне правопорушення у сфері безпеки на автомобільному транспорті, зафіксоване в автоматичному режимі, особам, за якими зареєстровано транспортні засоби, та/або безпосереднім користувачам таких транспортних засобів : Постанова Кабінету Міністрів України від 3.03.2021 р. № 180. Офіційний вісник України. 2021. № 21. Ст. 949.
15. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Багінського Артема Олександровича щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 14-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про адміністративну відповідальність у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху). Справа № 1-34/2010 від 22 грудня 2010 р. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 1. С. 13.
16. Столбовий В. М. Кваліфікація адміністративних проступків, пов'язаних із порушенням іноземцями міграційного законодавства України. *Право і суспільство*. 2017. № 4. Ч. 2. С. 91–96.
17. У Дії додали фото і відео порушення до штрафів автофіксації: <https://mvs.gov.ua/news/u-diyi-dodali-foto-i-video-porushennia-do-strafiv-avtofiksaciyi>

УДК 349.4:711.4

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.11>**Дмитро КІРЮШИН**

аспірант ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», Kiriushyn@outlook.com

ORCID: 0009-0007-4609-7492

Микола РЯБЧЕНКО

кандидат юридичних наук, доцент кафедри Правознавства

Чернігівського інституту імені Героїв Крут

ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», mykolariabchenko@gmail.com

ORCID: 0009-0000-7389-4883

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІСТОБУДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ

У статті представлено ґрунтовне дослідження правового регулювання містобудівної діяльності в Україні. Автор аналізує ключові нормативно-правові акти, що регламентують відносини у сфері містобудування, виявляє їхні сильні та слабкі сторони, а також висвітлює основні положення, які впливають на регулювання даних правовідносин. Особливу увагу приділено характеристиці дозвільних процедур у сфері містобудування, зокрема аргументам на користь стандартизації та сертифікації цих процесів.

У статті розглянуто наукові позиції, що підтримують такі пропозиції, та окреслено проблему нерівномірного законодавчого регулювання галузі в цілому.

Автор наголошує на необхідності вдосконалення правових норм через ефективне законодавче регулювання, підзаконні нормативні акти, а також узгодження дій органів державної влади у цій сфері. До уваги також береться аналіз впливу нинішніх законодавчих норм на реальне функціонування дозвільних процедур у містобудуванні, акцентується на перевагах і недоліках відповідних положень.

Наукова праця пропонує поетапний огляд розвитку нормативного регулювання містобудівної діяльності в Україні, створюючи основу для критичного осмислення існуючої законодавчої бази та її потенційного вдосконалення.

Стаття пропонує шляхи вдосконалення правового регулювання містобудівної діяльності в Україні. Акцентовано увагу на важливості прозорості правових процедур, особливо дозвільних, у цій сфері.

Відзначено, що підвищення прозорості таких процесів сприяє ефективнішому управлінню дозвільною системою через її внутрішнє впорядкування відповідно до актуальних потреб суспільства. Це можна розглядати як один із ключових напрямків державного управління у галузі містобудування. Крім того, внутрішнє управління колективом визначається як важлива функція керівника, незалежно від типу його управлінських обов'язків – лінійного чи функціонального.

Ключові слова: містобудування, правове регулювання, прозорість, законодавче регулювання, реформування.

Dmytro Kiriushyn, Mykola Riabchenko. LEGAL REGULATION OF URBAN PLANNING IN UKRAINE: PROBLEMS OF LAW ENFORCEMENT AND WAYS OF REFORM

The article provides an in-depth analysis of legal frameworks governing urban development activities in Ukraine. It examines significant regulatory legal acts that shape relationships in the urban development sector; evaluating their strengths and weaknesses while highlighting key aspects that influence legal regulation in this domain. Special focus is given to permitting procedures, emphasizing the benefits of standardization and certification within these processes. The study incorporates scientific perspectives supporting these proposals, addressing the challenge of inconsistent legislative regulation across the sector.

The author stresses the pressing need for enhanced legal norms via effective legislative measures, subordinate regulatory acts, and better coordination among state authorities responsible for urban development. Moreover, the article assesses how current legal provisions impact the practical implementation of permitting procedures, offering a balanced perspective on their strengths and limitations.

This scholarly work traces the evolution of urban planning regulatory frameworks in Ukraine, fostering critical reflection on the existing legislative environment and identifying opportunities for improvement. It proposes concrete strategies to refine legal regulations surrounding urban planning activities. Transparency in legal procedures—especially those tied to permitting—is underscored as a vital factor for improvement.

The article highlights how greater transparency in these processes can streamline the management of permitting systems by aligning them with societal needs and priorities. This is presented as a foundational aspect of public administration in the context of urban planning. Additionally, effective internal management is highlighted as a key responsibility for managers, regardless of their specific managerial roles, whether linear or functional.

Key words: urban planning, legal regulation, transparency, legislative regulation, reform.

Постановка проблеми. Перехід України до ринкової економіки, а також отримання статусу держави із розвинутими ринковими відносинами, ставить перед нею завдання оптимізації державного впливу на господарську діяльність, особливо у сфері будівництва. У цьому секторі чітко проявляється взаємодія державних і приватних інтересів, що підкреслює нагальну потребу в створенні та вдосконаленні сучасної, ефективної системи правового регулювання будівельної галузі.

Фахівці в сфері містобудування пропонують приділити увагу правовому регулюванню не лише процесу створення об'єктів будівництва, але й питань, пов'язаних із плануванням і забудовою територій, організацією рекреаційних зон, розвитком інших об'єктів інфраструктури, їхнім належним функціонуванням, а також збереженням і утриманням у відповідному стані об'єктів культурної спадщини.

Реалізація зазначених напрямів включає дотримання встановлених стандартів створення відповідних об'єктів, що є ключовим аспектом реформи у сфері містобудування. Це передбачає заходи, зокрема, спрямовані на інформаційне забезпечення управління у сферах охорони навколишнього середовища та містобудування, розробку й подання проєктів землеустрою із залученням сучасних технологій, а також активну цифровізацію процесів у містобудуванні.

Водночас український досвід у цій галузі, особливо в умовах економічної кризи та воєнного стану, демонструє не лише значне скорочення розвитку існуючих стандартів будівництва, але й численні випадки порушень цих стандартів. Саме тому, дане питання має не тільки теоретичне, але й практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці дослідженню містобудування в умовах сучасності присвячено ряд праць. Такі науковці як О. Андрійка, О. Вінника, В.Цветкова, Ю.Шемшученка приділили свою наукові роботи аналізу правового регулювання містобудування в Україні. У наявних публікаціях з даної тематики переважно висвітлені ключові аспекти законодавчого регулювання питань містобудування, проте сучасному правовому регулюванню містобудівної діяльності недостатньо приділено уваги.

Мета статті. Стаття спрямована на ґрунтовний аналіз ключових аспектів правового регулювання містобудівної діяльності в Україні, з урахуванням її переваг і недоліків, а також на розроблення рекомендацій задля вдосконалення нормативно-правової бази у даній сфері.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні основним завданням містобудування є фор-

мування матеріального середовища, здатного найефективніше задовольняти потреби людей. Досягнення цього здійснюється шляхом реалізації містобудівної політики, яка охоплює розробку державних стандартів, норм і правил, що регулюють питання планування, забудови та використання територій. Крім того, важливою складовою є підготовка і впровадження містобудівної документації, розробка інвестиційних програм розвитку населених пунктів, а також створення систем моніторингу та контролю.

У період становлення економіки України містобудівна діяльність не мала чітко визначених пріоритетів, які б відображали курс стратегічних реформ, затверджений на державному рівні [1, с. 16].

Станом на сьогоднішній день містобудівна діяльність в Україні регулюється численними нормативно-правовими актами, які встановлюють правові норми для управління відносинами у сфері будівництва. Вони охоплюють не лише аспекти будівельного виробництва, а й усе розмаїття правовідносин, що виникають у будівельній галузі.

Згідно з легальним визначенням містобудівної діяльності, наведеним у статті 1 Закону України "Про основи містобудування", можна виділити її ключові особливості. Це передусім діяльність, спрямована на створення та забезпечення якісного життєвого середовища, яка охоплює просторовий розвиток територій. Вона тісно пов'язана як із будівництвом об'єктів містобудування, так і зі збереженням традиційного характеру навколишнього середовища [2].

Варто наголосити, що містобудівна діяльність не є прямим видом економічної діяльності, як це характерно для будівництва. Вона охоплює сферу публічного управління, включаючи будівельну діяльність із її державним регулюванням, що є результатом роботи суб'єктів містобудування, пов'язаної з просторовим розвитком і плануванням територій.

Такий нерозривний зв'язок організаційно-планувальних та організаційно-економічних аспектів дозволяє визначити ключові характеристики містобудівної діяльності:

- функціонує у сфері забезпечення повноцінного життєвого середовища, формуючи його основу;
- спрямована на максимальне поєднання публічних і приватних інтересів учасників для досягнення спільних національно-просторових цілей, зокрема навколо головної інфраструктури, військових об'єктів та спадщини виняткової й універсальної цінності;
- передбачає залучення великої кількості суб'єктів із різними правовими статусами, що

утворює полісуб'єктний склад із представництвом органів влади, господарюючих організацій, транснаціональних корпорацій і фізичних осіб [3, с. 90].

Правове регулювання цієї сфери представлено широким спектром документів, серед яких ключову роль відіграють Конституція України, а також низка спеціалізованих законів. Серед них: «Про основи містобудування», «Про архітектурну діяльність», «Про охорону культурної спадщини», «Про Генеральну схему планування території України», «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності», «Про комплексну реконструкцію кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду». Додатково важливим елементом правового регулювання є положення Цивільного, Земельного, Водного, Лісового та Повітряного кодексів України.

Містобудівна діяльність в Україні регулюється, зокрема, Законом «Про регулювання містобудівної діяльності» [4], який визначає правові засади та систему містобудівної документації.

Цей нормативний акт впроваджує принципово новий підхід до вирішення низки актуальних проблем у дозвільно-погоджувальній системі в будівництві. Він виступає практичним відображенням реформаторських намірів уряду в будівельній сфері та є конкретним кроком до модернізації регіонального розвитку.

Впровадження положень Закону створює сприятливі умови для ведення бізнесу, стимулює розвиток не лише будівельної галузі, а й багатьох суміжних секторів, значно спрощуючи дозвільні та погоджувальні процеси. Усе це сприяє суттєвому покращенню інвестиційного клімату на місцях.

Розглядаючи правові засоби забезпечення законності, важливо врахувати загальні наукові досягнення, які формують основні підходи до таких засобів. Наприклад, Р. Ленівський, базуючись на наукових дослідженнях, виділяє ключові характеристики цих засобів: чітко окреслене коло суб'єктів, які мають право їх застосовувати, та їх правоздатність у цьому контексті; суворе дотримання визначеної процедури реалізації власних повноважень; вимоги до діяльності суб'єктів як такої, що має правоохоронний характер [5, с. 170]. Ці висновки заслуговують на увагу та підтримку. Дійсно, хоча гарантії юридичної легітимності охоплюють широкий спектр аспектів, аналіз конкретних правових засобів повинен здійснюватися в рамках їхньої правозастосовчої природи.

Згідно зі статтею 2 Закону України «Про основи містобудування», визначено основні напрями діяльності у сфері містобудування, які включають такі аспекти:

- планування, забудову та інші способи використання територій; розробку та реалізацію містобудівної документації, а також інвестиційних програм, спрямованих на розвиток населених пунктів і територій;

- встановлення меж територій, а також процедури їх вибору, вилучення, викупу чи передачі земель для потреб містобудування [1].

Також до головних напрямків віднесено архітектурну діяльність; розміщення будівництва житлових, цивільних, виробничих та інших об'єктів; формування архітектурних ансамблів і ландшафтних зон, включаючи території відпочинку та оздоровлення населення.

Окрім цього, важлива роль відводиться створенню соціальної, інженерної та транспортної інфраструктури на території населених пунктів; впровадженню містобудівних кадастрів; розробці нормативно-правових актів, державних стандартів, норм і правил, які регулюють питання містобудування. Контроль за дотриманням чинного законодавства в цій сфері також є невід'ємною складовою.

Крім того, акцент зроблено на підготовці кадрів у сфері містобудування, забезпеченні їхнього професійного зростання, а також ліцензуванні окремих видів господарської діяльності, пов'язаної з будівництвом об'єктів IV і V категорій складності. Усі ці процеси здійснюються відповідно до порядку, встановленого чинним законодавством і визначеного Кабінетом Міністрів України.

В. Резниченко вважає за необхідне доповнити наведений перелік, включивши до нього стандартизацію та сертифікацію в галузі містобудівної діяльності. На його думку, така пропозиція обґрунтована тим, що існує велика кількість нормативних актів, які регламентують відповідні повноваження Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України (Мінрегіонбуд), а також визначають умови та порядок проведення сертифікації. [6, с. 156].

Сучасний розвиток будівельної галузі в Україні відзначається швидким темпом цифровізації, що значно вплинула на процеси документального супроводу і державного регулювання. Впровадження Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва (ЄДЕССБ) стало важливим кроком модернізації адміністративно-правового управління у секторі, сприяючи підвищенню її прозорості та ефективності.

Ця ініціатива, яка отримала старт завдяки розпорядженню Кабінету Міністрів України від 20 травня 2020 року № 565-р, закріпила деталізований план створення й функціонування ЄДЕССБ. Офіційне запуск системи

відбувся 1 грудня 2022 року. Являючись загальнонаціональною інформаційною платформою, ЄДЕССБ має на меті впорядкування процесів у будівельній сфері, забезпечення максимальної доступності інформації та мінімізації корупційних ризиків. Вона охоплює всі етапи життєвого циклу будівельних об'єктів – від отримання містобудівних умов і обмежень до введення об'єкта в експлуатацію [7].

Завдяки використанню цієї цифрової платформи громадянам і підприємцям стало набагато простіше отримувати адміністративні послуги у сфері будівництва, що позитивно вплинуло на якість управлінських процесів та рівень довіри до державного контролю.

Через електронний кабінет в Єдиній державній електронній системі у сфері будівництва (ЄДЕССБ) здійснюється формування та відправлення запитів до уповноваженого органу з питань містобудування та архітектури з метою отримання необхідного висновку.

З моменту ухвалення Постанови про внесення змін до порядку ведення цієї системи, затвердженої Кабінетом Міністрів 27 серпня 2022 року, вступили в дію нові положення. Вони спрямовані на прискорення переміщення евакуйованих підприємств з територій, де тривають бойові дії, а також на ефективну організацію розміщення об'єктів для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб [8].

Документ передбачає формування запитів до уповноваженого для отримання офіційного висновку про можливість чи неможливість розміщення виробничих потужностей на визначених земельних ділянках. Це стосується підприємств, переміщених або евакуйованих із зон бойових дій, а також об'єктів, призначених для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб.

Запити подаються через електронні кабінети Держгеокадастру, його територіальних органів, а також через місцеві державні чи військово-цивільні адміністрації, виконавчі органи сільських, селищних або міських рад.

Для пересічних користувачів, які працюють у ЄДЕССБ, а також громадян, що бажають отримувати будівельні послуги онлайн, ця постанова не впливає на доступність послуг чи умови роботи з електронною системою. Усі послуги залишаються безкоштовними, причому ці гарантії закріплені на законодавчому рівні.

Висновки. Узагальнюючи вказане, важливо акцентувати увагу на кількох ключових моментах.

Перш за все, містобудівна діяльність є багатогранною сферою, яка породжує різноманітні суспільні відносини, що відрізняються як юридичною природою, так і складом

суб'єктів. Ці відносини вимагають безперервного регулювання з боку держави за допомогою правових засобів.

Далі, існує нагальна потреба у вдосконаленні чинного законодавства в сфері містобудування, що передбачає скасування Закону України «Про основи містобудування» з одночасним перенесенням окремих його норм до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності».

Крім того, ефективність правозастосування у даній галузі значною мірою залежить від чіткості й однозначності термінології, яка використовується в нормативних документах.

Останнє, але не менш важливе: необхідно конкретизувати поняття та основні напрями містобудівної діяльності, забезпечуючи їхнє належне закріплення у чинних нормативно-правових актах.

На нашу думку, важливим є розробка містобудівного кодексу України, в якому необхідно визначити кілька ключових аспектів, які створюватимуть основу для формування чітких і прозорих правил у сфері містобудування:

1. Пріоритет Генерального плану, а також обов'язкова розробка детальних планів та зонування територій, що відповідає нормам Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності».

2. Персональна відповідальність усіх учасників процесу створення архітектурних та будівельних об'єктів, включно з обов'язковою сертифікацією фахівців.

3. Введення обов'язкового страхування професійних ризиків, а також страхування експлуатації об'єкта, положення про яке поки що відсутнє в чинному законодавстві.

4. Запровадження дієвих механізмів притягнення до відповідальності за порушення норм містобудівного законодавства.

5. Забезпечення ясних і прозорих умов для реалізації інвестиційних проєктів у містобудівній сфері.

Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності», а також інші нормативно-правові акти, які регламентують процеси проектування, проведення експертизи, громадських слухань, здійснення містобудівного моніторингу й кадастру, доповнені рекомендаціями щодо визначення регіональних пріоритетів у цій сфері, загалом охоплюють основні аспекти регулювання містобудівної діяльності.

Водночас вони мають ряд недоліків, що впливають на ефективність їх застосування. Прийняття Містобудівного кодексу може стати важливим кроком для оптимізації організаційно-економічного і нормативно-правового забезпечення у сфері містобудування в Україні та сприяти вирішенню актуальних проблем цієї галузі.

Література:

1. Манцевич Ю. М. Концептуальний прогноз розвитку житлового будівництва в Україні на фоні загальної кризи містобудування. *Економіка та держава*. 2015. № 4. С. 6–10
2. Закон України Про основи містобудування від 16.11.1992 № 2780-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2780-12#Text> (дата звернення 09.08.2025).
3. Рибак О. Регулювання розвитку містобудівного комплексу: економіко-правовий аспект. *Економіка*. Січень-лютий 2012 р. № 1 (115). С. 88–92.
4. Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17.02.2011 № 3038-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text> (дата звернення 10.08.2025)
5. Ленівський Р. В. Законність і правопорядок в Україні: адміністративно-правові засоби забезпечення : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»; Нац. авіації. ун-т. Київ. 2018. 187 с.
6. Резніченко В. О. Адміністративно-правові засади дозвільної діяльності у сфері містобудування : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2015. 198 с.
7. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.05.2020 № 565-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2020-%D1%80#Text> (дата звернення 10.08.2025)
8. Постанова Кабінету Міністрів України Про внесення змін до Порядку ведення Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва від 13.02.2024 № 166. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/166-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення 10.08.2025)

УДК 342.951+355.404

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.12>**Сергій МАРТИНЮК**аспірант ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»,
sergeymartynyuk98@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7994-0828

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Стаття присвячена дослідженню національної безпеки як об'єкту адміністративно-правового забезпечення, пропонуючи робоче визначення та структурну модель цього об'єкта крізь призму української правової доктрини й сучасних управлінських практик у секторі безпеки й оборони. Показано, що саме адміністративне право задає нормативні межі, процедурну логіку й інструментарій публічної адміністрації щодо ідентифікації, запобігання, нейтралізації та мінімізації загроз, а також визначає баланс між вимогами безпеки та гарантіями прав і свобод людини.

На основі узагальнення позицій вітчизняних дослідників у галузі адміністративного права та безпекознавства, розкрито зміст ключових елементів механізму: нормотворення і регуляторні режими, контроль і нагляд, адміністративні процедури й примус, міжвідомчу координацію, ризик-менеджмент та цифрові інструменти управління. Особливу увагу приділено інституційному дизайну (Президент, Верховна Рада, Кабінет Міністрів, РНБО, секторні органи), співвідношенню їхніх повноважень і вимогам демократичного цивільного контролю, а також процедурним гарантіям пропорційності управлінських втручань.

Запропоновано авторське, доктринально-узгоджувальне визначення: національна безпека як об'єкт адміністративно-правового забезпечення — це сфера публічно-управлінських відносин, у якій через норми адміністративного права встановлюються повноваження, процедури, режими та засоби примусу й сервісні механізми держави і органів місцевого самоврядування, спрямовані на охорону конституційного ладу, прав і свобод людини, суверенітету, територіальної цілісності та сталості критичних функцій держави.

Результатом дослідження є рамка оцінювання «процедурної сталості» механізму, що поєднує ризик-орієнтоване регулювання з операційними метриками підзвітності і є придатною для імплементації в нормотворчих і управлінських рішеннях.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, національна безпека, адміністративно-правове регулювання, механізм адміністративно-правового забезпечення, загрози у сфері національної безпеки, розвідувальні органи, правоохоронні органи, гарантії прав людини.

Serhii Martyniuk. NATIONAL SECURITY AS AN OBJECT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT: CONCEPT AND CONTENT IN THE WORKS OF DOMESTIC RESEARCHERS

The article is devoted to the study of national security as an object of administrative and legal support, offering a working definition and structural model of this object through the prism of Ukrainian legal doctrine and modern management practices in the security and defence sector. It shows that administrative law sets the regulatory boundaries, procedural logic and tools of public administration for identifying, preventing, neutralising and minimising threats, as well as determining the balance between security requirements and guarantees of human rights and freedoms.

Based on a summary of the positions of domestic researchers in the field of administrative law and security studies, the content of the key elements of the mechanism is revealed: rule-making and regulatory regimes, control and supervision, administrative procedures and enforcement, interagency coordination, risk management, and digital management tools. Particular attention is paid to institutional design (the President, the Verkhovna Rada, the Cabinet of Ministers, the National Security and Defence Council, sectoral bodies), the correlation of their powers and the requirements of democratic civilian control, as well as procedural guarantees of the proportionality of administrative interventions.

The author proposes a doctrinally consistent definition: national security as an object of administrative and legal support is a sphere of public-administrative relations in which the powers, procedures, regimes and means of coercion, and service mechanisms of the state and local self-government bodies aimed at protecting the constitutional order, human rights and freedoms, sovereignty, territorial integrity and the stability of critical state functions are established through the norms of administrative law.

The result of the study is a framework for assessing the 'procedural stability' of the mechanism, which combines risk-oriented regulation with due process guarantees and operational accountability metrics, suitable for implementation in regulatory and management decisions.

Keywords: administrative and legal support, national security, administrative and legal regulation, administrative and legal support mechanism, threats to national security, intelligence agencies, law enforcement agencies, human rights guarantees.

Постановка проблеми. У сучасних умовах воєнної агресії проти України, масштабної мілітаризації загроз, швидкої цифрової трансформації публічного управління та євроінтеграційних зобов'язань, національна безпека постає не лише як політико-стратегічна категорія, а як об'єкт чітко визначеного адміністративно-правового забезпечення. Саме адміністративне право надає рамку повноважень, процедур та інструментів для органів виконавчої влади, правоохоронних і розвідувальних органів, органів місцевого самоврядування при виявленні, попередженні та нейтралізації загроз, з одночасним дотриманням гарантій прав людини. Втім, в українській доктрині відсутня повна узгодженість щодо дефініції «національна безпека, як об'єкт адміністративно-правового забезпечення», її елементного складу та співвідношення з конституційно-правовими і кримінально-правовими режимами. Додаткової складності надають множинність стратегій і законів, які формують сектор безпеки і оборони, та різні процедури нагляду і контролю, що вимагає побудови узгодженої моделі й уніфікованих процедур на принципах пропорційності й підзвітності. У цьому контексті особливого значення набувають норми базового Закону «Про національну безпеку України» (2018), Конституції, Стратегії національної безпеки (2020), Стратегії воєнної безпеки (2021) та Стратегії забезпечення державної безпеки (2022), які задають цілі, повноваження і механізми демократичного цивільного контролю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська адміністративно-правова школа (В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко та ін.) послідовно окреслює людиноцентричний вектор сучасного адміністративного права, в межах якого публічна адміністрація має діяти на основі процедурних гарантій, контролю й сервісної орієнтації; при цьому механізми адміністративної відповідальності та примусу мають бути пропорційними й налаштованими на запобігання ризикам. Паралельно доктрина національної безпеки (В.П. Горбулін, А.Б. Качинський, О.П. Дзьобань та ін.) фокусує увагу на стратегічному плануванні, інтеграції оцінки загроз і управлінні стійкістю, що потребує інституційної узгодженості процедур у секторі безпеки й оборони. Синтез цих ліній дозволяє розглядати національну безпеку як особливу сферу публічно-управлінських відносин, де адміністративне право визначає компетенцію, процедури, режими й засоби примусу та

сервісу, а також механізми демократичного цивільного контролю.

Метою дослідження є доктринальне узгодження поняття «національна безпека як об'єкт адміністративно-правового забезпечення», виокремлення його змісту та елементів механізму на основі української наукової традиції й чинної нормативної бази, із пропозицією операційної моделі «процедурної сталості».

Виклад основного матеріалу. Національна безпека, як об'єкт адміністративно-правового забезпечення, постає як цілісне поле публічно-управлінських відносин, у межах якого норми адміністративного права не лише визначають межі допустимої поведінки органів влади, а й задають операційну логіку планування, координації, контролю та примусу в умовах постійної змінюваності загроз. На відміну від конституційно-правового рівня, що фіксує засадничі принципи, права і свободи та загальну архітектуру публічної влади, адміністративне право деталізує порядок реалізації мандатів і процедур, через які держава і органи місцевого самоврядування щоденно забезпечують стійкість інститутів та публічних послуг. Саме тому об'єкт «національна безпека» у цьому вимірі доцільно тлумачити, як сукупність процесів виявлення, попередження, нейтралізації та мінімізації загроз, що здійснюються за допомогою юридично визначених компетенцій, адміністративних режимів та інструментів сервісу і примусу. Таке тлумачення узгоджується з положеннями Конституції України [1], яка встановлює пріоритет прав і свобод людини та народовладдя, і з приписами базового Закону «Про національну безпеку України» [2], де сформульовано цілі, принципи і структуру сектору безпеки й оборони. Узгодженість із актами стратегічного рівня, які конкретизують ризики, пріоритети й очікувані результати, забезпечує подальше розгортання адміністративно-правових інструментів на рівні процедур та управлінських практик. У сукупності це дозволяє перейти від декларативної безпекової риторики до вимірюваних адміністративних дій із чіткими процесуальними гарантіями.

Ключовим методологічним кроком є відмежування адміністративно-правового забезпечення від суміжних галузевих сфер, щоб уникнути як надмірної криміналізації управлінських процесів, так і редукції безпеки до політичних декларацій. Кримінальне право і кримінальний процес фокусуються на протидії правопорушенням через персональну відповідальність, тоді як адміністративне

право формує умови, за яких порушення відвертаються завдяки превентивним режимам, належним процедурам і сервісним механізмам. До таких умов належать стандартизовані регуляторні процедури (дозвільні, реєстраційні, контрольні), вимоги до мотивації рішень, забезпечення права на слухання та доступу до інформації, а також інструменти пропорційного адміністративного примусу з процесуальними запобіжниками. З практичного боку це означає, що кожна управлінська дія у сфері безпеки повинна бути верифікована за критеріями законності, доцільності та пропорційності, а її результати – придатні до зовнішнього контролю. Така рамка мінімізує ризики зловживань і забезпечує баланс між ефективністю реагування і дотриманням прав людини, що є особливо важливим у кризових умовах.

Нормативно-стратегічне ядро механізму адміністративно-правового забезпечення безпеки, задається сукупністю актів різного рівня, де Конституція фіксує першооснови, закон визначає принципи та структуру сектору, а стратегії окреслюють ризики й операційні пріоритети. Стратегія національної безпеки визначає цілі державної політики безпеки [3], ризикоорієнтований підхід та демократичний цивільний контроль, тоді як Стратегія воєнної безпеки фокусується на оборонних спроможностях, взаємосумісності та управлінні ресурсами в умовах збройної агресії [4]. Стратегія забезпечення державної безпеки конкретизує завдання контррозвідувальної діяльності, протидії тероризму, охорони державної таємниці та інституційної стійкості, задаючи орієнтири для відомчих політик і підзаконного нормотворення [5]. Синхронізація цих актів із адміністративними процедурами дозволяє поєднати стратегічне планування з повсякденними управлінськими практиками, що зменшує розрив між політичними цілями і реальними організаційними можливостями. Водночас, саме адміністративне право забезпечує процедурне «перекладення» стратегій у типові процеси – від алгоритмів міжвідомчої взаємодії до шаблонів публічної звітності.

Інституційний вимір цього механізму охоплює суб'єктів різного рівня – від Президента України, Верховної Ради та Кабінету Міністрів до Ради національної безпеки і оборони, центральних органів виконавчої влади, Служби безпеки України, розвідувальних органів, правоохоронних структур і органів місцевого самоврядування [6]. Кожен із цих суб'єктів реалізує специфічні

компетенції, які мають бути процесуально узгоджені, аби уникнути дублювання і прогалин. РНБО виступає центром координації та контролю за реалізацією стратегічних документів, забезпечуючи, щоб відомчі політики не розходилися з державними пріоритетами, а міжгалузеві комісії й робочі групи слугували операційними майданчиками для обміну даними та спільних рішень. На рівні органів місцевого самоврядування формується «передній край» забезпечення сталості життєво важливих послуг, від систем цивільного захисту до охорони критичної інфраструктури, що вимагає належної міжрівневої координації та фінансово-організаційного підкріплення. Інституційне навантаження збалансовується через парламентський, судовий та громадський контроль, що знижує ризик надмірної концентрації повноважень. Усе це набуває особливого значення в умовах воєнного стану, коли управлінські рішення приймаються швидше і під вищим тиском невизначеності.

Функціонально адміністративне право в полі національної безпеки проявляється через п'ять взаємопов'язаних площин: нормування, сервіс, нагляд, примус і підзвітність. Нормування охоплює підзаконну регламентацію процедур, затвердження стандартів якості та безперервності публічних послуг, визначення критеріїв ризиків та процедур оцінювання впливу рішень. Сервісний вимір означає не тільки доступність послуг у звичайних умовах, а й гарантовану надійність у кризових ситуаціях, де адміністративні регламенти мають передбачати резервні канали надання послуг і відновлення працездатності [7]. Нагляд і контроль реалізуються через планові та позапланові перевірки, моніторинг відповідності режимам та аудит управлінських рішень на відповідність принципам законності й пропорційності. Примус є інструментом останньої інстанції, проте у сфері безпеки важливі його превентивні форми — приписи, зупинення дії дозволів, тимчасові обмеження з процесуальними гарантіями, що унеможливають свавілля. Підзвітність завершує цикл, змушуючи органи влади пояснювати мотиви та очікуваний ефект втручання, розкривати дані про результати та проходити незалежний зовнішній контроль. Такий підхід відповідає сучасним доктринальним підходам до людиноцентричної публічної адміністрації.

Адміністративні процедури становлять «несучуконструкцію» механізму, босамевних інтерналізуються стратегічні пріоритети, вимоги прав людини та ризик-орієнтована

логіка. Вони задають порядок ініціювання та розгляду справ, строки, компетенцію органів, перелік обов'язкових доказів, форму й зміст рішень, а також порядок їх оскарження [8]. Високоякісна процедура позбавляє управлінське рішення «ручної» та ситуативної суб'єктивності, унеможливлює приховане розширення повноважень і знижує транзакційні витрати для громадян та бізнесу. У сфері національної безпеки це особливо важливо для дозволів і реєстрацій, що стосуються критичної інфраструктури, обігу спеціальних технічних засобів, обмеження доступу до інформації, режимів територій і об'єктів, а також адміністративного провадження щодо порушень безпекових режимів. Процедури мають вбудовані *due process*-гарантії: право бути почутим, мотивованість рішень, доступ до матеріалів, пропорційність заходів і можливість ефективного перегляду, що водночас підвищує легітимність владних рішень і стійкість до судових спорів. Коли ці гарантії поєднуються з цифровими інструментами – реєстрами, журналюванням дій, верифікацією доступів – зростає прозорість, відтворюваність і підзвітність безпекових процедур.

Особливий компонент механізму – інституції безпеки зі спеціальним мандатом: Служба безпеки України, розвідувальні органи, правоохоронні структури, сектор оборони, спеціалізовані регулятори та наглядові органи. Спеціальний мандат передбачає більш інтенсивне втручання у приватну сферу, а отже посилені процесуальні бар'єри проти зловживань: судовий контроль за втручанням у приватне спілкування і таємницю зв'язку, чіткий перелік підстав і мети, ведення протоколів і журналів дій, відомчий та парламентський нагляд. У законодавстві про розвідку закріплено засади, за якими збір і використання інформації має відповідати принципам необхідності та співмірності, з урахуванням захисту професійних привілеїв та персональних даних. Контррозвідувальна діяльність і забезпечення державної безпеки, своєю чергою, мають здійснюватися у спосіб, що не нівелює гарантії журналістської діяльності, адвокатської таємниці й інших легітимних інтересів [9]. Прозора система підзвітності – від відомчого комплаєнсу до парламентського комітетського контролю – створює запобігання правопорушенням і помилкам. Усе це зменшує ризик інституційної надмірної сили та підвищує довіру громадян.

Правовий режим воєнного стану, будучи правовим винятком, актуалізує потребу

у ще чіткішій процедурній дисципліні, адже збільшується інтенсивність обмежень і швидкість ухвалення рішень. Тимчасовий характер надзвичайних заходів, їхня правова визначеність і можливість зовнішнього контролю мають бути очевидними і доступними для перевірки, навіть якщо окремі відомості становлять державну таємницю. Базовий конституційний стандарт передбачає, що обмеження прав і свобод можливі лише законом, переслідують легітимну мету, є необхідними у демократичному суспільстві й співмірними загрози, а найменш обтяжливі альтернативи мають перевагу [10]. У процедурному плані це означає обов'язковість фіксації підстав і мотивів, визначення строків дії і перегляду заходів, а також режиму поновлення порушених прав після припинення дії спеціальних режимів. Належно організований адміністративний контроль за застосуванням тимчасових обмежень допомагає перетворити їх із політичних декларацій на юридично відповідальні інструменти кризового менеджменту. Поєднання цих вимог із судовим контролем створює багаторівневий запобіжник від свавільних практик.

У цифровому вимірі механізм адміністративно-правового забезпечення безпеки працює з високочутливими даними, державними реєстрами і критичними інформаційними ресурсами, що зумовлює підвищені вимоги до інформаційної безпеки. Адміністративні процедури повинні передбачати ідентифікацію та аутентифікацію користувачів, контроль доступу на основі ролей, криптографічний захист даних, резервування й планування відновлення, а також аудит доступів і процедур внесення змін. Кіберінциденти, які зачіпають державні сервіси, повинні оброблятися за уніфікованими сценаріями – від первинної класифікації до ескалації й інформування заінтересованих сторін – із чіткими SLA та відповідальністю конкретних посадових осіб. Регуляторні вимоги мають стимулювати запровадження тестування на проникнення, керування вразливостями і безперервного моніторингу, що інтегруються в загальнодержавну систему ситуаційної обізнаності. Такий підхід робить цифрову стійкість невід'ємною частиною безпекового менеджменту, а не додатком до нього, і сприяє побудові довіри до електронних сервісів у громадян і бізнесу. Водночас прозорість процедур обробки даних і механізми повідомлення про витоки зміцнюють правову передбачуваність і забезпечують відповідальне використання інформації.

Окрему увагу доречно приділити інцидент-менеджменту та управлінню діяльності, які в адміністративно-правовому полі набувають рис обов'язкових процесів, а не факультативних практик. Планування безперервності публічних послуг має спиратися на ідентифікацію критичних процесів, аналіз впливу на діяльність, визначення прийнятних рівнів простою та відпрацьовані сценарії відновлення. Адміністративні регламенти повинні передбачати матриці ролей і відповідальностей, механізми взаємодії із суміжними відомствами та операторами критичної інфраструктури, а також процедури постінцидентного аналізу й оновлення нормативної бази за результатами. Даний цикл забезпечує самонавчання системи й знижує ймовірність повторення системних помилок [11]. Вбудовані метрики – від часу виявлення і реагування до часу повного відновлення – роблять діяльність органів влади вимірюваною і порівнюваною між собою, що стимулює конкуренцію якості та управлінську зрілість. У підсумку інцидент-менеджмент перестає бути винятковою компетенцією IT-підрозділів і стає спільною справою адміністрації, юридичної служби тощо.

Відповідно до сучасних доктринальних підходів, інституційна та процедурна фрагментація є головним ворогом ефективності системи безпеки, тому завданням адміністративного права стає зшивання відомчих практик у єдиний регуляторний простір. Для цього доцільно застосовувати модель «процедурної сталості», яка складається з п'яти взаємопов'язаних шарів: планувально-нормативного, операційно-процедурного, даних і цифрової безпеки, нагляду і підзвітності та навчання. На рівні планування стратегічні документи мають супроводжуватися оцінкою впливу на права людини й аналізом регуляторного впливу, що одразу вбудовується у профілі процедур. На операційному рівні – встановлюються єдині мінімальні стандарти доказування, повідомлення та участі заінтересованих осіб, а також типові регламенти взаємодії між органами [12]. Рівень даних і цифрової безпеки передбачає реєстрову дисципліну, уніфікацію довідників, системне оновлення та централізовану аналітику ризиків. Нагляд і підзвітність закріплюють парламентський, судовий, фінансовий та громадський контроль, а також регулярну публічну звітність за метриками, співставними між відомствами. Рівень навчання забезпечує перетворення досвіду інцидентів і результату аудитів у нові регламенти та компетентності персоналу.

Запропоноване робоче визначення, що синтезує наведені підходи, фокусується на процедурній природі безпеки як сфери публічного адміністрування: національна безпека як об'єкт адміністративно-правового забезпечення – це система публічно-управлінських відносин, у межах якої норми адміністративного права встановлюють компетенції, процедури, режими, інструменти сервісу та примусу, спрямовані на ідентифікацію, попередження, нейтралізацію та мінімізацію загроз, а також на підтримання стійкості критичних функцій держави за пріоритету прав і свобод людини. Практичний ефект такого визначення полягає у можливості безконфліктного поєднання швидкості реагування із правовою визначеністю і перевірюваністю рішень, що підвищує легітимність державної політики у сфері безпеки. Його застосування сприяє розробленню уніфікованих адміністративних процедур для різних суб'єктів сектору безпеки й оборони, створює основу для інтегрованих аудитів і спільних показників результативності, а також упорядковує міжвідомчий обмін даними й координацію. У довгостроковому вимірі це зміцнює суспільну довіру, зменшує транзакційні витрати та підвищує спроможність держави протидіяти складним, гібридним загрозам у правовий спосіб. У підсумку адміністративне право виступає не тільки «каркасом» державної машини безпеки, а й гарантом того, що цей каркас не перетвориться на інструмент свавілля, а залишатиметься служінням правам людини і публічному інтересу.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, національна безпека як об'єкт адміністративно-правового забезпечення постає як цілісна система публічно-управлінських відносин, у межах якої норми адміністративного права визначають компетенції суб'єктів, стандартизують процедури та встановлюють режими, що забезпечують ідентифікацію, попередження, нейтралізацію та мінімізацію загроз. Виявлено, що відмінність цього підходу від конституційно-правової та кримінально-правової площин полягає у його «операційності»: саме адміністративно-правове регулювання надає інструменти щоденного управління ризиками, координації, сервісу та контролю, водночас вшиваючи гарантії прав людини у кожен управлінський дію. Запропоноване робоче визначення та модель «процедурної сталості» дають можливість звести воедино планувально-нормативний, операційно-процедурний, цифроводаний, наглядово-підзвітний і навчальний

шари механізму, що підвищує узгодженість сектору безпеки й оборони. Таке бачення акцентує на пріоритеті пропорційності втручань, обов'язковості мотивування рішень, доступі до ефективного оскарження та системному документуванні підстав, що разом знижує ризик свавілля і підсилює легітимність публічної адміністрації. Доведено, що роль розвідувальних і правоохоронних органів у цій системі має визначатися через чіткі процесуальні бар'єри, парламентський і судовий нагляд, захист професійних привілеїв і персональних даних, а також прозорі механізми звітування.

Подальші дослідження варто спрямувати на емпіричне підтвердження запропонованої моделі «процедурної сталості» в окремих підсекторах національної безпеки (кібербезпека, охорона критичної інфраструктури, цивільний захист), оцінювання ефектів уніфікації процедур для правозастосування та розроблення методик аудиту підзвітності. Реалізація запропонованих рішень, дозволить одночасно підвищити швидкість і якість управлінських реакцій на загрози та закріпити людиноцентричний характер адміністративно-правового забезпечення національної безпеки, не втрачаючи балансу між безпекою і гарантіями прав людини.

Література:

1. Конституція України : Конституція України; Верховна Рада України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр> (дата звернення: 25.08.2025).
2. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2469-19>
3. Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/392/2020>
4. Про Стратегію воєнної безпеки України : Указ Президента України від 25.03.2021 р. № 121/2021. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/121/2021>
5. Про Стратегію забезпечення державної безпеки : Указ Президента України від 16.02.2022 р. № 56/2022. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/56/2022>
6. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-XII. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2229-12>
7. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. у 2 т. Т. 1. Загальна частина / ред. кол.: В. Б. Авер'янов (голова) та ін. Київ : Юридична думка, 2004. 584 с. URL: <https://kup.edu.ua/doc/administrativne-pravo-ukrajini.-akademichnij-kurs-pidruch.-u-dvoh-tomah-tom-1.pdf>
8. Адміністративне право України : підручник / за ред. Ю. П. Битяка. Харків : Право, 2020. 392 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2020/MM-393.pdf
9. Про розвідку : Закон України від 17.09.2020 № 912-IX. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/912-20>
10. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/389-19>
11. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. Київ : НІСД, 2010. 288 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-07/Gorbulin_Kachynsky-e2dd0.pdf
12. Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади : монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. 776 с. DOI: <https://doi.org/10.31359/9789669980885>.

УДК 346:334.7

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.13>**Олександр МАРТИНЮК**

аспірант ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»,

MartyniukO@outlook.com

ORCID: 0009-0004-6654-8922

Микола РЯБЧЕНКО

кандидат юридичних наук, доцент кафедри Правознавства

Чернігівського інституту імені Героїв Крут

ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»,

mykolariabchenko@gmail.com

ORCID: 0009-0000-7389-4883

КОРПОРАТИВНИЙ ДОГОВІР: ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДЕННЯ ТА ВИКОНАННЯ В УКРАЇНІ

У статті розглядається поняття корпоративного договору в українському законодавстві, аналізуються його суб'єктний склад, предмет та способи реалізації. Особливу увагу приділено дослідженню останніх змін у національних законодавчих нормах, зокрема в Законі України «Про акціонерні товариства» та Законі України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», які стосуються корпоративних договорів.

У статті досліджуються особливості процедури укладання корпоративного договору, а також аналізується сучасний стан законодавства, яке регулює корпоративні відносини. Автори визначили ключові фактори, що дозволяють розглядати корпоративний договір як самостійну правову конструкцію серед інших договірних форм у сфері господарських правовідносин.

У статті здійснено аналіз актуальних проблем, які виникають під час виконання корпоративного договору. Розглянуто основні принципи дотримання зобов'язань, запропоновано заходи відповідальності за їх порушення, а також проведено огляд способів забезпечення виконання зобов'язань, що мають відношення до корпоративного договору.

Результати дослідження свідчать, що введення воєнного стану в Україні призвело до суттєвих змін у регулюванні договірних відносин. Зокрема, угоди, укладені після початку цього періоду, включають чіткіші положення про форс-мажор. Це дає можливість сторонам враховувати потенційні ризики та відповідно коригувати договірні зобов'язання, адаптуючи їх до змінених умов.

Форс-мажорні обставини не звільняють сторону від виконання умов договору, а лише тимчасово призупиняють строк його виконання на період дії таких обставин. Після їхнього завершення суб'єкт господарювання зобов'язаний виконати умови договору в повному обсязі.

Ключові слова: корпоративний договір, форс-мажор, господарські правовідносини, сторони договору, воєнний стан.

Oleksandr Martyniuk, Mykola Riabchenko. CORPORATE AGREEMENT: FEATURES OF CONCLUSION AND IMPLEMENTATION IN UKRAINE

The article explores the concept of corporate agreements within Ukrainian legislation, delving into their subject composition, key elements, and methods of execution. It pays particular attention to recent updates in national legal norms, notably the changes in the Law of Ukraine «On Joint-Stock Companies» and the Law of Ukraine «On Limited and Additional Liability Companies», which address corporate agreements. A detailed examination is provided regarding the procedural nuances of formulating a corporate agreement while also evaluating the current legislative framework governing corporate relations.

The authors outline significant aspects that establish corporate agreements as distinct legal mechanisms within the broader domain of economic contractual relations. Furthermore, the text identifies and assesses common challenges associated with implementing corporate agreements. Core principles for ensuring compliance with contractual obligations are discussed, along with recommended liability measures for violations.

A review is conducted on available methods for guaranteeing adherence to terms concerning corporate agreements. The findings of the study highlight that the imposition of martial law in Ukraine has brought about notable alterations in the regulation of contractual practices. Agreements entered into during this period feature more explicit provisions addressing force majeure, enabling parties to better anticipate risks and recalibrate contractual obligations based on the evolving circumstances.

It is emphasized that while force majeure events do not absolve a party from fulfilling its contractual obligations, they can temporarily suspend performance deadlines for the duration of such events. Once these circumstances subside, the business entity is required to fully comply with the terms of the agreement.

Key words: corporate agreement, force majeure, economic legal relations, parties to the agreement, martial law.

Постановка проблеми. Інститут корпоративного договору вже давно відомий у світі та активно застосовується в практиці. Його популярність та значення зумовлені тим, що установчі документи не завжди здатні повністю врегулювати певні аспекти взаємин між учасниками товариства.

У багатьох країнах корпоративний договір слугує дієвим інструментом захисту прав інвесторів, а також ефективним механізмом для регулювання питань корпоративного управління. Він дає змогу заздалегідь визначати шляхи вирішення конфліктів між учасниками, встановлювати специфічні правила, такі як порядок голосування або кворум, які можуть відрізнятися від загальних вимог, прописаних законом.

На сьогодні в українському законодавстві, зокрема у Законах України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» та «Про акціонерні товариства», визначено поняття корпоративного договору стосовно товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю, а також акціонерних товариств. Однак розуміння правової природи такого договору неможливо обмежити лише його визначенням. Глибоке дослідження правової природи договору є ключем до його правильного тлумачення та забезпечення ефективної і послідовної практики застосування норм права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження правової природи корпоративного договору вже перебувало у фокусі наукових праць таких дослідників, як В. В. Васильєва, К. О. Рябова, М. М. Сигидин та О. В. Бігняк. Проте впровадження нового законодавчого регулювання у цій сфері створює потребу в перегляді та переосмисленні його правової сутності.

У сфері господарсько-правових досліджень корпоративний договір досі не зазнав ґрунтовної концептуальної розробки, що створює актуальну необхідність у науковому осмисленні доктрини та практичних аспектів його застосування. Передусім це стосується питань визначення правової природи корпоративного договору, його значення, а також оцінки ефективності цього інструменту в забезпеченні корпоративного управління.

Мета статті. Метою статті є дослідження поняття корпоративного договору та його специфічні особливості, що дозволяє визначити шляхи вдосконалення українського законодавства для більш ефективної реалізації механізмів захисту прав і інтересів учасників товариства в практичній діяльності.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з постійним реформуванням корпоративного

законодавства, поступово з'являється дедалі більше договірних підходів та інструментів для врегулювання корпоративних відносин. Це робить дану тему надзвичайно актуальною.

Дослідження корпоративного договору наразі перебуває на етапі активного становлення, тому важливо приділити особливу увагу позиціям сучасних науковців, які у своїх роботах аналізували сутність цього поняття.

Л. Дорошенко вважає, що введення корпоративного договору в українському законодавстві стало наслідком недоліків національного корпоративного регулювання та сподівань на його ефективність як інструменту врегулювання внутрішніх організаційно-господарських відносин у господарських товариствах. Це пояснюється його гнучкістю, оперативністю внесення змін, конфіденційним характером і зрозумілістю для закордонних інвесторів [1, с. 315].

Поняття «корпоративний договір» визначено у Законі України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю». Оскільки цей закон регулює виключно правовий статус товариств з обмеженою й додатковою відповідальністю, включаючи порядок їх створення, функціонування та ліквідації, а також права та обов'язки учасників, можна зробити логічний висновок, що корпоративний договір укладається лише в межах цих товариств [2].

За словами І. Венедіктової, корпоративний договір укладається між учасниками юридичної особи корпоративного типу, встановлюючи порядок здійснення корпоративних прав, прав на частку (акцію) та виконання обов'язків, пов'язаних із вчиненням певних дій або утриманням від них задля забезпечення спільних, захищених законом інтересів [3, с. 28]. Аналогічна позиція висловлена В. Васильєвою у її дослідженні, де розглядається поняття корпоративного договору [4].

Аналізуючи визначення корпоративного договору, представлені у науковій літературі, важливо акцентувати увагу на проблемі термінологічного обґрунтування цього поняття. Більшість підходів до його визначення зосереджуються на окремих аспектах договору, і, відповідно, не мають комплексного характеру.

Корпоративний договір, відповідно до чинного законодавства, представляє собою угоду між учасниками товариства, яка визначає порядок використання їхніх прав і повноважень або передбачає утримання від їх реалізації. Такий договір укладається виключно в письмовій формі і має безоплатний характер. У разі невідповідності договору встановленим вимогам він вважається нікчемним,

про що йдеться у статті 7 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю».

Корпоративний договір покликаний регулювати взаємовідносини між учасниками або акціонерами, встановлюючи чіткі правила і спрямовуючи на зниження ризиків при об'єднанні капіталів. При цьому не існує жодних обмежень щодо розміру чи джерела походження капіталу, що відкриває можливість залучення міноритарних акціонерів, а також використання позик або кредитів.

Корпоративний договір можна розглядати як багатогранне явище, що має кілька аспектів.

По-перше, він виступає як інститут господарського права, представляючи собою сукупність норм, які регулюють правовідносини, пов'язані з укладенням, виконанням і припиненням договору.

По-друге, корпоративний договір може вважатися правовим інструментом у механізмі корпоративного управління, який забезпечує саморегулювання прав та обов'язків сторін договору.

По-третє, він функціонує як локальний акт – один із ключових засобів регулювання, хоч і не нормативного характеру, але такого, що встановлює правила поведінки, призначені для багаторазового застосування учасниками корпоративної організації. Основною метою цього акта є формування внутрішньої структури корпоративної організації.

Процес укладення корпоративного договору складається з двох ключових стадій – оферти та акцепту. Учасники юридичної особи корпоративного типу, висловлюючи свої наміри щодо формування договірних взаємин, узгоджують спільну волю стосовно умов майбутнього договору.

Ініціатива укладення корпоративного договору належить самим учасникам юридичної особи, які спільно обговорюють такі питання:

- необхідність укладення договору;
- загальну мету його реалізації;
- перелік питань, що стануть предметом договору, та інші аспекти.

Пропозиція укласти договір може бути висловлена як усно, так і в письмовій формі. У випадку письмової оферти, вона може бути представлена у вигляді окремого документа (наприклад, проекту договору) або ж оформлена як лист, телеграма чи інше повідомлення, яке передається акцептанту через пошту або інші технічні засоби зв'язку. Отже, пропозиція укласти корпоративний договір має бути спрямована конкретному колу осіб, що входять до числа учасників юридичної особи корпоративного типу або власників корпоративних прав.

Ключовою стадією у процесі укладення корпоративного договору є досягнення домовленості між усіма його учасниками. Цей етап здебільшого проходить у рамках попереднього переговорного процесу, який передуює безпосередньому підписанню документа сторонами. Його важливість важко переоцінити, адже результат узгодження умов договору впливає на механізм розподілу корпоративного контролю та визначає основні напрями управлінської політики товариства.

Існує декілька можливих варіантів оформлення корпоративного договору:

1. Узгодження умов під час переговорів із подальшим спільним підписанням розробленого тексту договору.

2. Надання однією стороною вже підписаного договору іншій стороні для його підписання та затвердження.

Після цього кожна наступна сторона підписує документ і передає його далі, при цьому важливо, щоб жодна зі сторін не вносила змін до редакції тексту договору, який підписується.

Договір вважається укладеним лише за умови отримання згоди всіх сторін. Таким чином, відповідь сторони, якій адресовано пропозицію щодо укладення договору, повинна бути повною і безумовною (акцепт). У сфері корпоративних договорів акцепт через конклюдентні дії не допускається, оскільки корпоративний договір за своєю правовою природою є немайновим. Він регулює організаційні корпоративні правовідносини, які не пов'язані з передачею майна або оплатою визначеної грошової суми.

Укладання корпоративного договору в межах господарського товариства розширює права та можливості його учасників або акціонерів, забезпечуючи більш ефективний контроль над управлінням і діяльністю товариства. Однак основною проблемою в цій сфері на сьогодні є недостатній обсяг судової практики.

Судова практика щодо корпоративних договорів перебуває на етапі становлення, що в перспективі сприятиме підвищенню рівня їх укладання. Водночас є потреба вдосконалення законодавства, яке регулює зміст таких договорів, для створення більш ефективної правозастосовчої системи.

За словами М. Ніколенка, виконання корпоративних договорів є центральним етапом договірних взаємовідносин, на якому сторони впроваджують свої права та виконують обов'язки. Ключовою передумовою належного виконання договірних зобов'язань виступає дотримання положень самого договору та відповідність нормам чинного законодавства, що забезпечує найкращу основу для завершення зобов'язань [5, с. 56].

У частині першій статті 199 Господарського кодексу України зазначено, що виконання господарських зобов'язань гарантується заходами захисту прав і відповідальності сторін господарських відносин, встановленими законодавством. За домовленістю сторін можуть застосовуватися види забезпечення виконання зобов'язань, передбачені законом або такі, що не суперечать його нормам, які зазвичай використовуються в господарському (діловому) обігу [6].

Принцип реального виконання зобов'язання, адаптований до корпоративного договору, передбачає, що сторони мають виконувати свої зобов'язання безпосередньо в натурі, а не замінювати їх виконання грошовою компенсацією.

На сьогоднішньому етапі закон передбачає важливу норму щодо звільнення від відповідальності в разі виникнення форс-мажорних обставин. Для цього сторона договору має оперативно поінформувати іншу сторону про неможливість виконання умов угоди. Такий підхід сприяє мінімізації негативних наслідків для обох учасників господарських відносин та забезпечує можливість своєчасного реагування на подібні ситуації.

Торгово-промислова палата України в своєму листі № 1.2024/02-7.1 від 28.02.2022 заявила, що російська агресія проти України є форс-мажорною обставиною [7]. Водночас багато суб'єктів господарювання буквально трактують цю позицію, вважаючи, що виключно факт воєнного стану в Україні є достатньою підставою для виправдання невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань.

Суб'єкти господарювання мають можливість отримати сертифікат про форс-мажорні обставини в Торгово-промисловій палаті України. Цей документ засвідчує факт виникнення форс-мажору. Розмір тарифів на оформлення сертифіката залежить від виду заяви (термінова чи у звичайному порядку) та особливостей суб'єкта, який звертається. Однак, як свідчить практика застосування в умовах воєнного стану, навіть підтвердження непереборної сили сертифікатом не завжди може слугувати достатнім доказом того, що суб'єкт господарювання не мав можливості належно виконати свої зобов'язання.

Наявність форс-мажорних обставин не звільняє від виконання договірних зобов'язань, а лише надає можливість перенести їх виконання на певний період. Після завершення цього строку сторона договору повинна якнайшвидше виконати його умови.

На нашу думку, чинне законодавство потребує внесення додаткових змін, які б більш детально визначали ознаки форс-мажорних обставин та забезпечували чітке формулювання цього поняття. На практиці недостатня конкретизація стає причиною різноманітних труднощів, що призводять до складнощів і конфліктів між сторонами договору. Варто також зазначити, що форс-мажорна обставина не звільняє сторону від виконання договірних зобов'язань, а лише дозволяє відстрочити їх виконання до моменту усунення таких обставин.

Висновки. Ключові характеристики корпоративного договору мають низку спільних рис із господарськими зобов'язаннями.

До основних з них належать:

1. Засіб правового регулювання взаємовідносин між суб'єктами підприємницької діяльності.

2. Інструмент для правового забезпечення функціонування акціонерних товариств, товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю.

3. Організаційна природа договору, що визначає його специфічну роль у структурі взаємин сторін.

4. Виконання функції локального регулятора, який впливає на ключові аспекти господарських відносин, включаючи організаційно-господарські й майново-господарські сфери. У зв'язку зі змінами в корпоративному законодавстві, корпоративний договір тепер є безоплатним і обов'язково складається у письмовій формі. Закон чітко визначає, що договір, який не відповідає цим вимогам, є нікчемним.

Важливим аспектом процедури укладення корпоративного договору є забезпечення інформування учасників юридичної особи корпоративного типу, які не беруть участі в договорі. Це пояснюється тим, що, попри те, що положення договору обов'язкові лише для його сторін, факт укладення такого договору може опосередковано впливати на інших учасників.

Виконання умов корпоративного договору на сьогоднішній день може мати певні перебої. Це обумовлено наявністю форс-мажорних обставин через які сторони договору неспроможні виконати свої зобов'язання.

Так, лист ТПП сам по собі не може розглядатися як єдиний і достатній доказ наявності форс-мажорних обставин. Він також не може слугувати єдиною підставою для звільнення особи від відповідальності за допущені порушення, зокрема у рамках корпоративного договору.

За таких умов, учасник, який посиляється на воєнний стан як на непереборну силу, буде змушений доводити існування причинно-наслідкового зв'язку між фактом воєнного стану та конкретними обставинами, що перешкодили виконанню його зобов'язань.

Ця ситуація, безсумнівно, стане поштовхом до створення абсолютно нової судової практики.

Суди будуть зобов'язані вирішувати відповідні спори, виробляти спільні підходи до тлумачення та застосування правових норм в межах наявних правовідносин.

Література:

1. Дорошенко Л. М. Інститут корпоративного договору: компаративістський підхід. Корпоративне право крізь призму судової практики : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 303–325.
2. Закон України Про товариство з обмеженою та додатковою відповідальністю від 06.02.2018 № 2275-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text> (дата звернення: 05.08.2025)
3. Венедіктова І. В. Реалізація охоронюваного законом інтересу при укладанні корпоративних угод. Проблеми охорони прав суб'єктів корпоративних відносин: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, 2012. С. 36–38.
4. Васильєва В. А. Корпоративні правочини: поняття та особливості. *Проблеми охорони прав суб'єктів корпоративних правовідносин* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присв. 10 річниці створ. лабораторії з вивчення проблем корп. права НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України (23–24 вересня 2011 р.). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, 2012. С. 25–28.
5. Ніколенко М. О. Господарсько-правова природа корпоративного договору як засобу регулювання корпоративних відносин. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4 (29). С. 75–79
6. Господарський кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Текст> (дата звернення: 05.08.2025).
7. Торгово-промислова палата України : Лист від 28.02.2022 р. № 2024/2.0-7.1. URL: <https://uccr.org.ua/uploads/files/621f7b0c7d97f275399291.pdf> (дата звернення: 05.08.2025).

УДК 347.77.01

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.14>**Анатолій ПОДОЛЯКА**

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії держави і права та конституційного права
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID: 0000-0003-2447-1731

Ірина КУРБАТОВА

доктор юридичних наук, професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності
Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID: 0009-0000-5724-950X

Людмила КРЮТЧЕНКО

кандидат юридичних наук, доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності
Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID: 0009-0005-1289-9935

РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ: ВИКЛИКИ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ШЛЯХИ АДАПТАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Актуальним є дослідження проблем розслідування кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями, що набуло особливої гостроти в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації та дії правового режиму воєнного стану в Україні. Стаття висвітлює проблему необхідності адаптації системи кримінальної юстиції до безпрецедентних викликів, пов'язаних із веденням бойових дій. Зростання чисельності Сил оборони, екстремальні психологічні навантаження та специфіка військового середовища об'єктивно призводять до збільшення кількості правопорушень, розслідування яких ускладнюється через об'єктивні (неможливість доступу до місця події, втрата доказів, загибель учасників провадження) та суб'єктивні (тиск командування, психологічний стан військовослужбовців) фактори.

У статті обґрунтовується необхідність глибокого наукового осмислення та вдосконалення кримінального процесуального законодавства і правозастосовної практики. Методами дослідження були формально-юридичний аналіз норм Конституції України, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів, законів України та військових статутів. Також застосовано системно-структурний метод для аналізу взаємодії органів військової юстиції та метод аналізу судової практики для вивчення ключових позицій Верховного Суду щодо кваліфікації військових кримінальних правопорушень, таких як непокоря та дезертирство, що дозволило виявити складні правові дилеми та підходи до їх вирішення.

У статті аналізується специфіка кваліфікації військових кримінальних правопорушень з урахуванням таких обтяжуючих обставин, як «вчинення в умовах воєнного стану», та досліджується їхній вплив на ступінь суспільної небезпечності діяння. Автор статті вважає, що ігнорування цієї кваліфікуючої ознаки є грубим порушенням, що призводить до призначення невинувато м'якого покарання. Розглядається суб'єктивний склад військових правопорушень, кримінологічний портрет правопорушника та ключові фактори, що сприяють їх вчиненню, зокрема погіршення стану психічного здоров'я військовослужбовців.

У роботі зроблено висновок, що ефективне розслідування військових кримінальних правопорушень в умовах війни вимагає комплексного підходу. Особлива увага приділяється поняттям «непокоря», «дезертирство», «крайня необхідність» та «сильне душевне хвилювання» в контексті бойової обстановки. Встановлено доцільність посилення інституційної спроможності Державного бюро розслідувань. Автор пропонує власні пропозиції щодо вдосконалення, зокрема запровадження обов'язкових судово-психологічних експертиз, розробку спеціалізованих методик розслідування та внесення змін до КПК України для адаптації слідчих дій до умов бойових дій, забезпечуючи при цьому дотримання фундаментальних прав військовослужбовців.

Ключові слова: військовослужбовці, військові кримінальні правопорушення, воєнний стан, досудове розслідування, Державне бюро розслідувань, кваліфікація злочинів, непокоря, дезертирство, судова практика, кримінальний процес.

Anatolii Podoliaka, Iryna Kurbatova, Ludmila Krutchenko. INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY MILITARY PERSONNEL: CHALLENGES OF MARTIAL LAW AND WAYS OF ADAPTATION OF THE CRIMINAL PROCESS

The study of the problems of investigating criminal offenses committed by military personnel is relevant, which has become particularly acute in the conditions of full-scale armed aggression of the Russian Federation and the operation of the legal regime of martial law in Ukraine. The article highlights the problem of the need to adapt the criminal justice system to the unprecedented challenges associated with conducting hostilities. The growth of the number of Defense Forces, extreme psychological stress and the specifics of the military environment objectively lead to an increase in the number of offenses, the investigation of which is complicated by objective (impossibility of access to the scene, loss of evidence, death of participants in the proceedings) and subjective (pressure from the command, psychological state of military personnel) factors. The article substantiates the need for a deep scientific understanding and improvement of criminal procedural legislation and law enforcement practice. The research methods were a formal-legal analysis of the norms of the Constitution of Ukraine, the Criminal and Criminal Procedure Codes, the laws of Ukraine and military statutes. The system-structural method was also used to analyze the interaction of military justice bodies and the method of case law analysis to study the key positions of the Supreme Court on the qualification of military criminal offenses, such as disobedience and desertion, which allowed us to identify complex legal dilemmas and approaches to their resolution.

The article analyzes the specifics of the qualification of military criminal offenses, taking into account such aggravating circumstances as «commitment under martial law», and examines their impact on the degree of social danger of the act. The author of the article believes that ignoring this qualifying feature is a gross violation, which leads to the imposition of an unjustifiably lenient punishment. The subjective composition of military offenses, the criminological portrait of the offender and the key factors contributing to their commission are considered, in particular, the deterioration of the mental health of servicemen.

The paper concludes that effective investigation of military criminal offenses in wartime requires a comprehensive approach. Special attention is paid to the concepts of «disobedience», «desertion», «extreme necessity» and «severe emotional distress» in the context of a combat situation. The feasibility of strengthening the institutional capacity of the State Bureau of Investigation is established. The author offers his own proposals for improvement, in particular, the introduction of mandatory forensic psychological examinations, the development of specialized investigation methods and amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine to adapt investigative actions to the conditions of combat operations, while ensuring compliance with the fundamental rights of servicemen.

Key words: *servicemen, military criminal offenses, martial law, pre-trial investigation, State Bureau of Investigation, qualification of crimes, disobedience, desertion, judicial practice, criminal process.*

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України, що триває з 2014 року та увійшла в найгострішу фазу 24 лютого 2022 року, система національної безпеки та оборони функціонує в режимі безпрецедентного напруження. Введення правового режиму воєнного стану кардинально трансформувало правове поле держави, надавши відповідним органам влади та військовому командуванню розширені повноваження і допустивши тимчасове обмеження конституційних прав громадян. Ця трансформація неминуче вплинула на всі сфери суспільного життя, особливо гостро поставивши нові виклики перед системою кримінальної юстиції.

Особливої актуальності та складності набула проблема розслідування кримінальних правопорушень, суб'єктами яких є військовослужбовці. З одного боку, значне збільшення чисельності Сил оборони, інтенсивність бойових дій, постійна загроза життю та екстремальні психологічні навантаження об'єктивно створюють підґрунтя для зростання кількості правопорушень у військовому середовищі. З іншого боку, сам процес досудового розслідування таких діянь стикається з унікальними перешкодами, зумовленими бойовою обстановкою, що вимагає глибокого наукового ана-

лізу та адаптації кримінального процесуального законодавства до нових реалій.

Таким чином, виникає наукова проблема, що полягає у суперечності між нагальною потребою забезпечення невідворотності відповідальності за військові кримінальні правопорушення для підтримання боєздатності армії та військової дисципліни, та об'єктивними труднощами, що унеможливають застосування стандартних процедур досудового розслідування в умовах воєнного стану. Необхідність вирішення цієї проблеми, пошук балансу між ефективністю розслідування та дотриманням прав людини, а також розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо адаптації кримінального процесу визначають надзвичайну актуальність даного дослідження.

Аналіз досліджень проблеми. Питанням розслідування кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями, та проблемам функціонування системи кримінальної юстиції в умовах воєнного стану у своїх наукових працях приділяли увагу такі українські вчені, як О.С. Дерягін, Т.І. Ковальова, які досліджували причини та умови військових злочинів. І.М. Риженко аналізував поняття кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями. Особливості квалі-

фікації таких діянь в умовах воєнного стану висвітлював у своїх працях А.В. Савченко.

Аспекти співучасті у військових кримінальних правопорушеннях досліджували М.Л. Комісаров, Н.О. Комісарова та Е.Х. Самедов. Кримінологічний портрет військовослужбовця-правопорушника став предметом вивчення Н.А. Дмитренко та А.Л. Шепетько, а фактори, що впливають на ризики вчинення таких правопорушень, зокрема досвід США, аналізував А.О. Бахмач.

Проблеми організації досудового розслідування в умовах збройного конфлікту та шляхи їх вирішення висвітлювали М.О. Янковий та І. Федорченко. Питання кримінально-правового захисту військовослужбовців розглядала Ю.П. Степанова. Особливості взаємодії Державного бюро розслідувань зі Збройними Силами України аналізував О. Ключко, а проблеми захисту прав військовослужбовців у кримінальному провадженні – Л. Криворучко. Попри значну кількість публікацій, комплексний аналіз викликів, що постали перед слідством саме в умовах повномасштабної війни, та розробка адаптивних механізмів кримінального процесу потребують подальших наукових розвідок.

Метою дослідження є комплексний науково-теоретичний аналіз проблемних аспектів та викликів, що виникають під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями в умовах воєнного стану, а також розробка на основі аналізу законодавства, наукової доктрини та судової практики науково обґрунтованих пропозицій щодо адаптації кримінального процесу та підвищення ефективності діяльності органів досудового розслідування в екстремальних умовах.

Виклад основного матеріалу. В умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації, яка триває з 2014 року та набула найгострішої фази 24 лютого 2022 року, система національної безпеки та оборони України функціонує в режимі максимального напруження. Введення та неодноразове продовження правового режиму воєнного стану, відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [1], стало необхідною відповіддю на екзистенційні загрози державному суверенітету та територіальній цілісності. Даний режим, як це передбачено статтею 64 Конституції України [2] та конкретизовано у профільному законі, передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та військовим адміністраціям розширених повноважень, а також допускає тимчасове, зумов-

лене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина [1]. Така кардинальна трансформація правового поля неминуче позначається на всіх сферах суспільних відносин, включно із функціонуванням системи кримінальної юстиції.

Особливої гостроти та специфіки набуває проблема розслідування кримінальних правопорушень, суб'єктами яких є військовослужбовці. З одного боку, зростання чисельності Сил оборони за рахунок мобілізації цивільних громадян, інтенсивність бойових дій та екстремальні психологічні навантаження об'єктивно призводять до збільшення кількості правопорушень у військовому середовищі. З іншого боку, сам процес досудового розслідування таких діянь стикається з безпрецедентними викликами, зумовленими бойовою обстановкою, що вимагає глибокого наукового осмислення та адаптації кримінального процесуального законодавства до нових реалій.

Військові кримінальні правопорушення, як слушно зазначається у науковій доктрині, становлять особливу небезпеку, оскільки безпосередньо впливають на боєздатність військових формувань, підривають військову дисципліну та, як наслідок, загальний стан національної безпеки держави [3, с. 323].

Кримінальний кодекс України (далі – КК України) у розділі XIX Особливої частини визначає вичерпний перелік діянь, що визнаються військовими кримінальними правопорушеннями, ключовими ознаками яких є специфічний об'єкт посягання – встановлений законодавством порядок несення або проходження військової служби, та спеціальний суб'єкт – військовослужбовці, а також військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів [4; 5, с. 171]. Сутність військової дисципліни, що є ядром цього правопорядку, розкривається у Дисциплінарному статуті Збройних Сил України, який визначає її як бездоганне і неухильне додержання всіма військовослужбовцями порядку і правил, встановлених військовими статутами та іншим законодавством України [6].

При цьому законодавець, усвідомлюючи екстраординарний ступінь суспільної небезпечності таких діянь в період оборони держави, цілком обґрунтовано увів до значної кількості складів кримінальних правопорушень кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки «вчинення в умовах особливого періоду» та «вчинення в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці». Даний крок є не просто формальним посиленням відповідальності, а законодавчою реакцією на те,

що в умовах війни будь-яке порушення військового правопорядку має значно тяжчі наслідки. Невиконання наказу, непокоря чи самовільне залишення позицій навіть одним військовослужбовцем може призвести до тактичної поразки підрозділу, загибелі побратимів та прориву оборони противником. Таким чином, об'єктом посягання стає не лише військова дисципліна як така, а й життя та здоров'я інших військовослужбовців, а також обороноздатність держави в цілому.

Як слушно зазначає А. В. Савченко, з моменту введення воєнного стану в Україні, а саме з 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року, кримінально-правова оцінка військових правопорушень зазнала кардинальних змін. Діяння, передбачені, зокрема, статтями: 402 (непокоря), 403 (невиконання наказу), 405 (погроза або насильство щодо начальника), 407 (самовільне залишення військової частини або місця служби), 408 (дезертирство), 409 (ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом) КК України, повинні обов'язково кваліфікуватися з урахуванням особливо кваліфікуючої ознаки «вчинення в умовах воєнного стану» [7, с. 109]. Дана вимога не є формальністю, а покладає на органи досудового розслідування та прокуратуру конкретний процесуальний обов'язок. Це означає, що слідчий зобов'язаний не лише довести об'єктивну та суб'єктивну сторони самого діяння (наприклад, факт відмови виконати наказ), але й зібрати докази, що підтверджують об'єктивні умови його вчинення. До матеріалів кримінального провадження мають бути долучені копії відповідних указів Президента України та законів України про запровадження та продовження дії воєнного стану, а також, за потреби, витяги з наказів військового командування, що підтверджують перебування військової частини в зоні ведення бойових дій або виконання нею завдань в інтересах оборони.

Ігнорування цієї кваліфікуючої ознаки при повідомленні про підозру та складанні обвинувального акта є грубим порушенням норм матеріального права, що призводить до неправильного застосування кримінального закону. Наслідком такої помилки може стати призначення невинуватено м'якого покарання, яке не відповідає реальному ступеню суспільної небезпечності вчиненого. Наприклад, самовільне залишення частини строком на п'ять діб у мирний час та аналогічне діяння, вчинене в умовах воєнного стану під час підготовки підрозділу до виконання бойового завдання, мають абсолютно різну вагу та наслідки, що

й знаходить своє відображення у санкціях відповідних частин статті 407 КК України.

Важливо наголосити, що така посилена законодавча позиція має і потужне загально-превентивне значення, посиляючи чіткий та недвозначний сигнал усім військовослужбовцям про невідворотність суворої відповідальності за посягання на військовий правопорядок в умовах, коли від їхньої дисципліни, згуртованості та стійкості безпосередньо залежить доля держави. Більше того, законодавець передбачив універсальний механізм посилення відповідальності за будь-які злочинні діяння, що вчиняються в цей екстраординарний період. Згідно з пунктом 11 частини 1 статті 67 КК України, вчинення будь-якого кримінального правопорушення (як військового, так і загальнокримінального) з використанням умов воєнного стану, надзвичайного стану чи інших надзвичайних подій є обставиною, що обтяжує покарання [4].

Дана норма має широке поле застосування. Наприклад, якщо військовослужбовець, використовуючи хаос, пов'язаний з бойовими діями, та наявність у нього зброї, вчиняє розбійний напад на цивільних осіб, або привласнює гуманітарну допомогу, що призначалася для його підрозділу, суд при призначенні покарання зобов'язаний врахувати цю обставину як таку, що обтяжує відповідальність. У мотивувальній частині вироку суд має чітко обґрунтувати, як саме умови воєнного стану були використані для вчинення кримінального правопорушення та як це вплинуло на визначення остаточного виду та розміру покарання, наближаючи його до максимальної межі санкції відповідної статті. Таким чином, законодавець підкреслює, що використання трагічних для країни обставин для досягнення злочинних цілей є проявом особливого цинізму та суспільної небезпечності, що заслуговує на більш суворе покарання.

Суб'єктний склад військових кримінальних правопорушень є чітко визначеним. Відповідно до статті 401 КК України та Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», до суб'єктів належать військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів [4; 8]. Важливою новелою стало доповнення частини 2 статті 401 КК України положенням про те, що поліцейські поліції особливого призначення, залу-

чені до безпосередньої участі у бойових діях, несуть відповідальність за окремими статтями розділу XIX КК України, що відображає їхню інтеграцію до складу Сил оборони [4; 7, с. 110].

Водночас, як зазначають М. Л. Комісаров, Н. О. Комісарова та Е. Х. Самедов, особи, які не є військовослужбовцями, можуть бути співучасниками військових кримінальних правопорушень, і їхні дії кваліфікуються за відповідними статтями розділу XIX КК України з посиланням на статтю 27 КК України, що підтверджує можливість співучасті загальних та спеціальних суб'єктів [9, с. 77]. Це питання набуває особливої актуальності в контексті взаємодії військових з цивільним населенням, волонтерами та представниками інших структур.

Кримінологічний портрет військовослужбовця, який вчиняє кримінальне правопорушення, за дослідженнями Н. А. Дмитренко та А. Л. Шепетько, переважно характеризується чоловічою статтю, віком від 18 до 39 років, належністю до рядового або сержантського складу [10, с. 315-316].

При цьому, як зазначає А. О. Бахмач, ключовим внутрішнім фактором, що підвищує ризики вчинення кримінальних правопорушень, є погіршення стану психічного здоров'я, зокрема підвищення рівня агресивності, навіть за відсутності діагностованого посттравматичного стресового розладу [11, с. 194].

Організація досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями, в умовах воєнного стану та бойової обстановки стикається з низкою системних викликів, що суттєво ускладнюють діяльність органів досудового розслідування, зокрема Державного бюро розслідувань. Як зазначає М. О. Янковий, звичайна організація органів військової юстиції та порядок розслідування в умовах збройного конфлікту є неприйнятною, оскільки низка об'єктивних та суб'єктивних факторів знижує її ефективність [12].

До основних об'єктивних факторів, що ускладнюють розслідування, належать:

1. Проблеми з доступом до місця події та збереженням доказів. Проведення слідчих дій, зокрема огляду місця події, часто є неможливим через активні бойові дії, мінування територій, обстріли. Як зазначає І. Федорченко, це призводить до втрати або повного знищення важливих слідів та речових доказів [13, с. 232].

2. Швидка зміна оперативної обстановки. Часта передислокація військових частин та підрозділів ускладнює встановлення місцезнаходження свідків та підозрюваних, проведення допитів та інших слідчих дій [12].

3. Втрата учасників провадження. Загибель, поранення або потрапляння в полон

свідків, потерпілих та навіть підозрюваних унеможливорює отримання від них показань.

4. Специфіка суб'єктного складу. Розслідування ускладнюється через відносини підлеглості та військової дисципліни. Існує ризик тиску командування на свідків та потерпілих, що може призвести до викривлення об'єктивних обставин справи [13, с. 232].

До суб'єктивних факторів можна віднести недостатній рівень спеціальної підготовки слідчих для роботи в екстремальних умовах, а також їхнє психологічне виснаження. Окрім того, як зазначає Ю. П. Степанова, залишаються певні прогалини у законодавстві щодо кримінально-правової охорони правоохоронної діяльності загалом, що впливає і на ступінь захисту персоналу ДПСУ та інших військових формувань [14, с. 185].

Аналіз судової практики Верховного Суду дозволяє виокремити ключові підходи до кваліфікації найпоширеніших військових кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану.

Кейс 1. Кваліфікація непокори (стаття 402 КК України) та межі дискреції суду при призначенні покарання. Аналіз судової практики щодо непокори, особливо в умовах воєнного стану, виявляє складну діалектику між принципом єдиначальності, що є основою боєздатності армії, та фундаментальними правами людини. Показовою в цьому контексті є постановка Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 27 березня 2025 року у справі № 953/3196/23 [15]. Військовослужбовець був визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого частиною 4 статті 402 КК України, за відкриту відмову виконати наказ начальника про направлення до м. Бахмут для виконання бойових завдань. Суд першої інстанції, а згодом і апеляційний суд, призначили йому покарання у вигляді 5 років позбавлення волі, що є мінімальною межею, передбаченою санкцією цієї частини статті.

Аргументація сторони захисту будувалася на положеннях статті 37 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, яка зобов'язує військовослужбовця доповісти про неможливість виконання наказу [16]. Засуджений стверджував, що його дії були саме такою доповіддю, зумовленою станом здоров'я. Проте Верховний Суд відхилив ці доводи, провівши чітке розмежування між доповіддю та відкритою відмовою. Суд наголосив, що відкрита відмова є найбільш зухвалою та демонстративною формою непокори, яка підриває авторитет командира та може деморалізувати інших військовослужбовців. Ключовим у рішенні суду стало те,

що військовослужбовець не надав жодних об'єктивних доказів, які б підтверджували його суб'єктивні твердження про поганий стан здоров'я. Він не оскаржував висновок військово-лікарської комісії про свою придатність до служби, не звертався з відповідним рапортом до вищого керівництва, не вимагав додаткового медичного огляду. Його дії мали характер ультиматуму, а не конструктивної доповіді, що й дозволило кваліфікувати їх саме як злочин.

Особливий інтерес у цій справі становить окрема думка одного із суддів колегії, який, не заперечуючи самого факту винуватості, вважав призначене покарання явно несправедливим через надмірну суворість. Суддя акцентував увагу на необхідності глибокої індивідуалізації покарання, особливо в умовах війни. Він звернув увагу на низку пом'якшуючих обставин, які, на його думку, суди попередніх інстанцій не врахували повною мірою: наявність у засудженого трьох неповнолітніх дітей, його статус учасника бойових дій та, що найважливіше, добровільну мобілізацію попри наявність законного права на бронювання. На думку судді, ці обставини в сукупності істотно знижували ступінь тяжкості вчиненого діяння та давали підстави для застосування статті 69 КК України і призначення більш м'якого покарання, а саме тримання в дисциплінарному батальйоні [15]. Даний кейс є яскравою ілюстрацією складної соціально-правової дилеми: з одного боку, необхідність підтримання залізної дисципліни як запоруки перемоги, а з іншого – вимога справедливості та гуманізму щодо громадян, які добровільно стали на захист Батьківщини, але в екстремальних умовах могли припуститися помилки.

Кейс 2. Розмежування самовільного залишення військової частини (стаття 407 КК України) та дезертирства (стаття 408 КК України). Ключовим елементом, що відрізняє ці два склади кримінальних правопорушень, є суб'єктивна сторона, а саме наявність або відсутність спеціальної мети – назавжди ухилитися від військової служби. Якщо при самовільному залишенні військової частини (скорочено – СЗЧ) умисел військовослужбовця спрямований на тимчасове ухилення з подальшим поверненням до служби, то при дезертирстві особа має намір повністю розірвати зв'язок з військовою службою. Враховуючи, що прямий умисел та мета є внутрішніми, психологічними категоріями, їх доведення в суді відбувається шляхом аналізу сукупності зовнішніх, об'єктивних обставин справи. Практика Верховного Суду свідчить,

що про наявність мети дезертирства можуть свідчити тривалість відсутності, поведінка особи під час незаконного перебування поза частиною, спроби змінити зовнішність, документи, працевлаштуватися на цивільну роботу, а також спроби незаконного перетину державного кордону.

У постанові від 30 січня 2024 року у справі № 336/5209/22 Верховний Суд залишив у силі вирок щодо військовослужбовця, засудженого за частиною 4 статті 408 КК України [17]. Засуджений самовільно залишив місце служби, виїхав до іншого регіону країни, де перебував протягом трьох тижнів, не повідомляючи командування про своє місцезнаходження, і був затриманий прикордонниками поблизу державного кордону. Сторона захисту наполягала на кваліфікації дій за статтею 407 КК України, стверджуючи про відсутність умислу назавжди ухилитися від служби та пояснюючи перебування біля кордону наміром збирати шипшину.

Верховний Суд, аналізуючи докази, вказав на сукупність обставин, що вказували саме на мету дезертирства. По-перше, тривалий період відсутності (три тижні) без поважних причин. По-друге, повна відсутність будь-яких спроб зв'язатися з командуванням або звернутися до місцевих органів військового управління чи правопорядку. По-третє, сам факт затримання поблизу державного кордону в нічний час, що робить пояснення про збір шипшини неправдоподібними та нелогічними. Суд наголосив на важливому правовому принципі: для наявності складу дезертирства не має значення, в який момент у особи виник намір ухилитися від служби – безпосередньо в момент залишення частини чи вже в період незаконного перебування за її межами [17]. Навіть якщо військовослужбовець спочатку планував повернутися, але згодом, перебуваючи поза частиною, прийняв рішення не повертатися ніколи, його діяння з моменту формування такого умислу перекваліфікується з СЗЧ на дезертирство. Цей випадок підкреслює, що суди при кваліфікації таких діянь ретельно аналізують всю сукупність дій особи після самовільного залишення частини для встановлення її справжнього умислу.

Проблеми кваліфікації дій, вчинених у стані крайньої необхідності або під впливом сильного душевного хвилювання. В умовах інтенсивних бойових дій та постійної загрози життю військовослужбовці часто діють в екстремальних умовах, що може впливати на їхню здатність повною мірою оцінювати свої дії. У зв'язку з цим актуалізується питання застосування положень про крайню необ-

хідність (стаття 39 КК України) та вчинення кримінального правопорушення у стані сильного душевного хвилювання (статті 116, 123 КК України). Судова практика з цих питань ще формується, однак вже зараз можна виокремити певні тенденції.

Так, у постанові від 26 квітня 2018 року у справі № 342/538/14-к Верховний Суд сформулював важливий висновок щодо меж необхідної оборони, вказавши, що у випадку захисту від нападу озброєної особи або групи осіб шкода, заподіяна нападнику, не обмежується жодними межами, аж до позбавлення його життя [18]. Хоча дана справа не стосується безпосередньо військових кримінальних правопорушень, її висновки є важливими для оцінки дій військовослужбовців, які застосовують зброю в ситуаціях, що межують із самозахистом.

На мою думку, при розслідуванні військових кримінальних правопорушень, вчинених у бойовій обстановці, слідчі та прокурори повинні з особливою ретельністю досліджувати психологічний стан військовослужбовця на момент вчинення діяння. Обов'язковим має стати призначення судово-психологічних та судово-психіатричних експертиз для встановлення наявності стану сильного душевного хвилювання, посттравматичного стресового розладу чи інших розладів, що могли вплинути на здатність особи керувати своїми діями. Необхідно вдосконалити методику розслідування таких справ, розробивши чіткі критерії для оцінки обстановки, в якій діяла особа, та співмірності її дій реальній загрозі.

Для усунення або мінімізації наслідків зазначених негативних факторів М. О. Янковий пропонує низку комплексних заходів, зокрема розширення підслідності органів військової юстиції, введення скороченого порядку розслідування для менш тяжких правопорушень, створення Військової поліції та спеціалізованих експертних центрів, а також відновлення системи військових судів [12]. Підтримуючи ці пропозиції, варто наголосити на необхідності внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [19], які б враховували специфіку проведення слідчих дій в умовах бойових дій, зокрема можливість дистанційного проведення допитів, особливий порядок фіксації доказів та залучення захисника, що частково вже реалізовано в статті 615 КПК України.

Окремої уваги заслуговує питання відповідальності за порушення правил поведінки зі зброєю (стаття 414 КК України) та правил водіння або експлуатації машин (стаття 415 КК України). В умовах воєнного стану ці

правопорушення часто є наслідком не лише недбалості, а й об'єктивних факторів, таких як технічні несправності, спричинені бойовими діями. Це створює труднощі у встановленні суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення та вимагає від слідства ретельного з'ясування всіх обставин, що передували події, та призначення відповідних технічних експертиз [13, с. 232].

На моє переконання, ключовим напрямом удосконалення досудового розслідування військових кримінальних правопорушень є посилення інституційної спроможності Державного бюро розслідувань. Це включає не лише кадрове та матеріально-технічне забезпечення, але й розробку спеціалізованих методик розслідування, підвищення кваліфікації слідчих у галузі військового права та міжнародного гуманітарного права, а також налагодження ефективної взаємодії зі Збройними Силами України та іншими складовими сектору безпеки і оборони [20, с. 127].

Водночас, як слушно зауважує Л. Криворучко, будь-які процесуальні новації мають відбуватися з неухильним дотриманням фундаментальних прав військовослужбовців як учасників кримінального провадження, зокрема права на захист [21].

Також проведене дослідження дозволило не лише розкрити теоретичні та практичні аспекти розслідування кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями, але й виявити низку системних проблем, що потребують нагального вирішення. На основі здійсненого аналізу можна виокремити наступні ключові проблемні питання:

1. Процесуальні та тактичні труднощі проведення слідчих дій у бойовій обстановці. Однією з найгостріших проблем є фізична неможливість або надзвичайна небезпечність проведення ключових слідчих дій, таких як огляд місця події, у зонах активних бойових дій. Це призводить до незворотної втрати речових доказів та слідів злочину. Швидка передислокація військових частин, а також загибель, поранення чи потрапляння в полон потенційних свідків та потерпілих унеможливають своєчасне отримання показань та проведення інших процесуальних дій, що ставить під загрозу повноту та об'єктивність розслідування.

2. Специфіка доказування суб'єктивної сторони складу військових кримінальних правопорушень. В умовах екстремального психологічного навантаження, постійної загрози життю та втомі, розмежування умисних дій (наприклад, дезертирства) від тимчасового залишення частини через страх чи паніку, або непокори від фізичної неможливості

виконати наказ, стає надзвичайно складним. Стандартні підходи до доказування умислу та мети не завжди є ефективними, що вимагає глибокого аналізу психологічного стану особи та обставин, в яких вона перебувала.

3. Недостатня інституційна та методична адаптація органів досудового розслідування. Попри високий професіоналізм слідчих Державного бюро розслідувань, їхня діяльність в умовах війни стикається з браком спеціалізованих методик розслідування злочинів, вчинених у бойовій обстановці. Існує потреба у підвищенні кваліфікації слідчих у галузі міжнародного гуманітарного права, військової тактики та психології, а також у налагодженні більш ефективної та оперативної взаємодії зі структурами Збройних Сил України.

Вирішення зазначених проблем вимагає комплексного та системного підходу. На моє переконання, найбільш доцільними та ефективними напрямами вдосконалення є наступні:

1. Внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України. Необхідно розширити та деталізувати положення статті 615 КПК України, що регулює особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану. Слід чітко регламентувати процедуру дистанційного проведення слідчих (розшукових) дій не лише для допитів, а й для інших дій, де це можливо. Варто передбачити особливий порядок фіксації доказів у випадках, коли негайний доступ до місця події неможливий, наприклад, шляхом складання відповідних актів командирами підрозділів з фото- та відеофіксацією, які б згодом могли отримати статус доказу.

2. Вдосконалення практики призначення та проведення судових експертиз. Слід запровадити обов'язкове призначення комплексної судової психолого-психіатричної експертизи у всіх провадженнях щодо військових кримінальних правопорушень, вчинених у бойовій обстановці. Метою експертизи має бути не лише встановлення осудності, а й визначення наявності посттравматичного стресового розладу, стану сильного душевного хвилювання чи інших розладів, які могли суттєво вплинути на здатність особи керувати своїми діями. Також необхідно розвивати напрям військово-технічних експертиз для об'єктивного встановлення причин аварій чи несправностей військової техніки.

3. Посилення інституційної спроможності та спеціалізації. Необхідно створити в структурі Державного бюро розслідувань спеціалізовані слідчі підрозділи, які б фокусувалися виключно на розслідуванні військових кримінальних правопорушень, вчинених у зоні

бойових дій. Слідчі таких підрозділів повинні проходити поглиблену підготовку, що включала б курси з військового права, міжнародного гуманітарного права, тактичної медицини та психології. Підтримую пропозицію щодо створення Військової поліції як органу, що міг би оперативно реагувати на правопорушення безпосередньо на передовій та забезпечувати первинне збирання доказів до прибуття слідчих ДБР.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, необхідно зазначити, що розслідування кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями в умовах воєнного стану, є одним із найскладніших викликів для системи кримінальної юстиції України. Проведене дослідження дозволило дійти низки важливих висновків. По-перше, встановлено, що законодавець обґрунтовано посилив відповідальність за військові кримінальні правопорушення, ввівши кваліфікуючу ознаку «вчинення в умовах воєнного стану», що вимагає від органів досудового розслідування ретельного її доведення. По-друге, виявлено, що ключовими проблемами розслідування є об'єктивні труднощі, пов'язані з бойовою обстановкою, та складність встановлення суб'єктивної сторони складу злочину.

На основі аналізу судової практики визначено ключові критерії, які використовує Верховний Суд для розмежування суміжних складів злочинів, зокрема непокори та дезертирства, наголошуючи на необхідності аналізу всієї сукупності об'єктивних дій особи для встановлення її умислу.

З огляду на виявлені проблеми, запропоновано комплексні шляхи вдосконалення, що включають внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України для адаптації слідчих дій до умов війни, запровадження обов'язкових психолого-психіатричних експертиз для оцінки стану військовослужбовця, а також посилення інституційної спроможності ДБР та створення спеціалізованих підрозділів. Реалізація цих пропозицій сприятиме підвищенню ефективності досудового розслідування, забезпеченню невідворотності відповідальності за військові кримінальні правопорушення та дотриманню прав військовослужбовців.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку можуть бути зосереджені на поглибленому вивченні міжнародного досвіду функціонування органів військової юстиції в країнах, що перебували у стані збройного конфлікту, а також на розробці психологічних методик для роботи зі свідками та потерпілими, які отримали бойову травму.

Література:

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 10.07.2025).
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 12.07.2025).
3. Дерягін О. С., Ковальова Т. І. Причини і умови військових кримінальних правопорушень, вчинених в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми забезпечення державної безпеки* : збірник тез доповідей II Всеукраїнської науково-практичної конференції (25.10.2024). Київ, 2024. С. 323–325.
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 14.07.2025).
5. Риженко І. М. Щодо поняття кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями. *Актуальні питання юридичної науки та практики* : матеріали конференції (листопад 2021). Рівне, 2021. Ч. 1. С. 170–172.
6. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 551-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст. 197. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14> (дата звернення: 14.07.2025).
7. Савченко А. В. Про деякі актуальні питання кваліфікації військових кримінальних правопорушень, вчинених в умовах воєнного стану. *Слідча та детективна діяльність: виклики, реалії, перспективи* : збірник матеріалів конференції (25.05.2023). Харків, 2023. С. 108–113.
8. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12> (дата звернення: 14.07.2025).
9. Комісаров М. Л., Комісарова Н. О., Самедов Е. Х. Кваліфікація військових кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями у співучасті в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Київського інституту Національної гвардії України*. 2024. № 1. С. 74–79.
10. Дмитренко Н. А., Шепетько А. Л. Кримінологічний портрет особи військовослужбовця, який вчинив кримінальне правопорушення у Збройних Силах України. *Вплив глобальних епідемій на якість науки, особливо судової системи* : збірник матеріалів конференції. 2022. С. 314–316.
11. Бахмач А. О. Фактори, що впливають на рівень ризиків вчинення кримінальних правопорушень військовослужбовцями, які брали участь у бойових діях, та їх своєчасне виявлення (досвід США). *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2024. № 3 (72). С. 190–197.
12. Янковий М. О. Розслідування кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями під час збройного конфлікту: постановка проблеми. *Академічні візії*. 2023. № 18. URL: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/282> (дата звернення: 14.07.2025).
13. Федорченко І. Актуальні проблеми здійснення досудового розслідування у кримінальних провадженнях за фактом порушення правил водіння або експлуатації машин та авіаційних подій із військовими повітряними суднами в умовах воєнного стану. *Оперативно-розшукова діяльність та інформаційна безпека* : збірник матеріалів II Всеукраїнського круглого столу. 2025. С. 231–233.
14. Степанова Ю. П. Кримінально-правовий захист військовослужбовців та працівників ДПСУ від протиправних посягань, вчинених у зв'язку з їх службовою діяльністю. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2023. № 1(19). С. 182–206.
15. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 27 березня 2025 року у справі № 953/3196/23. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/328366-verkhovnyy-sud-ostavil-v-sile-prigovor-voennosluzhaschemu-sovershivshemu-perovinoventse-ukazav-pri-kakikh-usloviyakh-primenyayutsya-stati-69-i-75-uk> (дата звернення: 14.07.2025).
16. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 548-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст. 194. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14> (дата звернення: 14.07.2025).
17. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 30 січня 2024 року у справі № 336/5209/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116705060> (дата звернення: 14.07.2025).
18. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного кримінального суду від 26 квітня 2018 року у справі № 342/538/14-к. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/73758539> (дата звернення: 14.07.2025).
19. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 14.07.2025).
20. Клочко О. Особливості взаємодії Державного бюро розслідувань зі Збройними Силами України під час дії правового режиму воєнного стану. *Збірник матеріалів II Всеукраїнського круглого столу «Оперативно-розшукова діяльність та інформаційна безпека»*. 2025. С. 127–129.
21. Криворучко Л. Захист прав військовослужбовців у кримінальному провадженні: законодавча ініціатива. 2024. URL: <https://blog.liga.net/user/lkryvoruchko/article/53576> (дата звернення: 14.07.2025).

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.15>**Анатолій ПОДОЛЯКА**

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії держави і права та конституційного права
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID: 0000-0003-2447-1731

Ірина КУРБАТОВА

доктор юридичних наук, професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності
Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID: 0009-0000-5724-950X

Володимир ЗАРОСИЛО

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності
Навчально-наукового інституту права імені Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID: 0000-0001-6935-5449

ПРОТИДІЯ ВТРУЧАННЮ В ДІЯЛЬНІСТЬ СУДОВИХ ОРГАНІВ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДДІВ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ

Актуальним є дослідження проблеми забезпечення реальної, а не декларативної незалежності судової влади в Україні, що набуває особливої ваги в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації та реалізації стратегічного курсу на європейську інтеграцію. Стаття висвітлює проблему недостатньої ефективності існуючих кримінально-правових та процесуальних механізмів протидії втручанням в діяльність суддів. Автор наголошує, що лише неупереджений та безсторонній суд здатен виконати своє головне завдання – здійснення правосуддя, а будь-який незаконний вплив на суддів підриває основи правової держави та довіру суспільства до системи правосуддя.

У статті обґрунтовується необхідність комплексного підходу до захисту суддівської незалежності, що має поєднувати як норми матеріального, так і процесуального права. Методами дослідження були формально-юридичний, що дозволив проаналізувати положення Конституції України, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів, законів України «Про судоустрій і статус суддів» та «Про Вищу раду правосуддя»; системно-структурний, який застосовувався для вивчення системи гарантій незалежності суддів як єдиного цілого; а також метод аналізу наукової доктрини та емпіричних даних, зокрема звітів Вищої ради правосуддя, що дало змогу виявити типові форми втручання та проблеми правозастосування.

У статті аналізується склад кримінального правопорушення, передбаченого статтею 376 КК України «Втручання в діяльність судових органів», зокрема його об'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторони, суб'єкт та потерпілий. Автор статті вважає, що чинна редакція цієї норми є неповною та потребує вдосконалення. Особлива увага приділяється поняттям «правосуддя» та «втручання», а також аналізу процесуальних гарантій, серед яких ключова роль відводиться Вищій раді правосуддя, інституту відводу (самовідводу), заходам безпеки щодо учасників судочинства та потенціалу діджиталізації правосуддя, зокрема функціонуванню Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи.

У роботі зроблено висновок, що ефективна протидія тиску на суд можлива лише за умови синергії надійних кримінально-правових заборон та дієвих процесуальних механізмів, адаптованих до сучасних викликів, зокрема воєнного стану. Встановлено доцільність розширення кола потерпілих від втручання та посилення відповідальності за такі діяння, вчинені спеціальними суб'єктами. Автор пропонує власні пропозиції щодо вдосконалення кримінального та процесуального законодавства, спрямовані на створення більш надійного правового щита для захисту незалежності судової влади в Україні.

Ключові слова: незалежність суддів, судова влада, втручання в діяльність суду, кримінальна відповідальність, правосуддя, склад суду, присяжні, Вища рада правосуддя, процесуальні гарантії, воєнний стан, діджиталізація судочинства.

Anatolii Podoliaka, Iryna Kurbatova, Volodymyr Zarosylo. PREVENTING INTERFERENCE IN THE ACTIVITIES OF THE JUDICIARY AND ENSURING THE INDEPENDENCE OF JUDGES: CRIMINAL LEGAL AND PROCEDURAL ASPECTS

The study of the problem of ensuring real, rather than declarative, independence of the judiciary in Ukraine is relevant, which is gaining particular importance in the conditions of full-scale armed aggression of the Russian Federation and the implementation of a strategic course for European integration. The article highlights the problem

of insufficient effectiveness of existing criminal law and procedural mechanisms for countering interference in the activities of judges. The author emphasizes that only an impartial and impartial court is able to fulfill its main task - the administration of justice, and any illegal influence on judges undermines the foundations of the rule of law and public trust in the justice system. The article justifies the need for a comprehensive approach to protecting judicial independence, which should combine both substantive and procedural law. The research methods were formal and legal, which allowed analyzing the provisions of the Constitution of Ukraine, the Criminal and Criminal Procedure Codes, the laws of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges» and «On the High Council of Justice»; systemic-structural, which was used to study the system of guarantees of judicial independence as a whole; as well as the method of analyzing scientific doctrine and empirical data, in particular reports of the High Council of Justice, which made it possible to identify typical forms of interference and problems of law enforcement.

The article analyzes the composition of the criminal offense provided for by Article 376 of the Criminal Code of Ukraine «Interference in the activities of judicial bodies», in particular its object, objective and subjective parties, subject and victim. The author of the article believes that the current wording of this norm is incomplete and needs improvement. Special attention is paid to the concepts of «justice» and «interference», as well as the analysis of procedural guarantees, among which the key role is assigned to the High Council of Justice, the institution of recusal (self-recusal), security measures for participants in judicial proceedings and the potential for the digitalization of justice, in particular the functioning of the Unified Judicial Information and Communication System.

The paper concludes that effective counteraction to pressure on the court is possible only under the condition of synergy of reliable criminal law prohibitions and effective procedural mechanisms adapted to modern challenges, in particular martial law. The feasibility of expanding the circle of victims of interference and strengthening responsibility for such acts committed by special subjects is established. The author offers his own proposals for improving criminal and procedural legislation aimed at creating a more reliable legal shield to protect the independence of the judiciary in Ukraine.

Key words: independence of judges, judiciary, interference in the activities of the court, criminal liability, justice, composition of the court, jurors, High Council of Justice, procedural guarantees, martial law, digitalization of judicial proceedings.

Постановка проблеми. Фундаментальною засадою функціонування будь-якої демократичної та правової держави, що прагне до утвердження верховенства права, є незалежність судової влади. Даний принцип, закріплений на найвищому конституційному рівні, виступає невід'ємною та абсолютною гарантією захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина. Проте, незважаючи на формальне проголошення незалежності судів, українська правова система впродовж усього періоду свого становлення стикається з системними викликами, пов'язаними зі спробами незаконного впливу на суддів, що суттєво підриває довіру суспільства до правосуддя та нівелює саму його суть.

Важливість дослідження цієї проблеми значно посилюється в умовах сьогодення. Повномасштабна збройна агресія російської федерації не лише створила безпрецедентні загрози для фізичної безпеки суддів та функціонування судів, а й породила нові, більш витончені форми тиску, пов'язані з політичними, військовими та інформаційними чинниками. Водночас, стратегічний курс України на європейську інтеграцію висуває жорсткі вимоги щодо імплементації найвищих міжнародних стандартів у сфері правосуддя, де незалежність суду є наріжним каменем.

Таким чином, виникає гостра наукова та практична проблема, що полягає у невідповідності між задекларованими на конституційному рівні гарантіями незалежності суддів та ефективністю існуючих кримінально-правових і процесуальних механізмів їх реального забезпечення. Існуюча система протидії втру-

чанню в діяльність судових органів потребує глибокого аналізу на предмет її дієвості, виявлення прогалин та слабких місць, а також розробки комплексних, науково обгрунтованих пропозицій щодо її вдосконалення в контексті сучасних загроз та євроінтеграційних прагнень держави.

Аналіз досліджень проблеми. Питанням протидії втручанню в діяльність судових органів та забезпечення незалежності суддів у своїх наукових працях висвітлювали такі українські вчені, автори як В.М. Пулик, який у своєму дисертаційному дослідженні комплексно проаналізував кримінально-правову політику у сфері охорони діяльності судових органів. Процесуальні аспекти та функціонування судової влади в сучасних умовах досліджували С.М. Степанюк, К.О. Гельвельчук, І.М. Варивода, О.В. Музиченко, І.М. Малик та А.В. Назарчук, приділяючи увагу питанням безпеки суддів, реалізації права на судовий захист в умовах воєнного стану, перегляду судових рішень та адміністративного оскарження.

Окремий напрям досліджень пов'язаний із впливом цифрових технологій на систему правосуддя. Зокрема, О.А. Дурач, М. Зубашков, В.Ю. Ільєнко та Д.Ю. Ільєнко аналізували проблеми та перспективи діджиталізації суду, впровадження «електронного правосуддя» та його роль у підвищенні прозорості та ефективності судочинства. Питання класифікації учасників судового процесу в контексті нових викликів вивчали В.С. Киргизова та О.В. Шовкопляс.

Незважаючи на значний науковий доробок зазначених авторів, більшість досліджень

зосереджені або на кримінально-правових, або на процесуальних аспектах проблеми. Залишається потреба у комплексному аналізі, який би поєднав ці два напрями та запропонував системний погляд на проблему протидії втручанню в діяльність судових органів, враховуючи новітні виклики, пов'язані з воєнним станом та стрімкою діджиталізацією суспільних відносин.

Метою дослідження є комплексний аналіз кримінально-правових та процесуальних аспектів протидії втручанню в діяльність судових органів, визначення ключових проблем у цій сфері та розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення законодавства та правозастосовної практики для забезпечення реальної незалежності суддів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальною засадою функціонування будь-якої демократичної та правової держави, що прагне до утвердження верховенства права, є незалежність судової влади. Цей принцип виступає невід'ємною та абсолютною гарантією захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина. Встановлений статтею 6 Конституції України принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову передбачає таку модель їх взаємодії, за якої кожна з гілок є самостійною у реалізації своїх повноважень, проте водночас урівноважує інші, створюючи ефективну систему стримувань і противаг [1]. Саме в цьому конституційному контексті забезпечення реальної, а не декларативної незалежності судів та суддів від будь-якого зовнішнього впливу набуває особливої ваги, адже лише неупереджений, об'єктивний та безсторонній суд здатний виконати своє головне завдання – здійснення правосуддя іменем України.

Об'єктом кримінально-правової охорони у сфері правосуддя виступає складний комплекс суспільних відносин, що забезпечують нормальну, встановлену законом діяльність судів та інших органів, які сприяють здійсненню правосуддя. У науковій доктрині традиційно розглядають поняття «правосуддя» у широкому та вузькому значеннях. Прихильники широкого підходу включають до сфери правосуддя діяльність не лише судів, а й органів досудового розслідування, прокуратури, адвокатури та установ виконання покарань. Однак, такий підхід видається надто розширеним та таким, що суперечить конституційним положенням, оскільки згідно зі статтею 124 Конституції України та статтею 5 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», правосуддя в Україні здійснюється виключно

судами [1; 2]. Делегування цих функцій іншим органам чи посадовим особам категорично не допускається.

Таким чином, більш обґрунтованим та методологічно коректним є вузьке розуміння правосуддя як специфічної, виключної державної діяльності, що реалізується лише судами у встановленій законом процесуальній формі шляхом розгляду та вирішення по суті цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Саме цей встановлений порядок діяльності судових органів і виступає родовим об'єктом злочинів, передбачених Розділом XVIII Кримінального кодексу України (далі – КК України) [3].

Як слушно зазначає у своєму дисертаційному дослідженні В. М. Пулик, родовим об'єктом кримінальних правопорушень, об'єднаних законодавцем обсягом Розділу XVIII Особливої частини КК України, виступають суспільні відносини, які складаються з приводу здійснення судами і присяжними правосуддя в Україні на засадах верховенства права та забезпечення цієї діяльності органами кримінальної юстиції [4, с. 116].

Безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого статтею 376 КК України, є суспільні відносини, що забезпечують незалежність судової влади від будь-якого незаконного впливу на суддів та присяжних під час здійснення ними правосуддя. Незалежність суддів є не особистим привілеєм, а ключовою функціональною гарантією, необхідною для ухвалення об'єктивних, законних та справедливих рішень. Цей принцип закріплений у статті 126 Конституції України та деталізований у статті 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», яка прямо забороняє втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб [1; 2].

Об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого частиною 1 статті 376 КК України, полягає у втручанні в будь-якій формі в діяльність судді з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків або добитися винесення неправосудного рішення. Законодавець свідомо не надає вичерпного переліку форм такого втручання, що є виправданим з огляду на їхню виняткову різноманітність та постійну появу нових, більш витончених способів незаконного впливу. Аналіз судової практики та звітів Вищої ради правосуддя дозволяє виокремити такі типові форми втручання, як прямі прохання, вказівки, поради, рекомендації, а також більш агресивні форми – погрози, шантаж, підкуп, психологічний тиск [5].

Окремою формою втручання є поширення у засобах масової інформації, мережі Інтернет

чи в інший спосіб завідомо неправдивих або компрометуючих матеріалів, що мають на меті формування негативної суспільної думки та тиск на суддю з метою схилити його до ухвалення певного рішення. Втручання може здійснюватися як шляхом активних дій (телефонні дзвінки, особисті зустрічі, надсилання повідомлень), так і шляхом бездіяльності, особливо коли йдеться про використання службового становища. Наприклад, умисне ненадання керівником апарату суду або іншою службовою особою необхідних матеріалів чи документів судді з метою перешкодити своєчасному розгляду справи може розцінюватися як форма втручання.

Важливо підкреслити, що для наявності складу злочину, передбаченого статтею 376 КК України, не має значення, чи вдалося винній особі досягти бажаного результату – перешкодити виконанню суддею обов'язків або добитися винесення неправосудного рішення. Даний склад злочину за своєю конструкцією є формальним і вважається закінченим з моменту вчинення самого діяння, спрямованого на втручання, незалежно від настання суспільно небезпечних наслідків.

Суб'єктивна сторона цього кримінального правопорушення характеризується виключно прямим умислом та наявністю спеціальної мети. Винна особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння (втручання в діяльність судді), передбачає його наслідки у вигляді порушення нормальної діяльності судових органів і бажає їх настання. Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони є мета – перешкодити виконанню суддею (присяжним) своїх службових обов'язків або добитися винесення неправосудного (незаконного, необґрунтованого) рішення. Відсутність такої спеціальної мети виключає склад злочину, передбаченого статтею 376 КК України, хоча за наявності відповідних підстав діяння може бути кваліфіковане за іншими статтями КК України (наприклад, погроза або насильство щодо судді).

Суб'єкт злочину, передбаченого частиною 1 статті 376 КК України, є загальним – це будь-яка фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку. Водночас, частина 2 цієї статті передбачає кваліфікуючу ознаку, що значно підвищує суспільну небезпечність діяння, – вчинення втручання з використанням свого службового становища. У такому випадку суб'єктом є спеціальним – службова особа. Поняття службової особи для цілей КК України визначається у примітці 1 до статті 364 [3]. Як свідчить практика Вищої ради правосуддя, суб'єктами такого кваліфі-

кованого втручання нерідко стають народні депутати України, високопосадовці органів державної влади та місцевого самоврядування, керівники правоохоронних органів і навіть інші судді, зокрема, голови судів чи судді вищих інстанцій [5].

Потерпілими від цього кримінального правопорушення є суддя та присяжний. Відповідно до статті 52 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», суддею є громадянин України, який відповідно до Конституції України та цього Закону призначений на посаду судді, займає штатну суддівську посаду в одному з судів України і здійснює правосуддя на професійній основі [2].

Статус присяжного визначений статтею 63 цього ж Закону, згідно з якою присяжним є особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, та за її згодою вирішує справи у складі суду разом із суддею, забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя [2]. Важливо, що на присяжних на час виконання ними обов'язків у суді поширюються гарантії незалежності і недоторканності суддів, що робить їх повноцінними потерпілими від злочину, передбаченого статтею 376 КК України.

Окремої уваги заслуговує питання кримінально-правової охорони діяльності суддів міжнародних судових установ, що є особливо актуальним в контексті розслідування воєнних злочинів та злочинів проти людяності, вчинених на території України. У зв'язку з ратифікацією Римського статуту та визнанням юрисдикції Міжнародного кримінального суду (МКС), а також з огляду на обов'язковість рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) для України, виникла нагальна потреба у захисті суддів цих інституцій від незаконного впливу. Законодавець частково вирішив це питання, доповнивши статтю 376 КК України приміткою, згідно з якою під поняттям «суд і судді» у цій та інших статтях розділу XVIII розуміються також Міжнародний кримінальний суд, його судді та посадові особи [3]. Проте, як слушно зауважують науковці, таке доповнення є неповним і несистемним, оскільки не охоплює інші міжнародні судові установи, юрисдикція яких визнана Україною, наприклад, ЄСПЛ чи Міжнародний суд ООН.

На нашу думку, для посилення гарантій незалежності судової влади та забезпечення більш ефективної протидії втручанням в її діяльність, чинне кримінальне законодавство потребує певних удосконалень. По-перше, слід розширити коло потерпілих у диспозиції

статті 376 КК України, прямо вказавши, окрім судді та присяжного, також їхніх близьких родичів. Практика свідчить, що вплив на членів сім'ї є одним із найпоширеніших та найдієвіших способів тиску на суддю, і таке діяння має отримувати самостійну кримінально-правову оцінку саме як форма втручання.

По-друге, варто було б розглянути можливість виокремлення в окрему особливо кваліфікуючу ознаку втручання, вчиненого службовою особою, яка займає відповідальне чи особливо відповідальне становище, або членом колегіального органу державної влади (наприклад, народним депутатом України). Це підкреслить підвищену суспільну небезпечність таких діянь, оскільки вони не лише спрямовані проти правосуддя, а й підривають основи конституційного ладу та принципу поділу влади. Такі зміни сприятимуть посиленню превентивної функції кримінального закону та створенню більш надійного правового щита для захисту незалежності судової влади.

Ефективна протидія втручанням в діяльність судових органів є комплексним завданням, яке неможливо вирішити лише за допомогою норм матеріального кримінального права. Критично важливе значення має розгалужена система процесуальних гарантій та інституційних механізмів, спрямованих на превенцію, своєчасне виявлення, належну фіксацію та ефективне розслідування фактів незаконного впливу на суд.

Центральним інституційним елементом у системі захисту незалежності судової влади є Вища рада правосуддя. Відповідно до статті 131 Конституції України та положень Закону України «Про Вищу раду правосуддя», до її ключових повноважень, зокрема, належить вжиття заходів щодо забезпечення авторитету правосуддя та незалежності суддів [1; 6]. Цей конституційний орган є ключовою інстанцією, куди суддя не просто має право, а зобов'язаний звернутися з повідомленням про втручання в його діяльність щодо здійснення правосуддя. Згідно зі статтею 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», суддя, який вважає, що мало місце втручання, зобов'язаний невідкладно, але не пізніше п'яти днів після того, як йому стало відомо про такий факт, звернутися з відповідним повідомленням до Вищої ради правосуддя та до Генерального прокурора [2].

Процедура розгляду таких повідомлень Вищою радою правосуддя є чітко регламентованою і передбачає проведення ретельної перевірки викладених фактів. За результатами цієї перевірки Вища рада правосуддя

може ухвалити рішення про звернення до відповідних правоохоронних органів із повідомленням про виявлення ознак кримінального правопорушення для внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань або про внесення подання про притягнення винних осіб до встановленої законом відповідальності. Важливість цього механізму полягає в тому, що він виводить проблему втручання на високий інституційний рівень, не залишаючи суддю сам на сам із проблемою тиску та забезпечуючи публічне реагування на такі ганебні явища.

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) також містить цілу низку норм, що створюють процесуальні гарантії незалежності суддів та унеможливають незаконний вплив на них [7]. Насамперед, це загальні засади кримінального провадження, такі як верховенство права, законність, презумпція невинуватості, рівність перед законом і судом, змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Неухильне дотримання цих фундаментальних принципів саме по собі значно зменшує можливості для маніпуляцій, упередженості та незаконного впливу на процес прийняття судового рішення.

Крім того, стаття 329 КПК України встановлює обов'язки осіб, присутніх у залі судового засідання, та передбачає конкретні заходи реагування на порушення порядку, що є важливим інструментом протидії прямому психологічному тиску на суд під час розгляду справи [7]. Головуючий у засіданні має право робити попередження, видаляти порушників із зали або навіть накладати грошове стягнення, що дозволяє підтримувати належну, поважну атмосферу, сприятливу для об'єктивного розгляду справи.

Особливе значення в контексті протидії втручанням має інститут відводу (самовідводу), що детально регламентований статтями 75–83 КПК України. Можливість відводу судді за наявності обставин, що викликають обґрунтований сумнів у його неупередженості, є гарантією не лише для сторін провадження, а й для самого судді. Суддя, який усвідомлює наявність тиску, погроз, конфлікту інтересів чи інших обставин, що унеможливають ухвалення ним об'єктивного рішення, зобов'язаний заявити самовідвід [7]. Цей механізм дозволяє судді усунути від розгляду справи, зберігши свою професійну репутацію та не піддаючись незаконному впливу.

Важливим процесуальним механізмом є також забезпечення безпеки учасників

кримінального судочинства. Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» прямо поширює свою дію і на суддів та їхніх близьких родичів у зв'язку зі здійсненням ними правосуддя [8].

У разі наявності реальної загрози життю, здоров'ю, житлу чи майну судді, орган, що здійснює досудове розслідування, або суд можуть застосувати спеціальні заходи безпеки. Як зазначає С.М. Степанюк, до таких заходів належать особиста охорона, охорона житла, видача спеціальних засобів індивідуального захисту, а в крайніх випадках – навіть зміна зовнішності та документів [9, с. 183]. Наявність такого інструментарію є важливою гарантією незалежності судді від кримінального впливу та погроз.

З розвитком цифрових технологій новим виміром у забезпеченні незалежності судових органів стала діджиталізація правосуддя. Впровадження Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи (ЄСІКС) та її підсистем, зокрема «Електронного суду», має значний антикорупційний та захисний потенціал. Як слушно зазначає О.А. Дурач, цифровізація суду, що включає електронний документообіг, автоматизований розподіл справ та можливість проведення засідань у режимі відеоконференції, мінімізує прямі контакти учасників процесу з суддями та працівниками апарату, що суттєво знижує можливості для кулуарних домовленостей та тиску [10, с. 268]. Цю думку поділяє і М. Зубашков, який розглядає електронне правосуддя як інструмент підвищення прозорості та ефективності судочинства [11, с. 166].

Автоматизований розподіл справ, передбачений статтею 35 КПК України, є одним з ключових елементів, що унеможливорює маніпуляції з передачею справи «потрібному» судді [7]. Справи розподіляються системою за принципом випадковості, що забезпечує об'єктивність та неупередженість на початковому етапі. В.Ю. Ільєнко та Д.Ю. Ільєнко також підкреслюють, що впровадження цифрових технологій в органах державної влади вимагає системного підходу та належного фінансування [12, с. 56]. Несанкціоноване втручання в роботу ЄСІКС з метою зміни даних, знищення інформації чи порушення автоматизованого розподілу справ є новою, високотехнологічною формою втручання в діяльність судових органів, що потребує адекватного кримінально-правового реагування. У цьому контексті стаття 376-1 КК України «Незаконне втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду» набуває особливої актуальності [3].

Окремо слід зупинитися на особливостях забезпечення незалежності суддів в умовах воєнного стану. Повномасштабна збройна агресія створила безпрецедентні виклики для системи правосуддя. Як зазначає К.О. Гельвельчук у своєму дослідженні, робота судів на прифронтових та деокупованих територіях пов'язана з прямою загрозою життю та здоров'ю суддів і працівників апаратів, руйнуванням приміщень судів, втратою матеріалів справ [13, с. 72]. В таких умовах процесуальні гарантії набувають особливого значення. Можливість проведення судових засідань у режимі відеоконференції, передбачена статтею 336 КПК України, стала не просто інструментом зручності, а життєво необхідним механізмом для забезпечення безперервності правосуддя [7].

Водночас, як зазначає І.М. Варивода, законодавство не повною мірою адаптоване до реалій воєнного часу. Зокрема, ідея дистанційної роботи суду, коли суддя та апарат можуть здійснювати правосуддя, перебуваючи у безпечному місці, потребує більш чіткого законодавчого врегулювання [14, с. 4]. Це дозволило б уникнути зміни територіальної підсудності у багатьох випадках, що, в свою чергу, зберегло б безперервність розгляду справ та зменшило б навантаження на суди в тилкових регіонах. Класифікація учасників процесу, яку досліджували В.С. Киргизова та О.В. Шовкопляс, також потребує переосмислення в контексті дистанційного судочинства [15, с. 204].

Проблематика перегляду судових рішень за виключними обставинами, яку досліджує О.В. Музиченко, також опосередковано стосується питання незалежності суддів [16, с. 263]. Зокрема, підставою для такого перегляду є встановлення вироком суду, що набрав законної сили, вини судді у вчиненні кримінального правопорушення, внаслідок якого було ухвалено незаконне або необґрунтоване рішення. Цей механізм, з одного боку, є інструментом виправлення судових помилок, спричинених корупцією чи тиском. З іншого боку, він може використовуватися для тиску на суддів шляхом ініціювання безпідставних кримінальних проваджень. Саме тому важливо забезпечити, щоб процедура притягнення судді до відповідальності була максимально прозорою, захищеною від зловживань та відповідала принципам інституту адміністративного оскарження, які аналізував І.М. Малик [17, с. 418].

На нашу думку, посилення процесуальних гарантій незалежності суддів вимагає комплексного та системного підходу. Необхідно

законодавчо врегулювати питання дистанційного здійснення правосуддя в умовах воєнного чи надзвичайного стану, визначивши чіткі критерії, процедури та технічні вимоги, що забезпечить суддів та учасників процесу, а також слід посилити відповідальність за несанкціоноване втручання в роботу ЄСІКС, можливо, шляхом підвищення санкцій у статті 376-1 КК України.

Варто вдосконалити механізм реагування Вищої ради правосуддя на повідомлення суддів про втручання, забезпечивши його максимальну оперативність та реальну дієвість, а також запровадивши процедури, схожі на врегулювання спору за участю судді, як пропонує А. В. Назарчук, для вирішення менш значних конфліктів [18, с. 110]. Лише поєднання надійних кримінально-правових заборон та ефективних, адаптованих до сучасних викликів процесуальних механізмів здатне створити міцний щит для захисту судової влади від будь-яких форм незаконного впливу.

Проведене дослідження дозволило не лише розкрити теоретичні та практичні аспекти протидії втручанням в діяльність судових органів, але й виявити низку системних проблем, що потребують нагального вирішення. На основі здійсненого аналізу можна виокремити наступні ключові проблемні питання:

1. Неповнота кримінально-правового захисту за статтею 376 КК України. Чинна редакція статті обмежує коло потерпілих лише суддею та присяжним, залишаючи поза межами складу злочину тиск, що здійснюється через їхніх близьких родичів, хоча на практиці це є одним із найпоширеніших методів впливу. Крім того, норма не диференціює відповідальність залежно від статусу суб'єкта втручання, прирівнюючи тиск з боку пересічного громадянина до тиску з боку високопосадовця, який використовує своє службове становище, що не повною мірою відображає різний ступінь суспільної небезпечності таких діянь.

2. Обмеженість захисту суддів міжнародних судових установ. Доповнення до статті 376 КК України, що поширює її дію на суддів Міжнародного кримінального суду, є важливим, але несистемним кроком. Поза межами кримінально-правового захисту залишаються судді інших міжнародних інституцій, юрисдикція яких є обов'язковою для України, зокрема Європейського суду з прав людини, що створює прогалину в системі гарантій правосуддя.

3. Неадаптованість процесуальних гарантій до умов воєнного стану. Попри значний прогрес у діджиталізації, законодавство не повною мірою врегульовує механізми дис-

танційного здійснення правосуддя, що є критично важливим для забезпечення фізичної безпеки суддів та безперервності роботи судів на прифронтових та деокупованих територіях. Відсутність чітких процедур створює ризики як для суддів, так і для дотримання прав учасників процесу.

4. Недостатня ефективність інституційних механізмів реагування. Хоча процедура звернення судді до Вищої ради правосуддя та Генерального прокурора є важливою гарантією, її практична реалізація не завжди є достатньо оперативною та дієвою. Існує ризик, що повідомлення про втручання можуть розглядатися формально, а також ризик використання кримінальних проваджень проти самих суддів як інструменту тиску.

Вирішення зазначених проблем вимагає комплексного та системного підходу. На моє переконання, найбільш доцільними та ефективними напрямками вдосконалення є наступні:

1. Вдосконалення кримінального законодавства:

– Внести зміни до диспозиції статті 376 КК України, розширивши коло потерпілих шляхом включення до нього «близьких родичів» судді або присяжного.

– Доповнити статтю 376 КК України новою частиною, що встановлювала б особливо кваліфікуючу ознаку – втручання, вчинене службовою особою, яка займає відповідальне чи особливо відповідальне становище, або народним депутатом України, що передбачало б більш суворе покарання.

– Внести зміни до примітки статті 376 КК України, поширивши її дію на суддів та посадових осіб усіх міжнародних судових установ, юрисдикція яких визнана Україною, зокрема Європейського суду з прав людини.

2. Модернізація процесуального законодавства:

– Розробити та прийняти окремий законодавчий акт або внести комплексні зміни до процесуальних кодексів, які б детально регламентували порядок здійснення «дистанційного правосуддя» в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Це має включати визначення чітких підстав, процедур ідентифікації учасників, вимог до технічних засобів та порядку фіксації процесу.

– Посилити відповідальність за несанкціоноване втручання в роботу Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи, переглянувши санкції статті 376-1 КК України в бік їх посилення.

3. Посилення інституційних гарантій:

– Оптимізувати та прискорити процедуру розгляду повідомлень суддів про втручання у Вищій раді правосуддя, запровадивши чіткі

строки та механізми контролю за реагуванням правоохоронних органів.

– Запровадити додаткові гарантії для суддів від безпідставного кримінального переслідування, зокрема, шляхом посилення ролі Вищої ради правосуддя у наданні згоди на застосування запобіжних заходів щодо суддів та забезпечення прозорості таких проваджень.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, необхідно зазначити, що протидія втручанням в діяльність судових органів є ключовою умовою утвердження принципу верховенства права та побудови демократичної держави. Проведене дослідження дозволило сформулювати низку теоретичних узагальнень та практично значущих висновків.

1. Встановлено, що незалежність судової влади є складною, багаторівневою категорією, яка включає не лише законодавчі заборони тиску, а й розгалужену систему кримінально-правових, процесуальних та інституційних гарантій. Родовим об'єктом злочинів проти правосуддя є встановлений законом порядок діяльності судових органів, а безпосереднім об'єктом статті 376 КК України – суспільні відносини, що забезпечують незалежність суддів та присяжних.

2. Виявлено, що чинна кримінально-правова конструкція статті 376 КК України є неповною, оскільки не охоплює такі поши-

рені форми тиску, як вплив через близьких родичів, та не диференціює відповідальність залежно від статусу суб'єкта втручання. Також встановлено прогалину у захисті суддів міжнародних судових установ, окрім МКС.

3. Доведено, що попри значний прогрес у діджиталізації судочинства, існуючі процесуальні гарантії не повною мірою адаптовані до викликів воєнного стану, що створює ризики для безпеки суддів та безперервності правосуддя.

4. На основі проведеного аналізу запропоновано комплексні шляхи вдосконалення законодавства, зокрема: внесення змін до статті 376 КК України щодо розширення кола потерпілих та встановлення кваліфікуючих ознак; розробка детального правового регулювання дистанційного правосуддя; посилення інституційної спроможності Вищої ради правосуддя у реагуванні на факти тиску.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку можуть бути зосереджені на розробці кримінологічної характеристики особи злочинця, що вчиняє втручання в діяльність суду, а також на дослідженні міжнародного досвіду щодо психологічної підтримки та підвищення стресостійкості суддів як фактору запобігання професійному вигоранню та підвищення їхньої здатності протистояти зовнішньому тиску.

Література:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 12.07.2025).
2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 13.07.2025).
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 13.07.2025).
4. Пулик В. М. Кримінально-правова політика у сфері забезпечення охорони від втручання в діяльність судових органів. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2024. 285 с. URL: https://vad.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/156/2024/12/dysertatsiia_pulyk-v.pdf (дата звернення: 13.07.2025).
5. Про стан забезпечення незалежності суддів в Україні за 2021 рік : Доповідь Вищої ради правосуддя. Київ, 2022. 262 с.
6. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21.12.2016 № 1798-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 7-8. Ст. 50. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19> (дата звернення: 13.07.2025).
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 13.07.2025).
8. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23.12.1993 № 3782-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 11. Ст. 51. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12> (дата звернення: 13.07.2025).
9. Степанюк С. М. Судова влада та правосуддя в Україні. The 11th International scientific and practical conference “Modern generation: current problems, experience, development prospects”. Warsaw, Poland, 2024. С. 182–184. URL: <https://isg-konf.com/wp-content/uploads/2024/11/MODERN-GENERATION-CURRENT-PROBLEMS-EXPERIENCE-DEVELOPMENT-PROSPECTS.pdf#page=182> (дата звернення: 13.07.2025).

10. Дурач О. А. Цифровізація суду як шлях до запровадження дистанційної роботи судів загальної юрисдикції в умовах воєнного стану. *Інформація і право*. 2024. № 4 (51). С. 265–277. URL: <http://il.ippi.org.ua/article/view/318164> (дата звернення: 13.07.2025).
11. Зубашков М. Проблема співвідношення понять «електронне правосуддя», «електронне судочинство» та «електронний суд» в цивільному процесі України. *Нове українське право*. 2024. № 3. С. 165–172. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/630/573> (дата звернення: 13.07.2025).
12. Ільєнко В. Ю., Ільєнко Д. Ю. Діджиталізація в системі органів державної влади. Молодий вчений : науково-практична конференція. Полтава, 2025. С. 55–56. URL: <https://molodyivchenyi.ua/omp/index.php/conference/catalog/download/131/1907/3963-1> (дата звернення: 13.07.2025).
13. Гельвельчук К. О. Реалізація права особи на судовий захист в умовах воєнного стану. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Національний авіаційний університет, 2024. 235 с. URL: <https://er.nau.edu.ua/items/615b8c46-06d3-4698-a817-8c53287b89bd> (дата звернення: 13.07.2025).
14. Варивода І. Впровадження ідеї електронного суду в кримінальному судочинстві. *International Journal «Law&Society»*. 2024. № 4. С. 1–6. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/lsp/article/download/9098/9064/28539> (дата звернення: 13.07.2025).
15. Киргизова В. С., Шовкопляс О. В. Класифікація учасників адміністративного судового процесу: доктринальний підхід. *Право і суспільство*. 2024. № 2. С. 203–208. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/2_2024/29.pdf (дата звернення: 13.07.2025).
16. Музиченко О. В. Проблематика правового регулювання перегляду судових рішень за виключними обставинами у кримінальному судочинстві України. *Право і суспільство*. 2024. № 6. С. 262–267. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/6_2024/41.pdf (дата звернення: 18.07.2025).
17. Малик І. М. Принципи інституту адміністративного оскарження: поняття та класифікація. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 416–422. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.73>.
18. Назарчук А. В. До питання застосування процедури врегулювання спору за участю судді при здійсненні адміністративного судочинства. *Функціонування правоохоронних органів: міжнародно-правовий аспект*. 2024. С. 109–111. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi77/0057467.pdf#page=109> (дата звернення: 20.07.2025).

УДК 346.12:346.3]:351.851(477)«2022/2025»

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.16>**Олексій ЮЛДАШЕВ**

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри господарського та трудового права

ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ORCID: 0000-0002-6702-1864

Ростислав ЩОКІН

доктор юридичних наук, професор кафедри господарського та трудового права

ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ORCID: 0000-0002-0836-8315

ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПІВ ДОБРОСОВІСНОСТІ ТА СПРАВЕДЛИВОСТІ В ГОСПОДАРСЬКО-ДОГОВІРНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Стаття присвячена аналізу принципів доброчесності та справедливості як основних засад господарсько-договірної права. Незважаючи на відсутність чіткої нормативної регламентації у господарському законодавстві, їх присутність і потенціал регулювання підтверджуються доступним правовим масивом. У матеріалі розглянуті підходи до взаємозв'язку цих принципів у договірних відносинах, а також виявлено науковий потенціал концептуального зв'язку між чесністю і справедливістю через призму правового аналізу.

У статті акцентується увага на важливості принципів доброчесності та справедливості в контексті господарсько-договірних зобов'язань, що є надзвичайно актуально в умовах недосконалості нормативно-правової бази України. Підкреслюється їх негативна роль у несправедливих відносинах і позитивний вплив на забезпечення балансу між сторонами підприємницької діяльності. Зазначено, що дотримання цих принципів сприяє прозорості договірних процедур, запобігає маніпуляціям і порушенням, які можуть призвести до дестабілізації економічних процесів.

Встановлено, що принципи права значно впливають на договірні відносини між сторонами, зокрема тими, які включають суб'єктів господарювання. Проте через недостатню дослідженість у сфері господарського права особливий інтерес і наукову перспективу становить аналіз взаємозв'язку та впливу принципів свободи договору та доброчесності в контексті господарських договірних відносин.

В українській правовій системі доброчесність і справедливість виступають важливими засобами: чесність допомагає уникнути юридичного формалізму, тоді як справедливість служить критерієм для усунення правових диспропорцій, що виникають через надмірну свободу договорів.

Автор підкреслює, що ці принципи мають не лише практичну користь, але й становлять основоположну базу для вдосконалення регулювання угод у бізнесовій сфері. У дослідженні використано положення чинного законодавства, представлені позиції експертів у юриспруденції.

Ключові слова: договір, принцип справедливості, принцип доброчесності, господарські правовідносини, сторони договору, воєнний стан.

Oleksii Yuldashev, Rostislav Shchokin. COMPLIANCE WITH THE PRINCIPLES OF GOOD FAITH AND FAIRNESS IN ECONOMIC AND CONTRACTUAL RELATIONS

The article is devoted to the analysis of the principles of good faith and fairness as the main principles of commercial contractual law. Despite the lack of clear fixation in commercial legislation, the presence and regulatory potential of these principles are confirmed by the available normative body. Approaches to the correlation of fairness and good faith of a transaction are considered. The scientific potential for establishing a connection between honesty and fairness of a transaction based on the prism concept is revealed. The article considers the importance of the principles of good faith and fairness in the context of commercial contractual relations, focusing on their significance despite the absence of clearly established norms in the legislation of Ukraine. It is emphasized that compliance with these principles is a key condition for ensuring legal balance between the parties to business activity—they contribute to the transparency of contractual mechanisms and prevent violations that can negatively affect the stability of economic circulation.

It has been established that the principles of law significantly affect contractual relations between the parties, in particular those involving business entities. However, due to insufficient research in the field of commercial law, an analysis of the relationship and influence of the principles of freedom of contract and good faith in the context of commercial contractual relations is of particular interest and scientific perspective.

In the Ukrainian legal system, good faith and fairness are important means: honesty helps to avoid legal formalism, while fairness serves as a criterion for eliminating legal imbalances that arise due to excessive freedom of contracts.

The author emphasizes that these principles have not only practical benefits, but also constitute a fundamental basis for improving the regulation of transactions in the business sphere. The study uses the provisions of current legislation and presents the positions of experts in jurisprudence.

Key words: contract, principle of justice, principle of good faith, economic legal relations, parties to the contract, martial law.

Постановка проблеми. Принцип добросовісності та справедливості відіграють важливу роль у забезпеченні належного функціонування господарсько-договірних правовідносин. Саме ці принципи забезпечують рівність сторін та добросовісне виконання визначених договором умов партнерства.

Сьогодні це особливо важливо. З одного боку, у світлі боротьби України за незалежність та труднощів, з якими зіткнулася її економіка протягом конфлікту у зв'язку з агресією РФ проти нашої держави, з іншого боку, у зв'язку з кандидатурою України на членство в Європейському Союзі (далі – ЄС).

У міжнародному публічному праві принцип добросовісності та справедливості є основою співпраці між державами незалежно від предмету їхніх взаємин, у міжнародному приватному праві цей принцип активно застосовується у більшості сфер і служить стандартом поведінки сторін на всіх етапах правовідносин.

Отже, Україні потрібно гармонізувати своє законодавство відповідно до законодавства ЄС, а тому ці принципи та їх дотримання є основоположними для належного функціонування та зростання економічного потенціалу України, так як саме бізнес є основою для його забезпечення. А тому, систематичне вивчення та аналіз дотримання принципів добросовісності та справедливості в господарсько-договірних правовідносинах мають не тільки теоретичне, а насамперед практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципи добросовісності та справедливості у господарсько-правових відносинах була та є актуальною тематикою серед науковців. В цілому принцип добросовісності та справедливості як поняття розглядалось авторами наукових робіт з різних позицій, а тому і тлумачення цього дефініцію різнобічні. Такі науковці як Д. Павленко, П. Павлюк, Б. Прилуцький, А. Шейн досліджували таку проблематику та дійшли до висновку, що додержання цих принципів при укладенні господарських договорів є важливим аспектом забезпечення прав і свобод суб'єктів господарювання. Саме дотримання прав і свобод сторін договору є основою чесного ведення бізнесу та забезпечення процвітання економіки нашої держави, адже саме бізнес є фундаментом стабільності економічної політики.

Мета статті. Метою статті є всебічний аналіз ролі принципів добросовісності та справедливості у регулюванні господарсько-правових відносин під час укладення договору. У ході дослідження необхідно дати чітке визначення поняттям принцип справедливості та принцип добросовісності, бо неро-

зуміння поняття створюють негативні правові наслідки для сторін договору.

Виклад основного матеріалу. Принципи господарського права є одним з основних складових належного захисту прав і свобод людини та громадянина, вони є першочерговою основою для надання можливості діяти як суб'єктноздатні учасники. У теорії права наявна велика кількість наукових праць, які присвячені тематиці принципів господарського права.

У теорії держави та права є значна кількість наукових напрацювань в яких надаються визначення принципам права. Однак, через велику кількість наукових позицій дане поняття має різнобічність трактування. Так, одні науковці розглядають принципи права як частину керівних начал у праві, інші науковці досліджують дане питання з позиції ідейності, які закріплені у нормах господарського права.

У статті 6 Господарського кодексу України є закріплений перелік принципів господарського права до таких відносять:

- гарантування економічної різноманітності та однаковий захист державою всіх суб'єктів господарювання;
- свобода підприємницької діяльності в межах, окреслених законом;
- вільне переміщення капіталів, товарів та послуг на території України;
- обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства й держави;
- захист національного товаровиробника;
- заборона незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадовців у господарські відносини [1].

Хоч принцип добросовісності та справедливості прямо не згадуються у зазначеній статті, однак принцип добросовісності у господарському праві проявляється через поняття чесної конкуренції (ст. 6) та через загальні засади виконання зобов'язань.

Принцип справедливості впливає з засади рівності суб'єктів господарювання та заборони дискримінації, хоч безпосередньо не вказаний.

Господарські зобов'язання ґрунтуються на юридичній рівності, волевиявленні, власній незалежності учасників. Це означає, що учасники здатні робити на власний розсуд, вони мають право впорядковувати свої зв'язки, що не обмежені законом, через угоду вказану господарським правом.

Розкриваючи принцип добросовісності, варто зазначити, з одного боку цей принцип ґрунтується на юридичній рівності та свободі сторін, з іншого – покладає на них певні обмеження. Для виконання цих зобов'язань кожна сторона повинна визначити свої інтереси, вжити необхідних заходів для їх виконання, оцінити вигоди для іншої сторони, узгодити всі відповідні фактори та діяти належним чином. Дотримуючись цих рекомендацій, легше уникнути непорозумінь та конфліктів, а також повною мірою врахувати потреби, права та інтереси кожної сторони, що бере участь у правовідносинах.

Добросовісність, як уже зазначалося, є складним і оціночним поняттям, що визначає поведінку суб'єктів у межах правових відносин. Формування його змісту та встановлення чітких рамок застосування становить непростою теоретичну задачу. Юристи та дослідники пропонують різні підходи до тлумачення нормативної сутності цього принципу.

Поняття добросовісності охоплює такі компоненти: обізнаність про інтереси інших, доброзичливе ставлення до них, довіру, гармонізацію приватних і колективних інтересів, а також підпорядкування кожної особистості ідеї загального блага.

Алексашина Ю., уточнює і поглиблює запропонований підхід, наголошуючи, що принцип добросовісності має виявлятися в об'єктивному й неупередженому врахуванні як власних, так і протилежних приватних інтересів. Очевидно, дослідниця має на увазі інтереси іншої сторони правовідносин. Вона акцентує, що кожен учасник правовідносин зобов'язаний реалізовувати свої права відповідно до закону, договору або інших нормативних документів таким чином, щоб дії особи могли бути схвалені другою стороною [2].

Доцільною видається позиція В. Тertiшника, який пропонує закріпити принцип добросовісності у Конституції України наступним чином: кожна особа має право на честь і гідність, вважається добросовісною, а всі учасники будь-яких правовідносин визнаються такими, що діють чесно, порядно та у відповідності до закону, поки інше не буде доведено і встановлено рішенням суду [3, с.89].

Таким чином, принцип добросовісності виступає своєрідним гарантом балансу між інтересами різних сторін, закликаючи врахувати і поважати інтереси інших. Його значення визначає загальні рамки здійснення та захисту цивільних прав.

Принцип доброчесності має важливу роль у укладенні бізнес угод, допомагаючи встановити допустимі межі дій сторін та

створюючи правову основу для виникнення зобов'язань. Він слугує мірилом правильності дій учасників бізнес-діяльності не тільки після підписання угоди, а й до цього – саме під час розмов, обміну пропозиціями та узгодження умов.

Згідно з правилами діючого законодавства України та загальноприйнятих принципів правозастосування, чесність означає уникати вчинків, які можуть вводити партнера в оману, створювати економічний тиск або використовувати нерівність інформації для отримання неправомірної вигоди. Це охоплює заборону таких дій як навмисне затягування переговорів без наміру укласти угоду, свідоме приховування важливих даних для прийняття рішення іншою стороною або включення положень, що порушують баланс інтересів.

Чесність відіграє фундаментальну роль у сфері комерційного права, забезпечуючи формування справедливих умов угод та підтверджуючи щирість намірів їх укладення. Цей принцип виступає не лише етичним дороговказом, але й ефективним регуляторним механізмом. Його порушення може спричинити анулювання угоди або накладення відповідальності на порушника з обов'язком компенсувати завдані збитки. Судова практика приділяє значну увагу принципу добросовісності, особливо під час вирішення спорів щодо недійсності угод, тлумачення суперечливих положень чи визначення прав і зобов'язань сторін. Такий підхід акцентує важливість чесності для підтримання довіри в бізнес-середовищі, мінімізації ризиків зловживань та гарантування стабільності правових відносин.

Договірні відносини в бізнес-секторі тісно пов'язані з принципом добросовісності, який сприяє встановленню збалансованих умов співпраці між партнерами та підвищує ефективність взаємодії. Водночас справедливість, як один із ключових принципів сучасного цивільного права, є невід'ємним чинником, що впливає на розробку законодавчих норм і їх практичне застосування.

Цей принцип у правотворчості гарантує соціальну стабільність і безпеку, забезпечуючи при цьому рівність і свободу в межах дозволеного, а не недозволеного. Усі інститути цивільного права базуються на «дусі» справедливості, який пронизує їх і робить важливі аспекти справедливості видимими в конкретних правовідносинах. Цей принцип, що має конкретний зміст, слугує основним інструментом вирішення конфлікту інтересів у правозастосовній практиці, коли чинне нормативно-правове поле не здатне ефективно вирішити суперечності.

Як морально-правовий феномен, вона набуває юридичної значимості завдяки її відображенню у правових нормах. Важливо відзначити суб'єктивно-об'єктивний характер, притаманний принципу справедливості у цивільному праві. У об'єктивному аспекті він виявляється через норму права, яка визначає межі здійснення та захисту цивільних прав відповідно до ставлення особи до правових вимог.

З погляду суб'єктивності справедливості стає позитивним зобов'язанням: кожен учасник господарсько-правових відносин повинен діяти відповідно до прав та законних інтересів інших учасників під час реалізації своїх суб'єктивних прав і обов'язків.

Справедливість виступає одним із ключових морально-правових явищ, яке набуває юридичної ваги через його інтеграцію в правові норми. Привертає увагу концепція подвійного характеру справедливості в цивільному праві, який проявляється у суб'єктивному та об'єктивному вимірі.

В об'єктивному аспекті справедливості розглядається як встановлення правовою нормою меж, обсягу реалізації та захисту цивільних прав і інтересів особи, що узгоджується з її ставленням до вимог законодавства. Водночас у суб'єктивному аспекті принцип справедливості в цивільному праві, поряд з іншими галузевими принципами, перетворюється на форму позитивного зобов'язання. Його сутність полягає в обов'язку учасників цивільно-правових відносин діяти таким чином, щоб їхня поведінка була узгоджена з правами та законними інтересами інших сторін під час реалізації власних суб'єктивних прав і обов'язків.

Поняття "несправедливі умови договору" широко використовується в європейському законодавстві, його основу закладено в Директиві 93/13/ЄС "Про несправедливі умови в споживчих договорах". Згідно зі статтею 3 цієї Директиви, умова договору, яка не була окремо узгоджена між сторонами, вважається несправедливою (нечесною), якщо вона порушує принцип справедливості, створюючи нерівність у правах та обов'язках учасників угоди, що завдає шкоди споживачеві [4].

У контексті Директиви принцип справедливості розглядається як інструмент для усунення дисбалансу між контрагентами, які перебувають у різному економічному становищі. Він покликаний захистити споживача від зловживань сильнішими економічними партнерами й забезпечити баланс інтересів сторін, враховуючи об'єктивні обставини, що знаходяться поза їхнім впливом.

На думку Голубєвої Н., справедливість вимагає встановлення відповідності між діями людини та їх соціальними наслідками. Принцип справедливості розглядається як один з основоположних елементів приватного права, визначаючи його характер і впливаючи на механізми регулювання. Цей принцип найбільш яскраво виражає загальносуспільну сутність права, сприяючи пошуку компромісу як між учасниками правових відносин, так і між особою та суспільством, громадянином і державою [5, с.78].

Зі свого боку, Примаков В., зазначає, що справедливість може трактуватися двоюко: як окрема властивість, один із багатьох проявів верховенства права, або ж як комплексна, інтегральна характеристика правового порядку, побудованого на принципах верховенства права [6, с.35].

Важливість впровадження принципу справедливості в норми господарського права — як у суб'єктивному, так і, що більш значуще, в об'єктивному аспекті — зумовлена особливістю відносин, які регулюються цими нормами.

На відміну від виключно приватних цивільних відносин, таких як особисті немайнові чи майнові відносини, що базуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності учасників (згідно з ч. 1 ст. 1 Цивільного кодексу України), а також суто публічно-правових взаємин, заснованих на моделі владно-підпорядкувальних засад, господарсько-правове регулювання охоплює складну систему правовідносин, яка визначена у ст. 3 Господарського кодексу України.

Принцип справедливості в укладенні господарських угод має важливе значення, бо забезпечує баланс прав і обов'язків сторін, запобігає зловживанням правом і допомагає формуванню стабільного договірної угоди у сфері бізнесу.

Цей принцип є як загальна категорія, що дає змогу оцінити не тільки правильність з точки зору закону, але і моральну обґрунтованість умов угоди. Він означає, що сторони мають дотримуватись рівності, чесності та доброчесності; не повинні нав'язувати одна одній умови які явно невігідні або дискримінаційні. При узгодженні частин угоди сторони не можуть створювати ситуації правової нерівності, де одна сторона знаходиться у значно гіршому становищі.

Справедливість має також виправлюючу роль в ситуаціях, коли формальна законність угоди не дає реального балансу інтересів. В судовій практиці цей принцип може бути основою для перегляду умов угоди або навіть

визнання деяких її частин недійсними, якщо вони суперечать загальним принципам правопорядку. Суд може врахувати, наскільки умови угоди відповідають критеріям справедливості відкритості зловживань та забезпечення однакових шансів для обох сторін.

Принцип справедливості дає моральний та юридичний нагляд за змістом угод, служить основою партнерських зв'язків і є важливим складником правового механізму що підтримує довіру в економічному середовищі.

Висновки. Укладення та реалізація господарських договорів нерозривно пов'язані з дотриманням принципів добросовісності та справедливості, які відіграють ключову роль у забезпеченні стабільних, гармонійних та передбачуваних правовідносин між суб'єктами господарської діяльності. Ці прин-

ципи не лише гарантують рівність сторін, але й допомагають запобігти зловживанням, правовій дисбалансованості та виникненню конфліктів у договірній сфері.

У рамках господарсько-правових відносин вони виконують функцію етико-юридичного інструмента, який регулює процес переговорів і встановлення договірних умов. Інтеграція таких засад у зміст договору забезпечує не лише його юридичну відповідність, але й економічну доцільність та практичну обґрунтованість.

Принципи справедливості та добросовісності є не просто моральними категоріями, а реальними правовими орієнтирами, що сприяють формуванню взаємної відповідальності сторін, підвищенню довіри та підтриманню довгострокового розвитку господарських взаємин.

Література:

1. Господарський кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Текст> (дата звернення 25.07.2025).
2. Алексашина Ю. Б. Реалізація принципів добросовісності, справедливості, розумності при договірному регулюванні цивільних відносин. *Юридична Україна*. 2012. № 11. С. 88–92. (дата звернення: 25.07.2025).
3. Тertiшніков В. І. Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар. Харків: СПД Вапнярчук, 2007. 576 с.
4. Директива Ради № 93/13/ЄЕС від 05 квітня 1993 року про несправедливі умови споживчих договорів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987_001-93#Text (дата звернення 25.07.2025)
5. Голубева Н. Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання : монографія. Одеса, 2013. 642 с.
6. Примаєв В. Д. Принцип добросовісності у контексті забезпечення верховенства права у відносинах цивільно-правової відповідальності. *Юридична Україна*. 2012. № 8. С. 68–77

Наукове видання

**НАУКОВІ ПРАЦІ
МІЖРЕГІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ЮРИДИЧНІ НАУКИ**

Випуск 2 (74), 2025

Засновано 2001 року
Видання виходить 4 рази на рік

Коректор *І. М. Чудеснова*
Комп'ютерне верстання *В. О. Грицик*

Підписано до друку 01.09.2025 р. Замовлення № 0725/544
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 12,94.
Наклад 100 прим.

Надруковано: Видавничий дім "Гельветика"
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.